

Олена Пометун, Ольга Дудар

Всесвітня Історія

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Підручник розроблено
за модельною навчальною програмою
«Всесвітня історія. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.)

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2026

Обл.-вид. арк. 13,22
(в т.ч. 0,55 форзац)

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

У підручнику ви побачите рубрики, знайомі вам з минулого року.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

запрошує вас до колективного обговорення.

ДОСЛІДІТЬ

пропонує попрацювати самостійно, у парах чи групах та зробити власні висновки і відкриття.

ПОМІРКУЙТЕ

містить запитання і завдання, які потрібно виконати під час опрацювання тексту.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

покаже, як ви засвоїли новий матеріал. Запитання тут поділено на дві частини: спочатку подано простіші, а потім відокремлено складніші.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

містить завдання на вибір, які можна виконати вдома.

Узагальнюємо знання й уміння за розділом запрошує до участі в навчальному проєкті, що підсумовує розділ курсу.

Важливі дати й поняття в підручнику виділено **жирним шрифтом**. Географічні назви, імена та прізвища історичних діячів, осіб в історії — **жирним курсивом**. Нові терміни й визначення розміщено в рамках.

Інтерактивний електронний додаток (далі – е-додаток) розміщено за посиланням: <https://smarttextbook.com.ua/history-9/>.

ВСТУП. МОДЕРНА ДОБА В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА ТА УКРАЇНИ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Дослідники та дослідниці стверджують, що Новий час став періодом перетворення середньовічного підданого на громадянина. У чому, на вашу думку, різниця між цими особами? Пригадайте, які події та явища сприяли таким змінам. Як європейське суспільство поступово активізувалося в боротьбі за свої права?

1. ЯКЕ МІСЦЕ НОВОГО ЧАСУ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА ТА УКРАЇНИ

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте таблицю. Накресліть її в зошиті й доповніть важливими подіями зі всесвітньої історії та історії України. Порівняйте свої результати з результатами однокласників і однокласниць. Які події вони згадували найчастіше? Чому?

Період	Події у світі	Події в Україні
Кінець XV–XVI ст.	Великі географічні відкриття	Заснування Січі
XVII ст.	Тридцятилітня війна	Козацька революція
XVIII ст.	Північна війна	Ухвалення «Конституції Пилипа Орлика»

2. Розгляньте інфографіку. Наведіть приклади конкретних подій раннього Нового часу, які ілюструватимуть означені процеси та явища. Які зображення з історії України ви до неї додали б? Що варто пам'ятати про ранньомодерну добу? Які важливі зміни кінця XV–XVIII ст. можна назвати за допомогою використаних в інфографіці ілюстрацій? Чи можна послуговуватися цими прикладами для пояснення неперервності в історії суспільства? Чому?

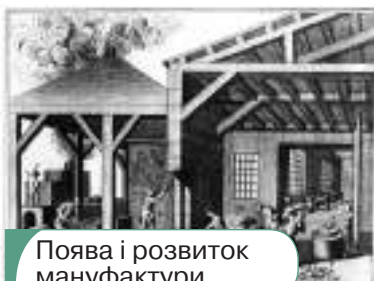
Великі географічні відкриття. Конкіста

Реформація

Формування абсолютизму

Поява і розвиток мануфактури

Зростання ролі буржуазії

3. Пригадайте, що таке неперервність, цілісність та змінність історії. Розгляньте схему й доберіть відповідні приклади з історії України.

НЕПЕРЕРВНІСТЬ ІСТОРІЇ

Взаємозв'язок подій, процесів та явищ, що відбувалися у світі протягом різних історичних періодів

Наприклад, Відродження та Реформація не виникли з нічого, а стали результатом трансформацій пізнього середньовіччя

ЦІЛІСНІСТЬ ІСТОРІЇ

Дослідження певного відрізка

Розвиток різних форм часу як єдиного цілого, коли розвиток держав і спільнот, події, явища та процеси взаємопов'язані, впливають одне на одного, мають загальні риси і спрямованість розвитку

ЗМІННІСТЬ ІСТОРІЇ

Історичні процеси змінюються і розвиваються

У різний час влада правителя зростала чи зменшувалася. Хоча Реформація розколола єдиний християнський світ Західної Європи і призвела до виснажливих воєн, релігія продовжувала бути центральним елементом життя ранньомодерного суспільства

2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ НОВОГО ЧАСУ.

«ДОВГЕ ХІХ СТОЛІТТЯ»

В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте хронологічні рамки Нового часу. Назвіть найважливіші риси періоду, який ви вивчали у 8 класі. На які особливості історичного періоду, на вашу думку, вказує назва «довге ХІХ століття»? Порівняйте свої висновки з текстом параграфа.

Серед наукової спільноти панує думка, що термін «довге ХІХ століття» запровадив видатний британський історик *Ерік Гобсбаум*. У дослідженнях цього науковця історичний період із такою назвою починається з Великої французької революції (1789 р.) і закінчується початком Першої світової війни (1914 р.). Гобсбаум присвятив цій добі три томники «Епоха революцій. Європа 1789–1848», «Епоха капіталу. 1848–1875» та «Епоха імперій. 1875–1914», у якому подано не тільки панорамну

й водночас ємну картину розвитку європейської буржуазної цивілізації, а й замальовки із життя пересічних людей того часу. Недарма Гобсбаума називають з-поміж основоположників «історії повсякденності».

Український історик Ярослав Грицак вважає, що XIX ст. було часом однієї з найрадикальніших трансформацій у світовому минулому. Визначаючи особливості цієї доби, дослідники та дослідниці найчастіше згадують про перехід від аграрного до індустріального суспільства. Однак зміни в житті людства були всеохопливими: запровадження технологічних новацій та наукових відкриттів у виробництво сприяло суттєвому покращенню демографічної ситуації. Стрімкий розвиток промисловості й торгівлі вимагав появи нового транспорту та засобів зв'язку. Винайдення й поширення вакцин зумовило зменшення смертності та посилення міграції, люди більше подорожували, спілкувалися, і це змінювало їхнє ставлення до культури та освіти. Загалом «довге XIX століття» можна вважати добою **модернізації** — переходу від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до світського, міського й індустріального.

Історики та історикині вважають «довге XIX століття» часом подвійної революції: індустріальної, що почалася в 70–80-х роках XVIII ст. у Великій Британії, і політичної, яку започаткували Американська (1775 р.) та Французька (1789 р.) революції. Цей період завершується з початком однієї з найтрагічніших катастроф модерності — Першої світової війни.

Така періодизація збігається з періодизацією «українського XIX століття». Його початок традиційно пов'язують із появою в 1798 р. «Енеїди» Івана Котляревського — першого твору, написаного сучасною українською мовою, а кінець — із Першою світовою війною, у якій український фактор відіграв велику роль.

Окрім модернізації, яка на українських землях проходила повільніше, ніж у країнах Західної Європи, важливою характерною рисою розвитку стало розгортання процесів національного відродження.

Проактивному українству довелося консолідуватися у складних політичних умовах. Після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793 та 1795 рр.) більшість українських земель (85 %) потрапила під владу Російської імперії. Решта 15 % (Галичина, Буковина й Закарпаття) опинилася під владою Австрійської (з 1867 р. — Австро-Угорської) імперії. Такий устрій без великих змін зберігався аж до 1914 р. Обидві імперії провадили колоніальну економічну політику та прагнули зміцнити контроль над українськими територіями, обмежуючи національний розвиток українців.

Національне відродження — складний історичний процес, під час якого певна етнічна спільнота, що усвідомлює себе єдиним народом, активно працює над відновленням, розвитком та зміцненням своєї національної ідентичності. Цей процес зазвичай відбувається в період, коли нація перебуває під іноземним пануванням або над її культурною, мовною та політичною самобутністю висить загроза.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте уривок із дослідження Ярослава Грицака. Чому не всі люди підтримували необхідність модернізації? Чи є подібні проблеми в сучасному світі? Які саме?

Ярослав Грицак
«Довге ХІХ століття»
(уривок)

Визначальною для епохи була зміна ментальності — а старе аграрне суспільство боялося змін. Тож виникла нова лінія конфлікту: між тими, хто сахається модернізації та намагається її уникнути, і тими, які вітають її і не жаліють зусиль заради її просування, бо вважають виклик, який стоїть перед ними, питанням життя і смерті: «Модернізуйся — або погибай!». Конфлікт між прихильниками і противниками поступу став однією з головних сюжетних ліній української історії ХІХ століття.

3. ЯКІ ДЖЕРЕЛА ДОПОМАГАЮТЬ ДОСЛІДЖУВАТИ ІСТОРІЮ «ДОВГОГО ХІХ СТОЛІТТЯ»

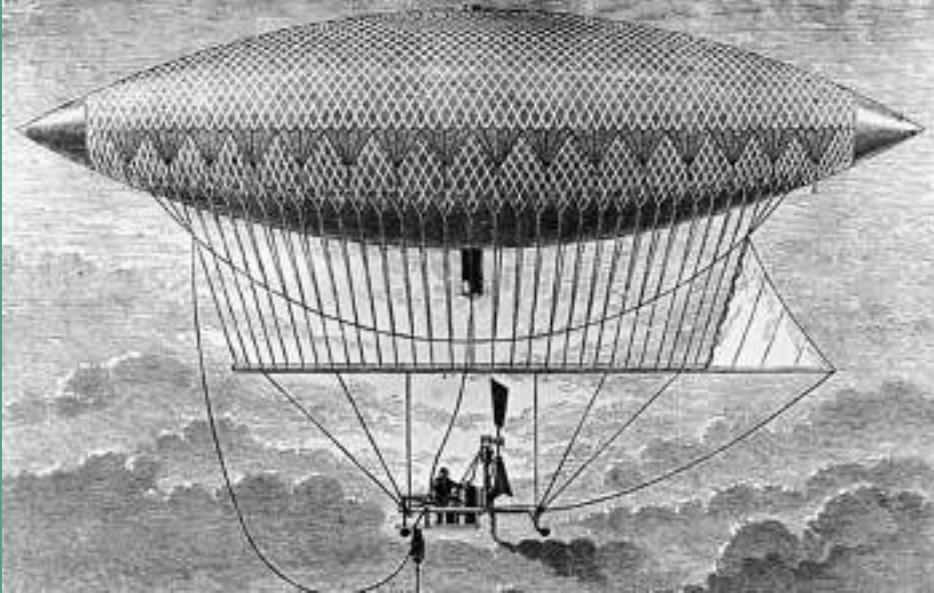
ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, які історичні джерела ви досліджували, вивчаючи ранньомодерний час. Які нові історичні джерела з'явилися в ту добу, зважаючи на вплив модернізації?

Історію кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. допомагають досліджувати насамперед писемні джерела. Для кращого розуміння політики й управління в різних країнах історики та історикині вивчають офіційні урядові документи, тексти законів, дипломатичне листування, військові звіти та поліцейські протоколи, які зберігають у державних архівах. Оскільки протягом «довгого ХІХ століття» зростає роль засобів масової інформації (ЗМІ), саме публікації в газетах і журналах відображають суспільну думку тієї доби, політичні дебати, новини, рекламу, надаючи унікальний зріз повсякденного життя та ідей. Важливі деталі подій і явищ можна відшукати в особистій кореспонденції та щоденникових записах свідків подій. Спогади видатних діячів (політиків, митців, науковців) дають цінну, хоча й суб'єктивну, перспективу на ключові тенденції того періоду. Плакати, листівки, прокламації, що використовували політичні партії, рухи й держави, розширюють наші уявлення про ідеологічні протистояння та методи впливу на маси.

ДОСЛІДІТЬ

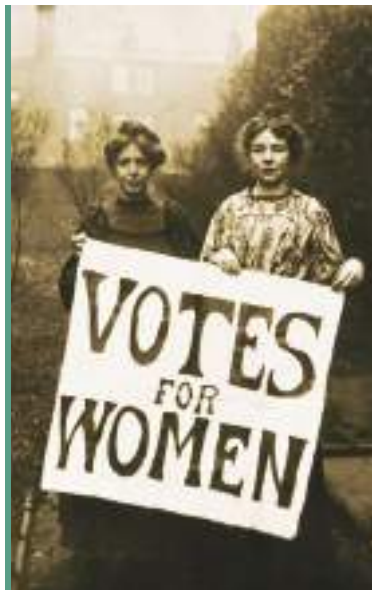
Розгляньте ілюстрації. Визначте, які види історичних джерел на них представлено, і поміркуйте, про що можна дізнатися з їхньою допомогою.

Дизайн дирижабля, створеного французьким інженером Анрі Жіффаром у 1852 р.

Перший примірник газети «Зоря Галицька». 1848 р.

Боротьба жінок за виборчі права. Фото. 1908 р.

Е. Делакруа. Свобода, що веде народ. 1830 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення понять «модернізація» та «національне відродження». Склади речення з ними й запиши в робочий зошит.
2. Назви загальні часові рамки Нового часу та періоду «довгого ХІХ століття».
3. Якими джерелами послуговуються історики та історикині, вивчаючи «довге ХІХ століття»? До яких із них треба ставитися критично? Чому?
4. Визнач, які найважливіші зміни відбувалися в житті світового співтовариства та суспільства на українських землях у ХІХ ст.
5. Наведи приклади змін та неперервності в історії суспільства в ранній Новий час та «довге ХІХ століття».

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Підготуй постер на тему ««Довге ХІХ століття» — що це?». Продемонструй найважливіші зміни цього часу за допомогою ілюстрацій. Представ свою роботу в класі.
2. Виконай завдання 1–3 до вступу в е-додатку.

§1. Криза «старого порядку». Французька революція кінця XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте, які революційні події ви аналізували, вивчаючи історію у 8 класі. Які причини змушували людей вдаватися до різних форм боротьби, щоб досягти бажаного? Чим подібні події в Україні відрізнялися від революційних рухів у країнах Західної Європи?

1. ЯКИМ БУЛО СТАНОВИЩЕ ФРАНЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Розгляньте схему. Визначте, які фактори зумовили кризу «старого порядку» у Франції.

ПРИЧИНИ РЕВОЛЮЦІЇ У ФРАНЦІЇ

ЕКОНОМІЧНІ

- участь Франції у тривалих війнах виснажувала економіку та негативно впливала на повсякденне життя населення;
- ветерани та воїни, які втратили здоров'я на війні, не отримували від держави жодної допомоги;
- витрати на військо та розкішне життя королівського двору зумовили значне зростання національного боргу; щоб утримати контроль над ситуацією, уряд запровадив високі несправедливі податки;
- Римсько-католицька церква стягувала додатковий податок на сільськогосподарські культури;
- через надмірний податковий тиск багато селян недоїдало або й голодувало;
- високий рівень безробіття й високі ціни на хліб та інші продукти харчування в містах зумовили зростання протестних настроїв;
- злидні, поширення хвороб, високі показники смертності серед найбідніших верств населення (особливо напередодні революції) стали основними причинами невдоволення урядом

ПОЛІТИЧНІ

- вплив на політичне життя Франції мали переважно аристократи і вище духовенство; третьому стану, тобто селянству, буржуазії, робітництву та ремісництву, було важко відстоювати свої інтереси;
- низький авторитет королівської влади;
- Генеральні штати, представницький орган, не скликали протягом 175 років (з 1614 р. до 1789 р.), що позбавляло суспільство можливості впливати на державні рішення та висловлювати свої потреби

СОЦІАЛЬНІ

- нерівність між станами — французьке суспільство поділялося на три стани: духовенство (перший), дворянство (другий) і третій стан (решта населення — селяни, міщани, буржуазія). Перші два стани мали привілеї, не платили податків і користувалися політичними перевагами, тоді як третій стан ніс основний тягар податків і не мав політичних прав;
- зростання самосвідомості буржуазії — освічена частина третього стану (купці, юристи, лікарі) дедалі більше прагнула політичних прав і впливу, адже вона економічно зростала, але залишалася без політичного голосу

Французькі дослідники стверджують, що попри всі проблеми французи тривалий час залишалися прихильними до монархічної форми. Короля, якого любили і поважали, сприймали як «батька народу», «батька французів». Тому значна частина суспільства сподівалася на ефективні державні реформи, які будуть здійснені під його владою та за його згодою. Але погані природні умови зумовили низькі врожаї, а отже, зростання цін на хліб і дрова, що ускладнило життя більшості пересічних французів.

Водночас Франція витратила величезні кошти на підтримку США у війні за незалежність. Та замість оптимізувати витрати, король Луї XVI вимагав від уряду запровадження нових податків. Оскільки сплачували їх представники третього стану, саме вони були найбільш обурені діями монарха.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карикатуру 1789 р. «Пробудження третього стану». На ній чоловік, що уособлює третій стан, розриває кайдани і тягнеться до зброї. Чому автор зобразив початок революції саме так?

Невідомий художник. Пробудження третього стану. Він звільняється від кайданів перед переляканими очима армії та духовенства. 1789 р.

2. ЯК РОЗГОРТАЛИСЯ ПОДІЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому гаслом революції 1789 р. стали слова «Свобода, рівність, братерство!»? Чи втілювалося це гасло в життя протягом 1789–1799 рр. Чому?

Навесні 1789 р. король Луї XVI скликав Генеральні штати, до роботи яких було залучено представників усіх трьох станів — аристократії, духовництва та простолюдинів (городян і селян). Мета монарха була очевидною: домогтися схвалення підвищення податків. Проте, на подив короля, делегати від третього стану рішуче відмовилися підтримати його фінансові плани. Замість цього вони оголосили себе спочатку Національними зборами, а згодом — Установчими зборами, висунувши радикальну вимогу: розпочати радикальні реформи, щоб вивести країну з глибокої економічної кризи.

Спроби короля переконати делегатів відмовитися від своїх намірів виявилися марними. Невдовзі стало зрозуміло, що мешканці Парижа активно підтримують представників третього стану. І вже 13 липня 1789 р. в ратуші Парижа було створено Паризький комітет — новий орган влади, що сформував загони Національної гвардії для захисту громадського порядку. Парижани захоплювали зброю в магазинах і арсеналах, частина війська також приєдналася до повсталих. А 14 липня містяни, Національна гвардія та солдати оточили й захопили Бастилію (фортецю, де утримували політичних в'язнів) — символ королівського гніту. Цей день став початком Французької революції, згодом його оголосили національним святом.

Делегати Національних зборів зробили рішучі кроки: скасували привілеї дворянства, значно зменшили церковні податки та конфіскували церковне майно. А 26 серпня 1789 р. вони ухвалили доленосний документ — **Декларацію прав людини і громадянина**. Цим актом Національні збори вперше в історії Франції встановили рівність усіх громадян у правах, що було офіційно закріплено в новій **Конституції**, ухваленій Установчими зборами 3 вересня 1791 р.

Однак політичні сили, що прагнули змін, не були об'єднані спільними ідеями. Так, у 1789 р. сформувалися політичні клуби — об'єднання однодумців, які обговорювали політичні події та впливали на громадську думку. Найвідомішими були об'єднання **якобінців** (радикалів, які виступали за республіку та рівність) та **жирондистів** (поміrkованих, які підтримували **конституційну монархію**). Ці клуби стали важливою силою революції, адже саме їхні учасники формували революційну ідеологію та впливали на рішення Національних зборів.

Тож коли 1 жовтня 1791 р. розпочали свою роботу Законодавчі збори, їх склад був дуже неоднорідним. **Праві (феліяни, або клуб**

фельянів), до яких належали переважно представники великої буржуазії, фінансисти, торговці, заможні землевласники, а також ліберальне дворянство, уважали, що основні цілі революції вже досягнуто з прийняттям Конституції 1791 р. Вони були прихильниками конституційної монархії і прагнули стабілізації, намагаючись зберегти досягнення революції без подальших радикальних змін.

Конституційна монархія (обмежена монархія) — форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією, законодавчі функції передано парламенту, а виконавчі — уряду.

Не мали чіткої ідеології члени групи, яку ще називали «**Болото**». Ці депутати займали вичікувальну позицію. Вони могли підтримувати то правих, то лівих, залежно від конкретного питання. Їхня назва «Болото» свідчила про політичну нестійкість.

До так званих **лівих** (з-поміж них були переважно якобінці), належали представники середньої та дрібної буржуазії, інтелігенції, а також виразники інтересів санкюлотів (міського плебсу) та частини селянства. Саме вони були найбільш революційно налаштованою частиною Законодавчих зборів. Ліві вважали проведені перетворення недостатніми й виступали за подальші реформи, які забезпечили б більшу рівність та свободу, а також за посилення боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів революції. Ці депутати об'єдналися у дві фракції:

- **жирондисти**, які представляли інтереси торговельно-промислової буржуазії (назву отримали від назви департаменту Жиронда, звідки походило багато з них) і виступали за республіку, але були більш поміркованими, ніж якобінці, і не підтримували радикальних методів;
- **монтаньяри** — радикальне крило якобінців, що об'єднувалося навколо таких лідерів, як очільник Комітету громадського порятунку *Максиміліан Робесп'єр*, якого ще називали Непідкупним, і *відомий закликами до насильства і страт автор газети «Друг народу» Жан-Поль Марат*. Вони вимагали жорстких заходів проти контрреволюції та були прихильниками республіки.

Революція у Франції викликала занепокоєння європейських монархій. І в лютому 1792 р. Австрія та Пруссія уклали угоду для відновлення влади Луї XVI, що започаткувало **першу антифранцузьку коаліцію**. Коли імператор Австрії Франц II вимагав скасування Конституції, Франція у квітні 1792 р. оголосила Австрії війну.

Іноземна інтервенція та внутрішнє протистояння загострили економічну кризу. **Роялісти** (прихильники відновлення необмеженої монархії) намагалися взяти під контроль територію на заході Франції. Невдоволені становищем парижани в серпні 1792 р. підняли повстання, під час якого короля Луї XVI усунули від влади й невдовзі взяли під варту. Монарха підозрювали у співпраці з іноземними інтервентами.

Тож коли французька армія в 1792 р. здобула перемогу біля села Вальмі, наступного дня в Парижі відкрився **Національний Конвент** (французький парламент), який проголосив Францію республікою. Певний час у Національному Конвенті тривала боротьба між поміркованими жирондистами й радикальними якобінцями. Останні, зрештою, домоглися страти короля 21 січня 1793 р. Це шокувало Європу й призвело до створення нової антифранцузької коаліції.

Оскільки жирондисти намагалися дотримуватися поміркованої політики, але при цьому не могли вирішити нагальних економічних питань, цим скористалися радикальні якобінці. Вони звинуватили опонентів у зраді (мовляв, вони надто поблажливо ставилися до злочинів короля) і вимагали припинення радикальних змін. У червні 1793 р. Національний Конвент оточили прихильники якобінців, які вимагали усунення жирондистів. Під тиском натовпу частину депутатів заарештували, а після показового суду майже двадцять впливових жирондистів стратили. Так лідерів революції оголосили ворогами республіки. Тим часом, попри окремі успіхи на фронті, країна потребувала нових ресурсів. Водночас примусова мобілізація та вилучення продовольства викликали повстання у Вандеї, Бретані, Тулоні та Марселі.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок з історичного джерела. Які нові норми були запроваджені Конституцією 1791 р.? Чи можна назвати їх демократичними? Чому?

Витяг із Конституції Франції 1791 р.

Немає більше ні дворянства, ні перів, ні спадкоємних, ні станових відмінностей, ні феодального порядку, ні вотчинної юстиції, жодних титулів, звань і переваг, що виникали із цього порядку, жодних лицарських орденів <...>, для яких був би потрібний доказ дворянства або шляхетності походження, і жодних інших переваг, окрім відмінностей, наданих громадським посадовим особам під час виконання їхніх обов'язків <...>

Не існує більше ні станових цехових управ, ні професійних <...> корпорацій.

Закон не визнає більше ні релігійних обітниць, ні будь-яких інших зобов'язань, що суперечать природним правам або конституції.

2. Розгляньте гравюру, що зображує суд над лідерами жирондистів. Чому парижани підтримували розправу над учасниками цієї політичної сили? Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що розправа з політичною опозицією не могла мати позитивних наслідків для Франції?

Невідомий автор. Бріссо та двадцять його спільників засуджені революційним трибуналом до смертної кари. Гравюра. 1793 р.

3. ЯКИМ БУЛО СТАНОВИЩЕ ФРАНЦІЇ В ПЕРІОД ЯКОБІНСЬКОГО ТЕРОРУ ТА ДИРЕКТОРІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте за текстом основні риси яacobіньського терору та правління Директорії.

Режим яacobіньського терору було встановлено на початку 1793 р. Депутат Жан Поль Марат, виступаючи в Національному Конвенті, обґрунтував обмеження свободи, заявивши: «Свободу потрібно встановлювати силою, і зараз настав момент, коли необхідно негайно організувати деспотизм свободи, щоб змести з лиця землі деспотизм королів».

Яacobіньці прагнули змінити Францію, проголосивши перерозподіл земель селянам та контроль над цінами. Проте багато їхніх прогресивних

ідей залишилося на папері. Натомість період якобінської диктатури став часом репресій і терору. Надмірна жорстокість фактично нівелювала принципи Декларації прав людини, оскільки нова влада прагнула тотального контролю над усіма сферами життя.

Якобінці також намагалися позбавити Францію традиційної релігії, запроваджуючи «релігію розуму» та новий календар. Контроль здійснював Комітет громадського порятунку на чолі з Максиміліаном Робесп'єром, а суди оголошували «підозрілими» усіх противників. А восени 1793 р. розпочався революційний терор: представників влади з необмеженими повноваженнями розсилали по всій країні. Були страчені тисячі людей, включно з королевою Марією-Антуанеттою. Жертвою терору був навіть такий впливовий революційний лідер, як Жорж Дантон, який доклав чимало зусиль, аби досягти міжнародного визнання Французької республіки.

Кількість страчених, на думку дослідників і дослідниць, могла сягати 40 тисяч осіб, хоча терор нібито мав зачепити лише «ворогів революції». У результаті Робесп'єр здобув необмежену владу, але його тиранія викликала страх і невдоволення серед інших політиків. І в липні 1794 р. під час **Термідоріанського перевороту** Робесп'єра та його прибічників заарештували і стратили на гільйотині, що символізувало завершення терору.

Нова влада пом'якшила внутрішню політику щодо опозиції, амністувавши повстанців і дозволивши повернення політичних емігрантів. А в 1795 р. було ухвалено нову Конституцію, яка закріплювала не тільки права, а й обов'язки громадян. Законодавчу владу було передано Законодавчому корпусу. Виконавчу владу очолила Директорія (уряд) у складі п'яти членів віком не молодше 40 років, яких призначила Рада старійшин.

Однак економічна ситуація залишалася складною, панували корупція та боротьба за владу. Окрім того, Директорія розпочала експансію, прагнучи розширити підвладні території. Війни Франції, що до 1795 р. були оборонними, перетворилися на загарбницькі.

У цей час зріс вплив молодого військового діяча **Наполеона Бонапарта**, який придушив роялістський заколот і здобув командування армією. Саме Наполеон очолив **Італійський похід 1796 р.**, розгромивши австрійців. Їхня поразка зумовила розпад першої антифранцузької коаліції. У 1798 р. Наполеон вирушив до Єгипту, але цього разу успіхи його армії були короткотривалими через домінування британського флоту та опір місцевого населення. Тоді ж сформувалася друга антифранцузька коаліція, і Наполеон спішно повернувся до Франції для відсічі ворогам.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портрети визначних діячів Французької революції XVIII ст. на с. 19. Висловіть свою думку, чому популярні на різних етапах революції, вони втрачали вплив і владу.

Жозеф-Дезіре Кур.
Жильбер Лафает. 1834 р.

Жан-Поль Марат — лікар, журналіст, яacobінець, якого звинувачували у підбурюванні суспільства до масових страт жирондистів. Він наполягав на революційному терорі і став його символом. Учені дискутують про те, чи стали вирішальними аргументи Марата стратити понад 200 тисяч громадян, аби забезпечити «суспільний спокій».

Жозеф Бозе.
Жан-Поль Марат. 1793 р.

Жак-Луї Давід.
Смерть Марата. 1793 р.

Під впливом жироністів молода дворянка Шарлотта Корде вирішила вбити Марата. Вона прийшла до нього нібито з доносом. Марат не виходив на люди, бо страждав від хвороби шкіри. Політик прийняв Шарлотту Корде, лежачи в лікувальній ванні. Коли Марат поринув у читання доносу, він отримав смертельний ножовий удар. Ця трагічна подія надихнула художника Жака-Луї Давіда написати картину «Смерть Марата».

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Визнач основні причини Французької революції XVIII ст.
 2. Назви дати початку революції у Франції, проголошення Декларації прав людини і громадянина, встановлення якобінського терору та Термідоріанського перевороту.
 3. Назви основні політичні сили, які боролися за владу в революційній Франції.
-
4. Пригадай, як діячі Просвітництва пропонували змінити політичний устрій у європейських країнах. Чи вплинули їхні ідеї на Французьку революцію? Аргументуй свої міркування.
 5. Поясни, як ти розумієш вислів «Революції, як бог Сатурн, поїдають своїх дітей». Наведи приклад із параграфа, який ілюструє ці слова.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Накресли таблицю за зразком і заповни її: упиши до відповідних комірок найважливіші події із зазначених періодів. Добери з відкритих джерел ілюстрації до цих подій. Підготуй кілька запитань про вибрані тобою події для своїх однокласників та однокласниць.

Періоди Французької революції	Найважливіші події
Початок революції (1789–1792)	
Встановлення республіки (1792–1794)	
Якобінська диктатура (1793–1794)	
Термідоріанський режим (1794–1799)	

2. Виконай завдання 1.1–1.3 до § 1 в е-додатку.

§ 2–3. Консульство та імперія у Франції. Наполеонівські війни. Віденський конгрес і священний союз

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Наполеон Бонапарт уважав, що не існує іншого безсмертя, окрім пам'яті, яку ти залишив у свідомості інших людей. Що вам відомо про цього історичного діяча? З якими історичними міфами пов'язано його ім'я?

1. ЯКИМИ БУЛИ ПЕРІОДИ КОНСУЛЬСТВА ТА ІМПЕРІЇ У ФРАНЦІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому чимало французів підтримало наполеонівський переворот? Які особливості революційного періоду зумовили прагнення населення до стабільності та порядку?

Режим Директорії не мав стабільної соціальної опори. Політики намагалися балансувати між роялістами (які прагнули відновити монархію) та якобінцями (які хотіли продовження революції й соціальних реформ), що призводило до постійних коливань політики та відсутності чіткого курсу. Ускладнювало ситуацію те, що і члени Директорії, і тогочасні чиновники часто були замішані в корупційних схемах, що викликало широке невдоволення населення. Складною залишалась економічна ситуація. Усі ці чинники створили сприятливий ґрунт для військового державного перевороту. До того ж один із членів Національного Конвенту, який був і одним із директорів Директорії, Емманюель-Жозеф Сійєс шукав «сильну руку», щоб стабілізувати режим і запобігти поверненню до монархії або радикалізму, звернувся до Наполеона. І державний переворот, який поклав кінець Директорії та відкрив шлях до встановлення **Консульства (Консулату)**, а згодом — Імперії Наполеона, відбувся.

Зауважмо, що консулом у Франції протягом 1799–1804 рр. називали державного посадовця, який очолював виконавчу владу.

Одразу ж після перевороту Наполеон Бонапарт змусив представників попереднього режиму ухвалити закон про передання влади йому та ще двом консулам. Сам він став Першим консулом і фактично одноосібно правив Францією. Ці події дослідники й дослідниці вважають завершенням Французької революції, а період з 9 листопада 1799 р. до 18 травня 1804 р., коли влада фактично належала Наполеону Бонапарту, хоч і з певними юридичними обмеженнями, називають **епохою Консульства**.

18 брюмера VIII р. (9 листопада 1799 р.) Наполеон здійснив державний переворот, усунув від влади режим Директорії, що стало завершенням Французької революції.

Незабаром у Франції було ухвалено нову конституцію. Згідно з нею законодавчу владу в країні мали Державна рада (яка розробляла законопроекти), Законодавчі збори (що приймали законопроекти) і Сенат (який перевіряв законопроекти й безпосередньо консультував Першого консула щодо наслідків їх прийняття). Перший консул, тобто Бонапарт, здійснював виконавчу владу. На чолі місцевої влади він поставив своїх представників, а для зміцнення фінансової системи країни ініціював створення Французького банку.

У Франції проводили вибори до Законодавчих зборів, але право голосу мали тільки громадяни-чоловіки. Жінки й надалі не мали впливу на політику. Сучасні критики Наполеона стверджують, що він уважав жінок власністю чоловіків, був невисокої думки про їхні здібності та часто відкрито висловлювався щодо них зневажливо. Історики й історикині відзначають: хоча в цілому погляди Бонапарта відповідали настроям часу, прийнятий при ньому Цивільний кодекс закріпив безправне становище жінки, остаточно скасувавши прогрес революції.

Щоб здобути підтримку Церкви, перший консул уклав із Папою Римським Пієм VII конкордат (угоду). За його умовами Франція визнавала християнство римсько-католицького обряду релігією більшості громадян і громадянок, натомість духовенство мало складати присягу Республіці й консулам, аби продемонструвати відданість державі.

Влада Бонапарта зростала, і в **1804 р.** його урочисто проголосили імператором Наполеоном I, тож він правив державою одноосібно. Так на зміну Першій французькій республіці прийшла Перша імперія. Маючи підтримку промисловців, фінансистів, торговців і селянства, тих, хто не хотів повернення старих порядків часів монархії Бурбонів, Наполеон щедро обдаровував прихильників і жорстко розправлявся з опонентами.

Зауважмо, що в той час економіка країни жваво розвивалася, але французи мусили сплачувати значні кошти на реалізацію завойовницьких планів Наполеона.

У 1804 р. з ініціативи імператора було прийнято вже згаданий нами Цивільний кодекс, або Кодекс Наполеона. Нові норми узаконювали принципи рівноправності всіх громадян-чоловіків, недоторканності приватної власності, свободи приватного підприємництва. Згодом вступили в дію Комерційний і Кримінальний кодекси. Ці закони були дуже прогресивними для початку XIX ст. і надихнули на запровадження подібних змін політиків інших країн. Існує думка, що до середини XX ст. положення Цивільного кодексу частково запозичили правові системи понад 70 дежав світу.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте положення Цивільного кодексу Наполеона. Чиї інтереси вони захищають? Чи відповідають ці норми сучасним уявленням про права людини? Чому?

Стаття 544. Власністю є право користуватися і розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, з тим, аби користування не було таким, яке заборонене законами або регламентами.

Стаття 545. Ніхто не може бути примушеним до уступки своєї власності, якщо це не робиться з причини суспільної користі і за справедливе й попереднє відшкодування.

2. Порівняйте портрети Наполеона, створені до і після проголошення його імператором. Що змінилося?

Антуан-Жан Гро. Бонапарт на Пон д'Арколь. 1796 р.

Жак-Луї Давід. Наполеон у своєму кабінеті. 1812 р.

2. НАПОЛЕОНІВСЬКІ ВІЙНИ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому від захисту своїх територій на початку революції Франція перейшла до завоювальницьких війн? Чому Наполеон продовжив цей напрям зовнішньої політики?

Наполеон Бонапарт мав безмежні амбіції щодо розширення території. За часів його правління (протягом 1800–1815 рр.) Франція домінувала над значною частиною Європи, включно із сучасними територіями Німеччини, Італії, Нідерландів, Бельгії та Люксембургу. Австрія ж, яка до 1805 р. була активною учасницею антифранцузьких коаліцій, уклала з Наполеоном мир, за яким втратила низку територій і навіть стала союзницею Франції.

Головним суперником Наполеона була економічно потужна Велика Британія, яка згуртувала навколо себе інші держави. Так, британський флот був неперевершеним на морі, однак Франція все ж переважала в сухопутних військах. Тож британські дипломати шукали надійних союзників на континенті й у 1805 р. домоглися приєднання Російської та Австрійської імперій до антифранцузької коаліції. І вже того ж року біля

мису Трафальгар адмірал Гораціо Нельсон розгромив об'єднаний франко-іспанський флот, забезпечивши Великій Британії панування на морі.

Водночас Наполеон продовжував здобувати перемоги на суші. На початку грудня 1805 р. французька армія розгромила австро-російські війська під Аустерліцом, змусивши Австрію укласти мир і вийти з антифранцузької коаліції. Це спонукало Пруссію вступити у війну, але її війська були швидко розбиті, і французи зайняли Берлін.

Здобувши контроль над більшою частиною Європи, Наполеон запровадив континентальну блокаду проти Великої Британії, заборонивши торгівлю з цією острівною країною як для Франції, так і для залежних європейських держав.

Виснажені, але переможні французькі війська захопили половину пруських територій. У 1807 р. Наполеон і російський імператор Олександр I підписали Тільзійський договір, за яким Росія визнавала французькі завоювання і приєднувалася до блокади Британії. А на польських землях, що раніше належали Пруссії, Наполеон створив Варшавське герцогство.

У 1808 р. Франція окупувала Іспанію, де королем став брат Наполеона Жозеф. Проте іспанці розгорнули активну партизанську боротьбу, унеможливляючи повне підкорення країни. А в 1809 р. Австрія зазнала чергової катастрофічної поразки і теж була змушена приєднатися до континентальної блокади Великої Британії.

Проте не всі союзники беззаперечно дотримувалися угод. Таким проблемним союзником була Російська імперія, яка ухилялася від участі у війні з Австрією та порушувала умови континентальної блокади. Це спонукало Наполеона влітку 1812 р. зібрати 600-тисячну «Велику армію» для походу на Росію. Та його наміри блискавичного розгрому основних російських сил зазнали поразки, оскільки російські війська зуміли відступити углиб країни та об'єднатися під Смоленськом. Однак, незважаючи на виснаження та проблеми з постачанням, Наполеон узяв Смоленськ. Російська ж армія під командуванням Михайла Кутузова відступила до Москви. З тактичної точки зору, у битві під Бородіно армія Наполеона здобула перемогу, зайнявши позиції російського війська та увійшовши до Москви. Однак стратегічно битва виснажила французів і зберегла боєздатність російських сил, що, зрештою, призвело до відступу Наполеона з Російської імперії.

З настанням морозів через брак припасів та теплого одягу сили Наполеона почали катастрофічний відступ, і наприкінці 1812 р. до Франції повернулося менше 100 тисяч вояків.

Наполеон зміг уникнути полону, але антифранцузька коаліція (Російська, Австрійська імперії та Пруссія) посилила наступ. І вже в жовтні 1813 р. Наполеон зазнав нищівної поразки у «Битві народів» (як називають битву біля Лейпцига). А в 1814 р. союзні армії увійшли на територію Франції і зайняли Париж. Наполеон зрікся престолу, після чого його заслали на острів Ельба. Королем Франції став Луї XVIII

Бурбон. Проте несподівано в березні 1815 р. Наполеон втік з Ельби, повернувся до Франції і знову посів престол. Цей період відомий в історії як «Сто днів» Наполеона.

Колишній імператор швидко зібрав навколо себе армію, оскільки багато солдатів та офіцерів залишалися йому відданими, і 20 березня 1815 р. без бою увійшов до Парижа, а король Луї XVIII Бурбон утік із країни.

Європейські монархії негайно оголосили війну Наполеону, створивши сьому антифранцузьку коаліцію. 18 червня 1815 р. Наполеон зазнав поразки в битві біля Ватерлоо від об'єднаних військ Великої Британії та Пруссії, після чого вдруге зрікся престолу і був засланий на острів Святої Єлени, де провів решту життя.

ДОСЛІДИТЬ

Розгляньте карту і знайдіть на ній позначені походи Наполеона, про які йшлося в тексті параграфа. Поміркуйте, чи мав французький імператор шанс здійснити свої грандіозні наміри. За яких умов?

3. ЯКИМИ БУЛИ РІШЕННЯ І НАСЛІДКИ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ

ПОМІРКУЙТЕ

Чи вирішила перемога над Францією політичні проблеми на Європейському континенті? Чому? Звірте ваші припущення з текстом параграфа.

Протягом дев'яти місяців у Відні проходив масштабний конгрес, на який зібралися представники 16 європейських країн. Провідна роль на ньому належала «великій п'ятірці», до якої входили Австрія, Велика Британія, Пруссія, Росія і Франція. Їхні представники мали різні інтереси й амбіції, а головна мета полягала у врегулюванні територіальних та політичних питань, що виникли внаслідок Французької революції та Наполеонівських війн, а також у розробленні нових принципів для забезпечення стабільного порядку на континенті.

Гострі дискусії точилися навколо майбутнього Франції та ролі окремих країн на Європейському континенті. Австрія остерігалася зростання впливу Пруссії серед німецьких держав та прагнення Російської імперії до домінування у Європі. Велика Британія передусім прагнула стабільності та зміцнення свого економічного впливу. Росія ж, зі свого боку, намагалася обмежити територіальні здобутки Австрії та вплив Великої Британії за межами Європи, особливо в Азії.

Після тривалих переговорів було ухвалено низку важливих рішень.

Так, у Франції відновлювалася влада Бурбонів, і країна втрачала всі завойовані території, а також мусила сплатити 700 мільйонів франків **контрибуції** (примусових післявоєнних платежів, які сплачує держава, що зазнала поразки у війні, державам-переможцям). Замість ліквідованої Священної Римської імперії німецької нації було створено Німецький союз, що об'єднав 34 держави та 4 вільних міста. Австрійська імперія, відмовившись від Австрійських Нідерландів, отримала Далмацію, Тироль, Тернопіль та відновила контроль над Північною Італією (Венецією й Ломбардією). Пруссія значно розширила свої володіння, приєднавши половину Саксонії, частину Вестфалії, Рейнську область, Померанію та Познань. Велика Британія закріпила за собою Капську область, острови Мальта, Маврикій, Тринідад, Тобаго та Цейлон, а також установила протекторат над Іонічними островами. Російська імперія приєднала Королівство Польське, Фінляндію, здобуту у Швеції, та Бессарабію, завойовану в Османській імперії. Швейцарія, утворена з 19 кантонів, отримала гарантію «вічного нейтралітету». Королівство Нідерланди було створено шляхом приєднання Бельгії та Люксембургу до Нідерландів. Італія ж залишилася роздробленою з відновленням таких держав, як Сардинське королівство та Папська держава.

Монархи Австрії, Пруссії та Росії прагнули створити дієвий механізм для придушення будь-яких революційних настроїв. Тож 26 вересня 1815 р. у Парижі вони підписали договір про створення **Священного союзу**. Згодом до нього приєдналися Франція та більшість монархій європейського континенту.

Реальні інтереси Священного союзу виходили далеко за межі контролю над Францією. Наприклад, коли у 1820 р. спалахнули революції в Іспанії, Неаполі та П'ємонті, правителі країн — учасниць Союзу знову зібралися. Олександр I наполягав на силовому втручанні та необхідності політичного нагляду за будь-якими революційними рухами. І Священний союз підтримав Австрію у введенні військ до П'ємонту, придушивши так італійську революцію. Парадоксально, але Олександр I відмовив у допомозі православним грекам, які боролися за незалежність від Османської імперії, щоб не порушувати принципів «легітимності» монархів.

Однак єдність правителів виявилася нетривалою. Наприкінці 1824 р. Велика Британія визнала незалежність латиноамериканських держав від Іспанії, що остаточно підірвало єдність Священного союзу.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте анонімну карикатуру 1815 р., де зображено перебіг Віденського конгресу. Які події висміює автор? Що він мав на увазі під словами «розрізано торт»?

Невідомий художник. «Конгрес пересварився ще до того, як було розрізано торт». Карикатура на Віденський конгрес. 1815 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви дати наполеонівського перевороту у Франції, проголошення Імперії Наполеона, Віденського конгресу й утворення Священного союзу.
2. Визнач основні напрямки походів Наполеона.
3. Перелічи країни, які в різний час входили до антифранцузьких коаліцій.
4. З якими особливостями зовнішньої політики Наполеона пов'язані його слова: «Я хочу завоювати море могутністю землі»? Чи вдалося йому здійснити бажане? Чому?
5. Визнач основні причини краху наполеонівської імперії.
6. Накресли в робочому зошиті схему «Наслідки рішень Віденського конгресу».
7. Розгляньте карикатуру. Визначте, хто із зображених на ній правителів — імператор Олександр I, хто — імператор Франц I, а хто — король Фрідріх Вільгельм III. Що символізує їхнє об'єднання

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Уяви, що ти журналіст чи журналістка, що працює у Європі в 1815 р. Ти маєш підготувати шпальту (колонку на сторінці) газети, у якій висвітлити події останніх років. Вибери тему із запропонованих або сформулюй власну й оформи свій матеріал у форматі ілюстрованої статті.

Теми статті:

- Походи Наполеона: чи потрібна була Європі ця війна?
- Битва біля Ватерлоо: останній шанс Бонапарта.

- Нові кордони — новий порядок? (Кому вигідні рішення Віденського конгресу?)
- Створення Священного союзу: Європа під владою трьох монархів.

2. Виконай завдання 2.1 – 2.3 до § 2–3 в е-додатку.

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 1

СТВОРЮЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтесь у групи. Кожна група має створити карту пам'яті, або ментальну карту, яка ілюструватиме одну із запропонованих тем до розділу 1 «Європа в часи Французької революції та наполеонівських війн».

Пригадайте, як ви працювали з подібними завданнями раніше. У пригоді вам стануть підказки, які ви знайдете в е-додатку в розділі «Узагальнюємо знання й уміння за розділом 1». Зауважте, що карта пам'яті — це схема, яка відображає найважливіші результати вашого дослідження. Такий вид роботи передбачає оформлення результатів спільної діяльності за допомогою поєднання написів, ілюстрацій та графіки. Тож обговоріть концепцію вашої карти пам'яті та її основний зміст, який важливо продемонструвати.

Розподіліть обов'язки між учасниками й учасницями вашої мінікоманди: хто і яку інформацію шукає, хто добирає ілюстрації та створює схему. Визначте терміни виконання завдань.

Візьміть до уваги, що карту пам'яті треба презентувати класу, що теж потребує підготовки.

Орієнтовні теми:

1. Причини та початок Французької революції.
2. Основні етапи Французької революції.
3. Внутрішня політика Наполеона Бонапарта.
4. Наполеонівські війни та їх наслідки для Європи.
5. Віденський конгрес і формування Священного союзу.

2

**ДЕРЖАВИ ЄВРОПИ ТА США:
ПОЛІТИЧНЕ Й СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ,
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА
(1815–1870 РР.)**

§ 4. Промислова (індустріальна) революція у країнах Західної Європи та її вплив на розвиток суспільства та світу в цілому

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Назвіть, які відкриття та винаходи було здійснено на початку індустріальної революції у XVIII ст. У якому напрямі, на вашу думку, розвивалися наука та виробництво? Поясніть свої міркування.

1. ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ МАЛА ІНДУСТРІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ ПРОТЯГОМ «ДОВГОГО ХІХ СТОЛІТТЯ» В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ І США

ПОМІРКУЙТЕ

Чому саме держави Західної Європи були лідерами у відкриттях та винаходах промислової революції? Які фактори зумовлювали відставання країн Східної та Центральної Європи в цьому процесі?

Під час «довгого XIX століття» індустріальна революція кардинально змінила розвиток суспільства Західної Європи та США, перетворивши його з аграрного на промислове. Початок таким змінам було покладено у Великій Британії наприкінці XVIII ст. Ця країна здобула статус «майстерні світу» завдяки унікальному поєднанню факторів, які дали їй змогу стати першою індустріальною державою.

Так, Велика Британія мала багаті поклади вугілля й заліза, що були основними ресурсами для нової промисловості. Вугілля слугувало паливом для парових машин (ключового винаходу Джеймса Ватта), які давали енергію для роботи верстатів, а залізо використовували для будівництва цих машин, а також залізниць і суден.

Окрім цього, Велика Британія мала розвинену торговельну мережу та потужний флот, завдяки чому безперервно імпортувала сировину (наприклад, бавовну з колоній) та експортувала готову продукцію по всьому світу. Велика колоніальна імперія забезпечувала як джерела сировини, так і величезні ринки збуту для британських товарів.

У Великій Британії до того ж існували сприятливі політично-правові умови: стабільна політична система, державний захист приватної власності, помірні низькі податки та заохочення підприємництва. На відміну від інших європейських країн, де держава жорстко контролювала економіку, тут переважали приватні інвестиції та ініціатива.

Зрештою, політика вільної торгівлі, яку уряди Великої Британії активно впроваджували у XIX ст., дала змогу британським товарам безперешкодно конкурувати на світових ринках, додатково стимулюючи виробництво та інновації. Так формувалися сприятливі умови, завдяки яким британські заводи виробляли значну частину світової промислової продукції, чим і забезпечили країні вже згадане нами звання «майстерні світу».

В інших країнах Західної Європи та США індустріальна революція мала свої особливості. Їхні уряди відігравали важливу роль у сприянні індустріалізації, зокрема завдяки підтримці будівництва залізниць та захисту власних ринків. Так, Франція зосередилася на легкій промисловості та предметах розкоші, тоді як Німеччина з другої половини XIX ст. здійснила стрімкий ривок, орієнтуючись на розбудову важкої промисловості, хімію та електротехніку. А у США індустріалізація супроводжувалася освоєнням величезних територій, розвитком залізниць та масовою імміграцією, що забезпечувала робочу силу.

Важливою рисою суспільних змін, пов'язаних із промисловою революцією, стало формування нових соціальних класів, насамперед **промислової буржуазії** та **робітництва**. Відтак міста стрімко розросталися й перетворювалися на індустріальні центри. З часом урбанізація посилювалася й зумовлювала появу нових соціальних проблем.

Урбанізація — процес зростання та розвитку міст, який супроводжується збільшенням частки міського населення та поширенням міського способу життя.

Завдяки технологічному прогресу людство навчилося використовувати нові джерела енергії (електрику, нафту), поступово розвивалися нові галузі промисловості. Так наприкінці XIX ст. розпочався другий етап промислової революції. Індустріалізація призвела до значного збільшення виробництва товарів, зростання добробуту частини населення, але водночас посилила соціальну нерівність і зумовила появу робітничого руху. Цей процес зробив західні держави та США світовими лідерами, заклавши основи для їх подальшого економічного та політичного домінування.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте інфографіку. Складіть стислу розповідь про важливі винаходи й відкриття кінця XVIII–XIX ст. Доповніть розповідь інформацією, яку ви вивчали у 8 класі, або пошукайте матеріал у відкритих джерелах. Поміркуйте, як зазначені винаходи вплинули на виробництво та повсякденне життя людей.

НАЙВАЖЛИВІШІ ТЕХНІЧНІ ВІНАХОДИ XIX СТ.

Алессандро Вольта

створив перший гальванічний елемент, який став прабатьком сучасних батарей

1800 р.

Пітер Дюран

винайшов першу консервну банку

1810 р.

1804 р.

Річард Тревітік сконструював першу модель паровоза (невдалу)

1825 р.

Джордж Стефенсон побудував першу у світі громадську міжміську залізничну лінію з використанням локомотивів

1831 р.

Відкритий **Майклом Фарадеєм** принцип електромагнітної індукції став основою для генерації електроенергії

2. ЯК РОЗВИВАЛОСЯ ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом параграфа визначте найважливіші суспільні зміни, які відбувалися в період промислової революції. Порівняйте свої результати з висновками одно-класників та однокласниць.

Розвиток індустріального суспільства привів до глибоких соціальних перетворень. З'явилися та зміцнили свої позиції нові соціальні класи *промислова буржуазія* та *наймане робітництво*. Власники фабрик, банків, підприємств накопичували величезні капітали й поступово витісняли земельну аристократію з позицій домінувального класу. Вони виступали за економічну свободу, захист приватної власності й обмеження державного втручання.

Індустріальне суспільство — рівень суспільного розвитку, якому властиві розвинута та складна система розподілу праці за умов його спеціалізації, масове виробництво товарів для широкого вжитку, машинізація й автоматизація виробництва та управління, науково-технічна революція.

Водночас мільйони колишніх селян та ремісників переїжджали до міст і працювали на фабриках за заробітну плату. Однак їхнє життя все одно було вкрай важким: робочі дні тривали по 12–16 годин, оплата праці залишалася надто низькою, а умови роботи — небезпечними. Ускладнювали становище робітництва відсутність соціального захисту та проживання в перенаселених робітничих кварталах.

Такі контрасти призвели до загострення соціальних проблем, виникнення робітничого руху та формування нових ідеологій, таких як *соціалізм* і *комунізм*, прихильники яких вимагали покращення умов праці, соціальної справедливості та навіть повної зміни існуючого суспільно-політичного ладу. З'явилися профспілки, і робітництво почало організовувати страйки, змушуючи уряди йти на певні поступки.

Індустріалізація була нерозривно пов'язана з урбанізацією. Міста перетворювалися на величезні промислові та торговельні центри, приваблюючи нову й нову робочу силу. Це створювало як значні можливості, так і серйозні виклики: перенаселення, антисанітарія, поширення хвороб, зростання злочинності. Водночас міста залишалися центрами культурного життя, розвитку освіти та інновацій.

XIX ст. стало ще й часом демографічного вибуху у Європі. Цьому сприяли поширення освіти та поступове покращення гігієни, розвиток медицини, збільшення доступності їжі та зниження рівня смертності (особливо дитячої). Зростання населення зі свого боку забезпечувало постійний приплив робочої сили на виробництві.

Розвиток індустріального суспільства спричинив і важливі політичні зміни. Так, зростання ролі буржуазії та невдоволення пролетаріату

привели до вимог демократизації й розширення політичних прав. Поширювалися ідеї лібералізму, що обстоювали конституційне правління, обмеження влади монарха, права та свободи громадян. І хоча в багатьох країнах зберігалися монархії, вони поступово трансформувалися в конституційні чи парламентські.

XIX ст. було також епохою націоналізму. Ідея формування національних держав, де **нація** є джерелом суверенітету, стала потужною рушійною силою. Це привело до об'єднань Німеччини та Італії, посилення визвольної боротьби всередині імперій, а також до загострення міжнаціональних конфліктів.

Індустріальне суспільство змінило повсякденне життя. Завдяки розбудові систем вуличного освітлення, водопостачання та транспорту зростав комфорт життя середнього класу. Розширення системи закладів початкової освіти зумовило суттєве зростання грамотності населення, а розвиток засобів масової інформації сприяв формуванню масової культури. Зміни торкнулися й суспільної ролі жіноцтва: з'явилися нові можливості здобувати освіту та вибудовувати кар'єру. Поступово формувався жіночий рух, учасниці якого вимагали розширення своїх прав.

Підсумовуючи, можемо сказати, що XIX ст. було епохою безпрецедентного прогресу та значних соціальних потрясінь. Адже індустріальне суспільство заклало основи сучасної економіки, сформувало нові соціальні структури, змінило політичний ландшафт і спричинило культурні трансформації, які визначили подальший розвиток людства.

Нація — це історично сформована спільнота людей, об'єднана спільною територією, мовою, культурою, економічним життям і усвідомленням своєї єдності.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення й за їх допомогою схарактеризуйте найважливіші риси розвитку індустріального суспільства.

Володимир Хавкін проводить вакцинацію проти холери в Калькутті, Індія. Фото. 1894 р.

Металургійний завод Круппа в Ессені, Німеччина. Фото. 1884 р.

Невідомий художник. Отримання першого повідомлення Submarine Telegraph Company в Лондоні з Парижа за допомогою приладу Foy-Breguet у 1851 р. Обладнання на задньому плані — установка Кука — Уїтстона для подальшого передавання інформації. 1852 р.

Кадр із фільму «Вихід робітників із фабрики» братів Люм'єр. 1895 р.

Кінний трамвай у Г'юстоні, США. Фото. 70-ті роки XIX ст.

Реклама пирососа «Siemens». 1906 р.

3. ЯКИМИ БУЛИ НАСЛІДКИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Чи правильно стверджувати, що індустріальна революція вплинула на всі сфери суспільного життя? Чому?

Наслідки індустріальної революції були всеохоплювальними. Зміни у виробництві та суспільному житті супроводжувалися виникнен-

ням і стрімким розвитком нових політичних **ідеологій**, які прагнули осмислити нову дійсність та окреслити шляхи вдосконалення політичного устрою. Ці ідеології — **консерватизм, лібералізм, націоналізм і соціалізм** — виникли як відповідь на кризу традиційного світогляду, і їх формування стало наслідком Англійської, Північноамериканської й особливо Французької революцій. Кожна з них пропонувала своє бачення суспільного розвитку, прав людини та ролі держави.

Консервативна ідеологія виникла як реакція на радикальні зміни, започатковані Французькою революцією. Її прихильники прагнули зберегти традиційні суспільні інститути, цінності та порядок. Консерватори виступали за стабільність, повагу до соціальної ієрархії, авторитет Церкви та монархії. Вони скептично ставилися до швидких змін, віддаючи перевагу еволюційному (поступовому) розвитку. Відомими ідеологами консерватизму були **Едмунд Берк** та **Жозеф де Местр**.

Ідеологія — сукупність ідей, поглядів, переконань та цінностей, які пояснюють світ, пропонують бачення бажаного суспільного устрою й визначають цілі та шляхи для колективних дій.

На протизагу консерватизму **лібералізм** базувався на ідеї свободи й невід’ємних прав особи. Ліберали були переконані у важливості дотримання владою свободи слова, думки, віросповідання, а також права на приватну власність. Вони виступали за обмеження державної влади через упровадження конституції, верховенства закону та розвитку парламентаризму. Ліберали вірили, що вільна конкуренція в економіці й політична свобода приведуть до прогресу та процвітання. Ця ідеологія стала рушійною силою для багатьох буржуазних революцій і реформ «довгого ХІХ століття», прагнучи створити суспільство, де індивідуальні свободи є найвищою цінністю.

Однією з найпотужніших ідеологій ХІХ ст., що проголошувала націю вищою цінністю та джерелом політичної влади, наукова спільнота визначає **націоналізм**. Його прихильники стверджували, що людство природним чином поділяється на нації, кожна з яких має унікальну культуру, мову та історію. Вони закликали до боротьби за створення національних держав, кордони яких збігаються з етнічними кордонами нації. Націоналізм міг бути як об’єднувальною силою (як у випадках Німеччини та Італії), так і роз’єднувальною, спричиняючи конфлікти й розпад багатонаціональних імперій.

Соціалізм своєю чергою виник як відповідь на суспільні проблеми, спричинені індустріалізацією та розвитком капіталістичних відносин. Бідність робітників, експлуатація, нерівність потребували від влади проведення реформ. Тож соціалізм акцентував увагу загалом на ідеях соціальної справедливості, рівності та колективізму. Різні течії соціалізму (від утопічного до наукового) пропонували різні шляхи досягнення

цих цілей: від мирних реформ і створення кооперативів до революційного перетворення суспільства. Найвпливовішими теоретиками соціалізму стали **Карл Маркс** та **Фрідріх Енгельс**, які обґрунтовували теорію класової боротьби та побудови безкласового суспільства.

Ці чотири ідеології не існували ізольовано, їх лідери часто взаємодіяли, конфліктували та еволюціонували, формуючи складний політичний ландшафт «довгого ХІХ століття». Вони стали фундаментом для формування політичних партій, громадських рухів та визначали основні напрями розвитку держав у майбутньому.

Та важливі для усього людства зміни не обмежувалися політичною сферою. Так, зростання міст привело до формування нового способу життя. Поступово формувалися урбаністичні спільноти з анонімністю та новими формами взаємодії. Міське середовище з новими проблемами стало основою для формування нового мистецтва — **реалізму**, що відображав сувору дійсність промислових районів і життя робітництва. Згодом виник **імпресіонізм**, який прагнув зафіксувати мінливі враження від динамічного світу.

Повсякденне життя полегшували численні зручності, які стали можливим завдяки технічним винаходам. Електричне освітлення подовжило активний час доби, даючи змогу працювати, навчатися й відпочивати довше. Розвиток водогонів і каналізації у великих містах поступово покращував ситуацію з гігієною, хоча початкові етапи урбанізації супроводжувалися антисанітарією та хворобами. Залізниці й пароплави зробили подорожі швидшими та доступнішими, сприяючи як діловим поїздкам, так і розвитку туризму.

Зростання виробництва та зниження цін зробили багато раніше недоступних товарів частиною повсякденного вжитку, що стимулювало розвиток споживацької культури й реклами. Поява телефонів і телеграфів значно прискорила передавання інформації й давала людям змогу підтримувати спілкування на відстані. Збільшення кількості друкованих видань і зростання грамотності сприяли поширенню нових політичних ідей, новин та формуванню масової культури. Усе це кардинально змінило темп життя, взаємодію між людьми та їхнє уявлення про світ.

Клод Моне. Враження, схід сонця. 1872 р.

ДОСЛІДІТЬ

Накресліть у робочому зошиті схему за зразком. Доповніть її за матеріалами параграфа. За потреби скористайся інформацією з відкритих джерел.

НАСЛІДКИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ЕКОНОМІЧНІ

- розвиток великої фабрично-заводської промисловості
-
-

СОЦІАЛЬНІ

- зростання чисельності найманих працівників
-
-

ПОЛІТИЧНІ

- посилення імперіалізму
-
-

КУЛЬТУРНІ

- зростання впливу газет і журналів
-
-

ПОБУТОВІ

- зростання комфорту повсякденного життя
-
-

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Дай визначення поняттям «ідеологія», «індустріальне суспільство», «нація».
2. Назви основні риси індустріальної революції.
3. Які сфери життя людини зазнали найбільших змін під впливом індустріальної революції?
4. Назви основні ідеології, які сформувалися в XIX ст.
5. Стисло схарактеризуй вплив індустріальної революції в Західній Європі на розвиток суспільства та світу в цілому.
6. Визнач кілька позитивних та негативних, на твою думку, наслідків індустріальної революції.
7. Поясни, чому Велику Британію в середині XIX ст. називали «майстернею світу», «світовим перевізником», «світовим банкіром».

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Склади й запиши в робочий зошит есе обсягом до 200 слів на тему «Наслідки індустріальної революції, зміни в житті та побуті різних верств населення в XIX ст.»
2. Виконай завдання 4.1 і 4.2 до § 4 в е-додатку.

§ 5. Велика Британія в 1815–1870 рр.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Якими були наслідки наполеонівських війн для Великої Британії? Чому воєнні дії в Європі сприяли піднесенню цієї країни?

1. ЯКИМ БУЛО ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, що таке обмежена монархія. Коли почалося формування парламентської монархії у Великій Британії?

Основою для політичного устрою Великої Британії в XIX ст. був конституційний Білль про права, ухвалений ще наприкінці XVII ст. Згідно з цим актом, хоча главою держави вважали монарха, лише парламент мав повноваження ухвалювати закони, установлювати податки та розпоряджатися державним бюджетом. Парламент складався з двох палат: верхньої — **Палати лордів** (де місця були спадковими або їх присвоював монарх), та нижньої — **Палати громад**, яка формувалася шляхом виборів. Однак на початку XIX ст. стало зрозумілим, що виборча система в державі застаріла й не відповідала вимогам часу. Право голосу було обмежено за статтю (жінки не мали права голосу), майновим цензом, місцем проживання та доходом. Це призводило до абсурдних ситуацій, коли великі промислові міста могли бути взагалі не представлені в парламенті, тоді як «гнилі містечка» (населені пункти, що знелюдніли наприкінці XVIII — на початку XIX ст., але зберегли при цьому представництво в парламенті) допомагали земельній аристократії зберігати значний політичний вплив. Така невідповідність викликала гостру потребу в парламентській реформі.

У той час за владу боролися дві провідні партії — **торі** (які згодом стали консерваторами) та **віги** (майбутні ліберали), члени яких мали різні погляди на реформу. Зауважмо, що, хоча керівництво торі виступало проти змін, однак рядові члени цієї партії підтримували ідею розширення політичних прав середнього класу.

Наприкінці 1830 р. до влади прийшли віги, які рішуче взялися за реформування виборчої системи. А вже в 1832 р. у результаті значного тиску громадськості було прийнято Закон про велику реформу. Це була **перша парламентська реформа**, завдяки якій ліквідували «гнилі містечка», перерозподілили місця в парламенті на користь промислових центрів і майже удвічі збільшили кількість виборців, хоча жінки й на-

далі залишалися без права голосу. Ця реформа засвідчила можливість мирних політичних змін та зміцнила вплив Палати громад.

Друга парламентська реформа відбулася в 1867 р. У її результаті право голосу здобули власники й орендарі окремих будинків, чи квартир, чи кімнат, якщо орендна платня становила не менше 10 фунтів стерлінгів на рік. А ще кожен другий британець отримав змогу брати участь у виборах, хоча майновий ценз все ще зберігався.

Та незважаючи на ці реформи, права робітничого класу залишалися дуже обмеженими. Це призвело до виникнення в 30-х роках ХІХ ст. першого масового політично оформленого робітничого руху в Англії — **чартистського** (від англ. charter — хартія — документ суспільно-політичного значення). Чартисти висунули свої вимоги у «Народній хартії» (як вони називали свою політичну програму), де вимагали загального виборчого права для чоловіків, таємного голосування, скасування майнового цензу для депутатів та інших демократичних змін. Цей рух досяг свого піку в період економічних спадів та **Ірландського картопляного голоду**, або **Великого голоду** (періоду масового голоду й епідемій в Ірландії протягом 1845–1849 рр.), що посилив соціальну напругу. Зауважмо, що чартисти подали до парламенту три хартії з мільйонами підписів, але всі їх було відхилено. І хоча чартистський рух пішов на спад після 1848 р., більшість його вимог усе ж було реалізовано на початку ХХ ст., що підтверджує його важливу історичну роль у демократизації британського суспільства.

ДОСЛІДІТЬ

1. Накресліть у робочому зошиті схему за зразком і за текстом параграфа доповніть її.

ПОЗИТИВНІ НАСЛІДКИ ВИБОРЧИХ РЕФОРМ

НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ВИБОРЧИХ РЕФОРМ

- жіноцтво не мало права голосу;
- зберігався достатньо високий майновий ценз;
- більшість депутатів і надалі обирали від сільських округів;
- деякі малонаселені містечка й селища все ж зберігали привілей обирати своїх депутатів

2. Розгляньте карикатуру. Поміркуйте, чому частина британських політиків виступала за збереження несправедливої виборчої системи в країні.

Реформатори нападають на систему «гнилих містечок».
Малюнок, випущений друкарнею Е. Кінга в 1831 р.

2. ЯК І ЧОМУ ВЕЛИКА БРИТАНІЯ ПЕРЕЙШЛА ДО ПОЛІТИКИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, що таке протекціонізм. Чому уряд Великої Британії поступово відмовився від подібних принципів? Порівняйте ваші висновки з текстом параграфа.

Завдяки швидким змінам у розвитку виробництва й торгівлі Велика Британія отримала значні переваги та досягла піку своєї могутності, перетворившись на світову імперію. У таких умовах **політика протекціонізму**, що захищала внутрішніх виробників від іноземної конкуренції, почала перешкоджати збуту британських товарів на світових ринках.

Протягом XIX ст. у Великій Британії точилася запекла боротьба між прихильниками та противниками протекціонізму. Яскравим його

прикладом були так звані *хлібні закони*, ухвалені на початку століття: великі землевласники, які мали значний вплив у парламенті, запровадили мито на імпортування хліба, щоб захистити свої прибутки. Це призвело до високих цін на хліб, що було вигідно саме лендлордам.

Проте «хлібні закони» викликали значне суспільне невдоволення. Зрештою під тиском громадськості парламент спочатку призупинив їх дію, а наприкінці 60-х років XIX ст. їх було остаточно скасовано. Це стало важливим кроком на шляху до вільної торгівлі, або фритредерства (економічної політики, що передбачає скасування мит і торгових обмежень між країнами), та ознаменувало перемогу промислової буржуазії над земельною аристократією.

Перехід до фритредерства був вигідний для Великої Британії. Завдяки найсучаснішому обладнанню британські товари були якіснішими та дешевшими за іноземні, що забезпечувало їм швидкий збут як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках та приносило величезні прибутки. Тож із 1820 р. купці й торговці активно лобювали скасування всіх мит.

У середині XIX ст. британська економіка переживала значний підйом, що закріпило за країною, як ми вже знаємо, неформальний статус «майстерні світу». Велика Британія домінувала у світовій торгівлі, володіючи майже половиною всього торговельного флоту. Її зарубіжні капіталовкладення перевищували сукупні показники Франції та Німеччини. Англійський фунт стерлінгів залишався основною світовою валютою, а Лондон — головним фінансовим і торговельним центром світу. Символом цих досягнень стала Всесвітня виставка промислових товарів у Лондоні, що привернула увагу мільйонів відвідувачів.

Проте система вільної торгівлі мала й «темний» бік. Його демонструють події в Ірландії, яка, по суті, була європейською колонією британської корони. Більшість її земель належала британським та англо-ірландським лендлордам, а ірландське населення, яке сповідувало католицизм, переважно перебувало в залежному становищі, працюючи орендарями на малих ділянках землі.

Ситуацію в Ірландії загострив Великий голод 1845–1849 рр., який ще більше погіршив і без того жахливе становище місцевого люду. Він не лише призвів до загибелі майже мільйона людей та масової еміграції (понад мільйон), а й посилив антибританські настрої. Уряд, який керувався принципами вільного ринку (іншими словами притримувався *laissez-faire* — невтручання в економіку), не вживав достатніх та ефективних заходів для подолання голоду, що лише поглиблювало обурення ірландців. Заходи, які все ж було запроваджено (наприклад, закупівля кукурудзи, скасування «хлібних законів»), виявилися недостатніми та запізненими, щоб запобігти масовій смертності.

Вільям Сімпсон.
Виставковий павільйон.
1851 р.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення. Поміркуйте, чому система вигідної для Великої Британії вільної торгівлі не змогла ефективно врегулювати продовольчої кризи в Ірландії. Що, на вашу думку, мав удіяти уряд за таких обставин? Чи є в Україні монументи, подібні до пам'ятника в Дубліні?

Сцена біля воріт робітничого будинку (установи, де тим, хто не міг забезпечити себе фінансово, пропонували житло та роботу) в Ірландії. Ілюстрація з книги Джона Кларка Рідпата «Всесвітня історія». 1895 р.

Роуен Гілеспі.
Скульптурний комплекс
«Голод» у столиці Ірландії
місті Дублін.
1997 р.

3. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ БРИТАНСЬКА КОЛОНІАЛЬНА ІМПЕРІЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Якими колоніями володіла Велика Британія до початку Французької революції? Які вигоди отримувала метрополія із цих територій?

Після завершення Наполеонівських війн Велика Британія отримала нові території та суттєво зміцнила своє морське панування. У цей час відбулося остаточне завоювання Індії, що стала перлиною імперії, забезпечуючи її сировиною та величезним ринком збуту.

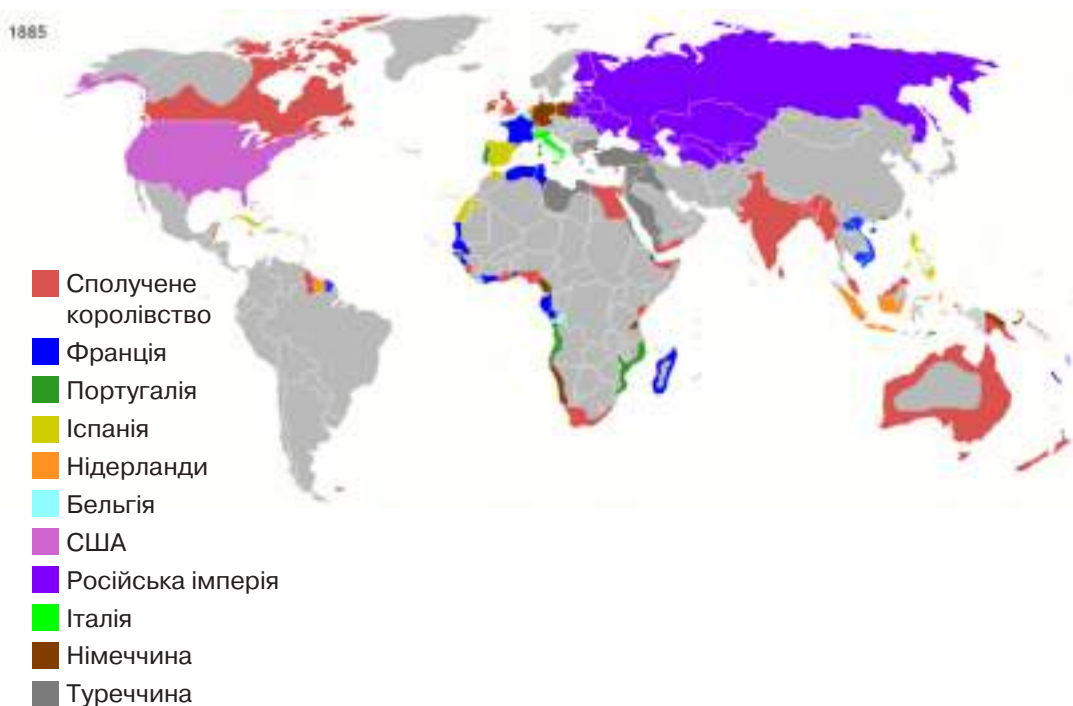
Активно тривала колонізація Австралії та Нової Зеландії, куди прямували переселенці та в'язні, яких висилали подалі від метрополії. У Північній Америці Британія закріпила контроль над Канадою, яка згодом отримала статус *домініону* (проміжної форми між самоврядною колонією і суверенною державою) у 1867 р. Почалося також захоплення Південної Африки, де британці зіткнулися з *бурами* — нащадками нідерландських, бельгійських та німецьких поселенців.

Велика Британія прагнула розширити свій вплив і на Сході, здійснюючи перші спроби підкорення Афганістану та намагаючись установити контроль над Китаєм і Японією. Прикладом агресивної політики стали «опіумні війни» з Китаєм 1839–1842 рр. і 1856–1860 рр. Спершу Велика Британія отримала в довічне користування острів Гонконг і відкрила свої торговельні представництва в містах Шанхай, Нінбо, Амой, Фучжоу та Кантон, створивши домінуючі умови для британської колоніальної торгівлі. А згодом влада Китаю дозволила британцям використовувати китайців як робочу силу.

Паралельно тривала боротьба за нові колоніальні території в Африці. У 70-х роках XIX ст. Британська імперія стала найбільшою у світі, охоплюючи величезні території та контролюючи життя мільйонів людей. Ця експансія була зумовлена економічними інтересами (пошук сировини, ринків збуту), стратегічними міркуваннями та вірою у власну цивілізаційну місію. І хоча пік колоніальної експансії припав на кінець XIX ст., період 1815–1870 рр. був ключовим для закладення фундаменту її подальшого розквіту.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте картосхему та визначте, які території контролювала Велика Британія. Які переваги надавали «майстерні світу» ці володіння?

2. Прочитайте твердження британського й південноафриканського політичного діяча XIX ст., бізнесмена Сесіла Родса. Як ставилися до розширення колоній британські політики та бізнесмени? Чи можна вважати ці слова виправданням британського колоніалізму? Чому?

«Наш обов'язок — скористатися кожною можливістю захопити більше території, і ми маємо постійно тримати перед очима цю ідею: більше території означає просто більше англосаксонської раси, більше найкращої, найлюднішої, найбагатшої раси у світі».

Зі статті Сесіла Родса «Сповідь віри»

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Дай визначення поняттям «гнилі містечка», «чартистський рух».
 2. Назви дати парламентських реформ у Великій Британії.
 3. Чому Велика Британія перейшла до політики вільного ринку?
 4. Назви найбільші колонії Великої Британії.
-
5. Стисло схарактеризуй політичний розвиток Великої Британії протягом 15–70-х років XIX ст.
 6. Як ти оцінюєш вплив парламентських реформ і чартистського руху на політичний розвиток Великої Британії?
 7. Які особливості колоніальної політики демонструють дії британського уряду під час Великого голоду в Ірландії?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи інфографіку про становище Великої Британії у світі у 15–70-х роках XIX ст.
2. Виконай завдання 5.1 і 5.2 до § 5 в е-додатку.

§ 6. Франція у період реставрації Бурбонів. Липнева революція та її наслідки

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Якими були наслідки поразки Наполеона для Франції? Поміркуйте, чи вплинули вони та те, що Велика Британія випереджала Францію у промисловому розвитку.

1. ЯКИМ БУЛО ПРАВЛІННЯ БУРБОНІВ ПРОТЯГОМ 1814–1830 РР.

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні риси правління Луї XVIII та Карла X. Яку мету ставили перед собою ці правителі?

Після першої відмови від престолу Наполеона у 1814 р. на трон зійшов **Луї XVIII**, брат страченого Луї XVI. І сам монарх, і правителі країн-переможниць усвідомлювали неможливість повного повернення до абсолютизму. Тож Луї XVIII підписав Хартію 1814 р., яка обмежувала його владу і зберігала певні досягнення Французької революції. Цей документ установлював конституційну монархію з двопалатним парламентом, гарантував основні громадянські свободи (свободу віросповідання, рівність перед законом), визнавав право власності, набуте під час революції, і навіть зберігав Кодекс Наполеона.

Проте, незважаючи на ці поступки, Луї XVIII прагнув підкреслити легітимність своєї влади через божественне право, а не через волю народу. Його правління було компромісом між роялістами, які прагнули повного повернення до старого порядку, помсти революціонерам і відновлення привілеїв дворянства й Церкви, та лібералами, що прагнули свобод і обмеження монархії.

Повернення Наполеона після втечі з Ельби у 1815 р. до влади на короткий період, який називають «**Сто днів**», стало випробуванням для Бурбонів, але після остаточної поразки колишнього імператора поблизу Ватерлоо вони знову посіли трон. Період після «Ста днів» відзначився посиленням репресій проти прихильників Наполеона, відомим як «білий терор». Однак надалі король намагався проводити поміркованішу політику, бо остерігався нової революції.

Після смерті Луї XVIII в 1824 р. на престол зійшов його молодший брат граф д'Артуа, коронований як **Карл X**. На відміну від свого попередника, новий монарх був переконаним роялістом і прагнув повного відновлення абсолютизму та дореволюційних порядків. Він наполягав на божественному праві правити Францією та заперечував будь-які поступки революційним ідеям.

За час правління Карла X було проведено кілька реакційних заходів. Наприклад, у 1825 р. було запроваджено закон про «мільярд емігрантам», який передбачав грошову компенсацію дворянам, які втратили свої землі під час революції. Таке рішення короля викликало обурення у значної частини населення, яка вважала це несправедливим і таким, що суперечить принципам революції.

Карл X активно підтримував Римсько-католицьку церкву, сприяв відновленню її впливу в суспільстві та освіті, що викликало невдоволення ліберально налаштованих громадян. Король загалом не зважав на суспіль-

ну думку, навіть навпаки, його уряд запровадив сувору цензуру, обмежив свободу преси та зібрань, а також спробував обмежити виборчі права.

Кульмінацією реакційної політики Карла X стали Ордонанси Сен-Клу (або Липневі ордонанси), видані в липні 1830 р. Це чотири декрети, які фактично скасовували Хартію 1814 р.: було оголошено розпуск новообраної Палати депутатів, запроваджено ще жорсткішу цензуру преси. Ускладнювали ситуацію промислова криза 20-х років XIX ст., неврожаї 1828–1829 рр., які різко погіршили й так важке становище робітництва. Бізнесові кола були невдоволені намаганнями уряду обмежити їхній політичний вплив шляхом надання виборчого права переважно великим землевласникам. Тож **27 липня 1830 р.** в Парижі спалахнула **Липнева революція**. Карл X був змушений зректися престолу й емігрувати. На зміну Бурбонам прийшла **Липнева монархія** на чолі з Луї-Філіппом Орлеанським.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте твердження із дослідження «Спогади, що служать історії моєї епохи» французького історика й політика XIX ст. Франсуа Гізо. Спростуйте або підтвердьте думку дослідника.

«Ніколи ще влада не погоджувалася на те, щоб бути просто конституційною. Королівська влада у Франції, ані відновлена монархія ніколи не бажали, щоб Хартія була чимось іншим, ніж обмеженням, яке можна було б терпіти, але не прийняти повністю. Звідси — постійне прагнення повернути назад, що врешті-решт і призвело до загибелі».

2. Розгляньте портрети Луї XVIII та Карла X. Чи схожі вони на парадні портрети імператора Наполеона? Яке враження на глядацтво прагнули створити художники? Чи вдалося, на вашу думку, митцям відтворити характери правителів?

Генрі Боне. Портрет Карла X. 1829 р.

Роберт Лефевр. Портрет Луї XVIII. 1822 р.

2. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ФРАНЦІЯ ЗА ЧАСІВ ЛИПНЕВОЇ МОНАРХІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Чим наслідки Липневої революції відрізнялися від подій 1789–1799 рр.?

Після Липневої революції трон посів *Луї-Філіпп Орлеанський*, представник молодшої гілки Бурбонів, який позиціонував себе як король-громадянин, який править за згодою народу, а не за божественним правом. Він намагався примирити монархію з ідеалами Французької революції, але водночас забезпечував домінування великої буржуазії.

У внутрішній політиці король і уряд керувалися положеннями Хартії 1830 р., яка була ліберальнішою, ніж документ 1814 р. Так, було розширено виборче право (хоча майновий ценз залишався високим), скасовано спадкове перство в *Палаті перів* (верхній палаті парламенту, схожій на Палату лордів у Великій Британії) та заборонено цензуру. Вплив Римсько-католицької церкви знову обмежили. Проте дослідники та дослідниці стверджують, що політика Луї-Філіппа була спрямована насамперед на захист інтересів великої фінансової та промислової буржуазії, що призвело до невдоволення дрібної буржуазії, інтелігенції та робітництва.

Зауважмо, що порівняно з періодом правління Бурбонів, 1830–1848 рр. стали часом індустріального зростання. Відбувалася активна розбудова залізниць, що сприяло розвитку внутрішньої торгівлі та промисловості. Зростали обсяги виробництва у текстильній, металургійній та вугільній галузях. Фінансова буржуазія зміцнила свої позиції, а Париж став одним із провідних фінансових центрів Європи. Проте ситуація залишалася складною, адже зберігалася значна соціальна нерівність. Робітництво працювало в жакливих умовах, за низьку платню та без соціальних гарантій. Це призводило до зростання бідності й періодичних соціальних заворушень, як-от *Ліонські повстання ткачів* 1831 та 1834 рр., що були жорстоко придушені владою.

Щоб покращити внутрішню ситуацію в країні, уряд намагався провести «маленьку переможну війну», сподіваючись на посилення авторитету та розширення колоніальних володінь у разі перемоги. Тож коли алжирський правитель *Хуссейн Дей* ударив французького посла мухобійкою по обличчю під час гарячої дискусії з приводу несплачених боргів, Франція отримала привід розпочати таку війну.

Улітку 1830 р. французькі війська висадилися в Алжирі та швидко здобули перемогу над місцевими урядовими силами. Проте повна окупація країни та придушення опору місцевого населення тривали десятиліттями й супроводжувалися жорстокими воєнними кампаніями. У результаті захоплення призвело до понад 130 років французького колоніального панування, під час якого Алжир було інкорпоровано до

складу Франції не як колонію, а як три її департамент. Це спричинило масову міграцію європейських поселенців до Північної Африки та відчуження корінного населення від власної землі й ресурсів.

Та, незважаючи на результати алжирської кампанії й економічне зростання, режим Луї-Філіппа не спромігся вирішити глибоких соціальних проблем. Високий майновий ценз для участі у виборах обмежував участь значної частини населення в політичному житті. Корупційні скандали, неврожаї та зростання безробіття лише посилювали невдоволення. Заборона політичних зібрань змусила опозицію організовувати «бенкетні кампанії» — публічні банкети, де збиралися невдоволені режимом для обговорення політичних питань та висунення вимог щодо реформ, зокрема розширення виборчого права. У 1848 р. заборона чергового політичного бенкету спровокувала Лютневу революцію. Луї-Філіпп, який втратив підтримку армії та національної гвардії, зрікся престолу, що ознаменувало кінець Липневої монархії та проголошення Другої Французької Республіки.

ДОСЛІДИТЬ

Розгляньте інфографіку, присвячену Липневій монархії. Які характеристики варто додати? Запишіть у робочому зошиті кілька речень про найважливіші риси розвитку Франції протягом 1830–1847 рр.

Луї-Філіпп став правителем Франції як «король французів» завдяки своїй репутації ліберального політика, який міг забезпечити економічну стабільність та захистити інтереси буржуазії

1831 р., 1834 р. — урядові війська жорстко придушили повстання робітників у Ліоні

Ініціював військову кампанію 1830–1847 рр., у результаті якої Франція захопила Алжир, що на той час був частиною Османської імперії

3. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ФРАНЦІЯ ДО ФРАНКО-ПРУССЬКОЇ ВІЙНИ 1870 Р.

ПОМІРКУЙТЕ

Чому частина французів уважала, що республіканський устрій кращий для розвитку їхньої країни? Яку форму правління вважаєте оптимальною ви? Чому?

Після зречення престолу Луї-Філіппом було проголошено **Другу Французьку Республіку (1848–1852)**. Революційна влада запровадила загальне виборче право для чоловіків і розпочала соціальні реформи. Для боротьби з безробіттям було створено «національні майстерні» (вони мали забезпечити робочі місця для незаможних громадян). Крім того, було зроблено важливі кроки щодо скасування рабства у французьких колоніях, що стало значним гуманітарним досягненням. Проте загалом соціальні реформи викликали значні суперечки та були однією з причин **червневих повстань 1848 р.**, оскільки їх ефективність та фінансування виявилися проблематичними. Також між поміркованими республіканцями, соціалістами та монархістами виникла напруга, що призвело до так званих **червневих днів** — жорстоких придушень робітничих повстань у Парижі. Цією складною ситуацією скористався племінник Наполеона I — **Луї-Наполеон Бонапарт**, якого в 1848 р. було обрано президентом Республіки завдяки родинній історії та обіцянкам забезпечити стабільність і правопорядок.

Луї-Наполеон поступово консолідував владу у свої руках, обмежуючи свободи та права парламенту. А у грудні 1851 р. він здійснив державний переворот, розпустивши Законодавчі збори. Незабаром було проведено загальнодержавний референдум, більшість учасників якого схвалила відновлення Імперії в особі Луї-Наполеона. Дехто з науковців та науковиць стверджує, що результати були відверто сфальсифіковані і слугували лише для використання фасаду демократії для легітимізації правління монарха. Тож у 1852 р. Луї-Наполеон проголосив себе імператором **Наполеоном III**.

Так було започатковано **Другу Французьку імперію (1852–1870)**. Новий правитель ініціював масштабну перебудову Парижа за проєктом **Жоржа-Ежена Османа**. Розпочалося будівництво широких проспектів, парків та скверів, приєднання передмість, що оточували Париж, зведення нових каналізаційних колекторів, фонтанів і акведуків. Це покращило епідеміологічну ситуацію, роботу транспорту та модернізувало місто.

Після 1859 р. політика імператора поступово ставала ліберальнішою: він розширив повноваження Законодавчого корпусу, дозволивши йому обговорювати бюджет та адресувати уряду депутатські запити, а також послабив цензуру, що дало більшу свободу пресі. Ці зміни були спробою Наполеона III адаптувати режим до зростаючих вимог суспільства щодо ширшої участі громадян у політичному житті.

Зовнішня ж політика Наполеона III була спрямована на відновлення величі та впливу Франції у Європі і світі загалом. Він брав активну участь у Східній (Кримській) війні, щоб послабити Росію та зміцнити позиції Франції на міжнародній арені. Проте його амбітні й іноді авантюрні кроки, такі як інтервенція в Мексику, часто призводили до значних невдач та послаблення міжнародного авторитету. Ця політика зрештою завершилася катастрофічною франко-пруською війною, що призвела до падіння його імперії.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте уривок із твору видатного французького письменника Віктора Гюго «Наполеон Малий». Поміркуйте, події якого року описує автор. Знайдіть у тексті приклади використання Віктором Гюго емоційно забарвлених слів. Яку функцію вони виконують?

Віктор Гюго Наполеон Малий. Історія одного злочину (уривок)

2 грудня і в наступні дні Луї Бонапарт, який був виконавчою владою, вчинив замах на владу законодавчу, заарештував депутатів, розігнав Законодавчі збори, розпустив Державну раду, скасував Верховний суд, скасував закони, забрав у Французького банку двадцять п'ять мільйонів, обсипав золотом Францію, потім він відправив у вигнання вісімдесят чотири депутати, відібрав у принців Орлеанських майно їх батька Луї-Філіппа, який пощадив його життя, установив у п'ятдесяти восьми статтях ім'ям Конституції деспотизм, закував у кайдани Республіку, заткнув залізницю, очистив народні кишені, установив бюджет за допомогою указів, заслав до Африки та Кайєнни десять тисяч демократів, вигнав до Бельгії, Іспанії, П'ємонту, Швейцарії та Англії сорок тисяч республіканців, кинув у скорботу всі серця і викликав фарбу сорому на чолі в кожного. Луї Бонапарт вважає, що він сходиться на трон; він не зауважує, що він підіймається до ганебного стовпа.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення поняття «реставрація Бурбонів».
2. Назви правителів Франції у період з 1814 до 1870 рр.
3. Які події відбулися у Франції у 1830 та 1848 рр.?

4. Що спільного в подіях 1789, 1830 та 1848 рр. та чим вони відрізнялися?
5. Які фактори стримували розвиток Франції протягом 1815–1870 рр.?
6. Чому більшість французьких виборців у 1852 р. проголосувала за імперію?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Склади план історичного портрета (на вибір) Луї-Філіппа або Наполеона III і запиши його в робочому зошиті. Добери ілюстрації до історичного портрета з відкритих джерел.
2. Виконай завдання 6.1 і 6.2 до § 6 в е-додатку.

§ 7. «Весна народів» та її прояви в Україні

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Характеризуючи події «Весни народів» у своїй книзі «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності» американський історик українського походження Сергій Плохій зазначив, що «від Палермо до Парижа й Відня у Європі піднімався ліберальний націоналізм, кидаючи виклик кордонам, установленим Віденським конгресом, і урядам, які правили в цих кордонах». Які наслідки Віденського конгресу, на вашу думку, могли призвести до масових виступів? Чому?

1. ЯКИМИ БУЛИ ПРИЧИНИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1848–1849 РР.

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, які причини зумовили революційні виступи у Франції у 1848 р. Чи були вони актуальними для інших країн Європи? Порівняйте ваші міркування з текстом підручника.

«Весна народів» (або революції 1848–1849 рр.) — це хвиля революційних виступів, учасники й учасниці яких прагнули домогтися розширення політичних прав та демократичного реформування суспільного устрою. І хоча в різних країнах події «Весни народів» мали свої особливості, їх об'єднували спільні риси. Наприклад, прогресивна громадськість була невдоволена збереженням «старого порядку» після Віденського конгресу. У більшості європейських країн панували абсолютні або обмежені монархії, виборчі права якщо влада й надавала, то в максимально обмеженому вигляді, суспільно-політичне життя ускладнювали цензурні заборони та поліцейський контроль. Народ не мав реального

впливу на управління державою, а влада була зосереджена в руках невеликої еліти (монархів і аристократії). Усе це сприяло зростанню популярності ідей лібералізму, таких як свобода преси, слова, зборів, вільного підприємництва.

До політичних проблем додалися економічні: неврожаї 40-х років (особливо через картопляну хворобу 1845–1846 рр.) призвели до масового голоду, зростання цін на продовольство та масового зубожіння селянства. Населення змушене було витрачати більшу частину своїх доходів на продовольство, тож різко знизився попит на промислові товари. Так розпочалася економічна криза 1847 р., яка спричинила закриття фабрик, падіння доходів та високий рівень безробіття.

Успішно вирішувати ці проблеми міг парламент, запроваджуючи необхідні реформи. Але робітництво й селянство переважно не мали права голосу. Економічні позиції буржуазії зміцніли, та частина бізнес-клі все ще залишалася відстороненою від політичної влади, що викликало її невдоволення.

Зауважмо, що у той час багато народів Європи (німці, італійці, угорці, чехи, поляки, українці та інші) або перебували під владою імперій (Австрійської, Османської, Російської), або були роздроблені, як-от Німеччина й Італія. Тож вони прагнули створення власних національних держав або принаймні автономії.

Останній фактор був вагомим і для західноукраїнських земель. Угорці, чехи, поляки, українці, італійці, хорвати, румуни, словаки прагнули національного визволення, автономії або незалежності від Відня. Проте консервативний режим *канцлера Меттерніха* жорстко придушував будь-які прояви лібералізму та націоналізму. Для українства, окрім політичних та економічних вимог, важливими питаннями були визнання української мови, відкриття українських шкіл, більший вплив у місцевих органах влади та поділ Галичини на українську та польську частини.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте відповідь мовної моделі ШІ «Gemini» на промт про причини «Весни народів». Як ви вважаєте, чи дійсно різні політичні та культурницькі ідеї відігравали важливу роль у розгортанні подій 1848–1849 рр.? Яку роль подібні ідеї відіграють у сучасному світі?

Відповідь «Gemini»

Поширення ідей:

- **Вплив Французької революції:** Ідеї свободи, рівності, братерства, що поширилися після Французької революції кінця XVIII ст., продовжували надихати нові покоління.

- **Лібералізм, демократія, соціалізм:** Ці ідеології формували вимоги революціонерів. Публікація Маніфесту Комуністичної партії Карла Маркса та Фрідріха Енгельса у 1848 р. також відображала наростання соціалістичних настроїв.
- **Романтичний націоналізм:** Культурне відродження, дослідження історії, мови, фольклору сприяли формуванню національної свідомості та прагненню до єдності.

2. ЯК РОЗГОРТАЛИСЯ ПОДІЇ В НІМЕЧЧИНІ ТА ІТАЛІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому ідея об'єднання розрізнених німецьких та італійських земель у національні держави набула значної популярності саме у XIX ст.? Які переваги мають такі держави?

У 30–40-х роках XIX ст. Німеччина зіткнулася з необхідністю подолання політичної роздробленості для ефективнішого економічного розвитку. Ліберальна буржуазія прагнула скликання загальнонімецького парламенту, тоді як радикальні сили вимагали запровадження республіки та покращення становища незаможних верств населення. А звістка про проголошення республіки у Франції активізувала революційний рух у німецьких державах. Тож у невеликих князівствах монархи змушені були йти на поступки, уводячи лібералів до урядів та проводячи обмежені реформи.

Народні хвилювання також швидко охопили Пруссію, де масові антиурядові демонстрації в Берліні переросли в зіткнення з урядовими силами. Пруський король **Фрідріх-Вільгельм IV** пообіцяв запровадити конституцію, скликав парламент і сформував ліберальний уряд. Берлінські бюргери своєю чергою створили цивільну гвардію, а 22 травня 1848 р. скликали Установчі збори для ухвалення конституції.

У травні 1848 р. у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу і загальнонімецький парламент, обраний на основі загального виборчого права. Його депутати обговорювали проект єдиної конституції та майбутнє Німеччини, але не спромоглися втілити важливих ідей у життя, оскільки монархи не збиралися поступатися своєю владою. Окрім того, серед революційних сил не було єдності. З часом загроза робітничого руху підштовхнула буржуазію до компромісу з дворянством. Тож у Пруссії король розпустив Установчі збори, «даруючи» монархічну конституцію. А в березні 1849 р. Франкфуртський парламент ухвалив імперську конституцію, яка передбачала імператорську владу та двопалатний парламент, а також «Основні права німецького народу». Проте німецькі мо-

нархи відмовилися визнати основоположні принципи цієї конституції, а повстання на її захист були придушені прусською армією. Так революція в Німеччині зазнала поразки, не досягнувши національного об'єднання.

Щодо Італії, то на середину XIX ст. на карті Європи не було звичної для нас країни, адже її територія була поділена на кілька держав (П'ємонт-Сардинію, Папську державу, Королівство Обох Сицилій, Ломбардію і Венецію). Північ Італії (Ломбардія та Венеція) перебували під контролем Австрійської імперії, що викликало велике невдоволення італійців.

Революційні ж події в Італії розпочалися з народних виступів на Сицилії проти неаполітанського режиму та невдоволення Папською державою. Головною метою різних течій визвольного руху було об'єднання роздробленої Італії та звільнення Ломбардії й Венеції від австрійського панування.

12 січня 1848 р. через повстання в Палермо тамтешній король пообіцяв запровадити конституцію. Революція із Сицилії поширилася на всю Італію. У результаті король П'ємонту **Віктор Еммануїл II** оголосив війну Австрії, і його наміри підтримали інші правителі. Проте їхня коаліція виявилася нестійкою, і Папа **Пій IX** відмовився воювати з Віднем, бо остерігався церковного розколу.

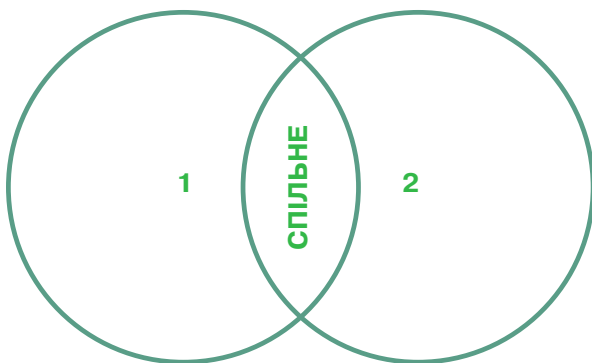
Ускладнювало ситуацію існування двох течій національного руху. Республіканську очолював **Джузеппе Мадзіні**, який заснував «Молоду Італію» — патріотичний рух, що боровся за об'єднання країни та проведення демократичних реформ. Прихильники ліберально-монархічної течії прагнули об'єднати Італію під владою котрогось із монархів.

Після поразки антиавстрійської коаліції Мадзіні проголосив «війну народу». Революціонери ж своєю чергою намагалися заснувати республіку в Римі, а Папу позбавити влади. Проте після поразки сардинської армії та інтервенції Франції, Іспанії й Неаполя Римська республіка пала. Останнім осередком опору залишалася Венеція, яка капітулювала в серпні 1849 р. після 11 місяців боротьби.

Революція в Італії завершилася поразкою: народу не вдалося звільнитися від іноземного гніту, ліквідувати реакційні порядки чи створити єдину національну державу.

ДОСЛІДІТЬ

Порівняйте «Весну народів» у Німеччині та Італії. Накресліть у робочому зошиті діаграму Вена за зразком і зазначте на ній спільні та відмінні риси.

3. «ВЕСНА НАРОДІВ» В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому влада Австрійської імперії використовувала принцип «розділяй і володай»? Як це допомагало запобігати революційним виступам?

Австрійська імперія, будучи багатонаціональною державою, суттєво відставала в економічному плані від світового лідера — Великої Британії. Для ефективного розвитку важливо було провести політичні реформи та розширити право на самоврядування народів, над якими панували Габсбурги. Проте уряд у Відні уперто ігнорував вимоги часу.

Звістки про революцію у Франції спровокували березневі події 1848 р. в Австрії: ліберали вимагали запровадження конституції, скликання парламенту та відставки канцлера Меттерніха. Імператор **Фердинанд I** змушений був піти на поступки, але запропонована ним конституція обмежувала виборчі права. У липні 1848 р. розпочав роботу австрійський рейхстаг, який скасував залишки кріпацтва (панщину), проте з викупом повинностей. Наприкінці року імператор зрікся престолу, який посів його небіж **Франц-Йосиф I**.

Обмежені реформи не влаштовували національних лідерів австрійських провінцій. Відбулося піднесення національно-визвольних рухів. Так, у Чехії було створено Національний комітет, а у Празі — скликано З'їзд слов'янських народів. Однак у червні 1848 р. австрійські війська жорстоко придушили повстання у Празі.

Драматичними були події також в Угорщині. У Пешті сформовано уряд на чолі з **Лайошем Батіані** та **Лайошем Кошутом**, а сейм ухвалив закони про самостійність Угорщини, скасування привілеїв дворянства та залишки кріпосної системи. Проте угорські революціонери відмовлялися в рівноправ'ї іншим народам імперії. Австрійська влада використала це, зіштовхнувши угорців із хорватами та іншими народами. Незважаючи на успіхи угорської армії та проголошення незалежної Угорської республіки у квітні 1849 р., Франц-Йосиф I звернувся по допомогу до російського імператора Миколи I. І російська армія придушила угорське повстання в серпні 1849 р.

Зауважмо, що хоча революція в Австрійській імперії зазнала поразки, однак вона сприяла остаточній ліквідації кріпацтва та формуванню парламентських структур.

Щодо західноукраїнських земель, то «Весна народів» тут мала значні, хоч і неоднозначні наслідки. Головним здобутком стала **ліквідація панщини у 1848 р.** що суттєво покращило становище селянства та відкрило шлях до аграрних перетворень. Революційні події **активізували український національний рух**, спричинивши створення перших українських політичних організацій, як-от Головна Руська Рада, та під-

несення національної свідомості. Однак, попри ці досягнення, **національного питання так і не було вирішено**, тож українство залишилося обмеженим у політичних правах і не отримало реальної автономії. Натомість конфлікти з польським рухом поглибилися, а імперська влада зберегла значний контроль над провінціями, хоч і змушена була піти на певні поступки.

ДОСЛІДИТЬ

Визначте основні причини поразки «Весни народів» в Австрійській імперії. Що спільного мали події тут із революціями у Франції, Німеччині та Італії? Які причини «Весни народів» відображено на карикатурі німецького художника?

Фердинанд Шредер. Карикатура на поразку революцій 1848–1849 рр. у Європі. 1849 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Дай визначення поняття «Весна народів».
2. У якій країнах відбуватися її події?
3. Які українські землі в 1848 р. були охоплені революційним рухом?
4. Назви основні причини «Весни народів»?
5. Чи можна стверджувати, що революції 1848–1849 рр. скрізь програли, але стали уроком для правлячих еліт? Чому?
6. Які найважливіші наслідки «Весни народів» для українських земель?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

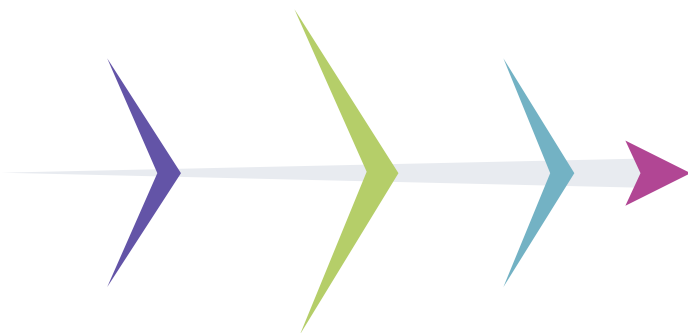
1. Склади діаграму Ішикави про причини поразки «Весни народів» Скористайся поясненням.

Діаграма Ішикави (також відома як діаграма «риб'ячої кістки», або причинно-наслідкова діаграма) є візуальним інструментом для аналізу та визначення можливих причин певної проблеми. Вона допомагає систематизувати та візуалізувати взаємозв'язки між факторами та наслідками.

Структура діаграми Ішикави:

- «голова» — аналізована проблема;
- «хребет» — основна лінія; йде від «голови»;

- «кістки» — розгалуження від «хребта» — різні категорії потенційних причин;
- «дрібні кістки» — за потреби додають для подальшого розгалуження — конкретніші причини подій у кожній категорії.

2. Виконай завдання 7.1 і 7.2 до § 7 в е-додатку.

§ 8. ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Дослідник Ігор Срібняк у книзі «Італія / Italia: короткий нарис історії» стверджує, що правителям Сардинського королівства (до складу якого входив і П'ємонт) тривалий час вдавалося майстерно балансувати між інтересами Франції та Іспанії, успішно протидіючи їхнім спробам анексувати володіння Савойської династії. Чи можливо було досягти об'єднання Італії в єдину державу без зовнішньої підтримки?

1. ЯКИМИ БУЛИ ПЕРЕДУМОВИ ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом параграфа визначте основні передумови об'єднання Італії.

Хоча спроби звільнити італійські землі з-під влади австрійців та створити єдину незалежну італійську державу під час «Весни народів» зазнали невдачі, частина активних учасників Рисорджименто (рух за створення єдиної Італійської держави) уважала, що для досягнення бажаного потрібен сильний політичний центр, здатний очолити рух за об'єднання. Ці сподівання пов'язували з правителем Сардинського королівства **Віктором Емануїлом II**.

Поразка П'ємонту не спинила намірів короля. Він провадив помірковані реформи, зберігав та розвивав парламентаризм, у його володіннях знайшли прихисток тисячі італійських патріотів.

Підтримував прагнення Віктора Емануїла II прем'єр-міністр граф *Камілло Кавур*. Він був успішним фінансистом та підприємцем, який інвестував у комерційні та виробничі проекти. Очолюючи уряд, Кавур сприяв розвитку зовнішньої торгівлі та інфраструктури, зокрема залізниць, зміцнив фінансову систему країни. І хоча він пропагував ідеї еволюційного об'єднання Італії, та все ж розумів необхідність співпраці між різними політичними силами. Саме тому уклав союз із ліберальними угрупованнями та частиною радикалів на чолі з *Джузеппе Гарібальді*. Одним із найбільших зовнішньополітичних успіхів Кавура стало укладення військово-політичного союзу із Французькою імперією, який було досягнуто за діяльної співучасті короля Віктора Емануїла II. Важливим кроком стало також включення «італійського питання» до порядку денного Паризького мирного конгресу 1856 р. Це привернуло увагу Європи до італійських національних інтересів.

У 50–60-х роках XIX ст. П'ємонт переживав період економічного зростання. Активізувалися процеси індустріальної революції, зросла кількість промислових підприємств, особливо у виробництві шовку та бавовни. Успішно розвивалися нові галузі промисловості, такі як металургія та машинобудування. А будівництво залізниць відіграло вирішальну роль у створенні єдиного національного ринку, ліквідувавши відокремленість різних регіонів. Загальна їх довжина зросла з 3400 км у 1850 р. до 6074 км у 1870 р. Обсяг зовнішньої торгівлі за цей період збільшився утричі.

Політична стабільність та посилення економіки сприяли зростанню популярності Віктора Емануїла II серед інших італійських держав, а П'ємонт почали вважати центром майбутнього об'єднання.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте карикатуру. Поміркуйте, який напрям політики Камілло Кавура зобразив її автор. У чому, на вашу думку, полягало Римське питання?

Мелькорре Дельфіко. Римське питання: Карикатура на графа Кавура. 1860 р.

2. Розгляньте карту. Які переваги мав П'ємонт (Сардинське королівство), що сприяло ролі цієї держави в процесах Рисорджименто?

Об'єднання Італії

- ☀ Райони, охоплені рухом за об'єднання Італії
- ➡ Похід Дж. Гарібальді на Неаполь (1860)
- Італійське королівство (1870)
- Кордони Італійського королівства (1861)
- ✕ Місця й роки битв

2. ЯК БУЛО СТВОРЕНО ЄДИНУ ІТАЛІЮ

ПОМІРКУЙТЕ

Яким шляхом було об'єднано Італію: «згори» чи «знизу»? Обґрунтуйте свої висновки відповідними матеріалами параграфа.

Зауважмо, що прем'єр-міністр П'ємонту Камілло Кавур був переконаний, що самотужки маленьке королівство не зможе вигнати Австрію з її італійських володінь та об'єднати всю Італію. Тому він прагнув заручитися підтримкою великих держав.

Першим важливим кроком став союз П'ємонту із Францією. Кавур домовився з імператором Наполеоном III, що в разі війни проти Австрії Франція надасть військову допомогу. І вже у 1859 р. розпочалася австро-італійсько-французька війна. У результаті перемог військ союзників поблизу Мадженти та Сольферино Австрія втратила Ломбардію, території якої увійшли до складу П'ємонту. Але незабаром почалися проблеми із союзниками. Так, побоюючись втручання Пруссії у війну, Наполеон III несподівано уклав мирний договір із Францом-Йосифом I, і це попри те, що до повної перемоги над Австрією потрібно було зовсім небагато зусиль. Та успіх П'ємонту надихнув інші італійські князівства — Парму, Тоскану, Модену, які проголосили про об'єднання із Сардинським королівством.

Водночас на півдні Італії активізувалися Джузеппе Гарібальді та його прихильники. У 1860 р. Гарібальді організував знаменитий «похід тисячі». Він разом із 1200 своїми прихильниками відплив з Генуї до Сицилії на захоплених напередодні кораблях «П'ємонт» і «Ломбарде». Гарібальді правив островом протягом двох місяців від імені короля Віктора Емануїла II і вже у вересні повністю завоював Королівство обох Сицилій. Згодом він урочисто передав завойовані землі королю П'ємонт Віктору Емануїлу II. Це був надзвичайно важливий крок, що забезпечив об'єднання півночі й півдня країни.

У березні 1861 р. в Турині було проголошено створення Королівства Італія. Його першим королем став Віктор Емануїл II. Проте процес об'єднання на цьому не завершився. У складі Австрійської імперії залишалася Венеція, а Рим перебував під владою Папської держави, яку охороняли французькі війська.

У 1866 р., скориставшись австро-пруською війною, Італія уклала союз із Пруссією. За підсумками війни Австрія була змушена поступитися Венецією, яка увійшла до складу Італії.

Останнім кроком стало приєднання Риму. У 1870 р. Вічне місто було приєднано до Італії в результаті воєнної операції, відомої як захоплення Риму. Італійські війська скористалися тим, що французький гарнізон,

який захищав Папську державу, було відкликано для участі у франко-пруській війні. Тож після нетривалої облоги італійці увійшли до міста, що поклало край світській владі Папи Римського. І в 1871 р. Рим став столицею об'єднаного Італійського королівства.

Отже, об'єднання Італії відбулося завдяки поєднанню революційного ентузіазму, дипломатії та воєнних кампаній. Джузеппе Мадзіні та його соратники, зокрема і Джузеппе Гарібальді, пробудили національну ідею, Віктор Емануїл II та Камілло Кавур забезпечили міжнародну підтримку, а Гарібальді здійснив героїчні воєнні акції. Результатом їхніх зусиль стало створення єдиної італійської держави, яка посіла своє місце серед провідних європейських країн.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте портрети діячів, які докладали значних зусиль, аби об'єднати італійські землі в межах однієї держави. Чи міг би цей проєкт бути успішним, якби хтось із них не долучився до справи?

Джузеппе Уголіно.
Віктор Емануїл II. 1850 р.

Антоніо Чізері.
Камілло Кавур. 1861 р.

Джезеппе Гарібальді.
Фото фірми Fratelli Alinari.
31 грудня 1866 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення поняття «Рисорджименто».
2. Назви імена італійських діячів, завдяки яким відбулося об'єднання Італії.
3. Які події відбувалися в 1860, 1866 і 1870 рр.?
4. Покажи на карті на с. 60, де відбувалися найважливіші події Рисорджименто.
5. Чому саме П'ємонт став лідером серед італійських держав у процесі Рисорджименто?

6. Які зовнішньополітичні фактори сприяли об'єднанню Італії?
7. Що означає висловлювання Камілло Кавура: «Італію ми зробили, тепер черга за італійцями»?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Накресли лінію часу Рисорджименто. Добери у відкритих джерелах ілюстрації до найважливіших подій. Підготуй кілька запитань до однокласників і однокласниць, які допоможуть їм краще розібратися у хронології подій.
2. Виконай завдання 8.1 і 8.2 до § 8 в е-додатку.

§ 9. ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Ініціатору об'єднання Німеччини, пруському канцлеру Отто фон Бісмарку приписують висловлювання: «Політика — це мистецтво пристосовуватися до обставин і отримувати користь з усього, навіть із того, що вам неприйнятне». Чи можна використати це висловлювання, характеризуючи об'єднання Італії? Чому?

1. ЯКИМИ БУЛИ ПЕРЕДУМОВИ ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом параграфа визначте основні передумови об'єднання Німеччини. Які спільні та відмінні риси в процесах об'єднання Німеччини та Італії?

Процес об'єднання німецьких земель у XIX ст. був зумовлений складним комплексом економічних, політичних, соціальних і культурних причин. Пригадаймо: на початку століття територія сучасної Німеччини залишалася роздробленою. Після Віденського конгресу 1815 р. замість Священної Римської імперії постала Німецька конфедерація, що об'єднувала 39 державних утворень — королівств, герцогств і вільних міст. Така роз'єднаність гальмувала розвиток економіки та заважала формуванню єдиного політичного центру. Чи можна поставити на перше місце економічні причини? Дослідники й дослідниці зауважують, що в багатьох німецьких державах у першій половині XIX ст. швидко зростала промисловість, розвивалися нові види виробництва, зокрема металургія й машинобудування. Збільшувалася залізнична мережа, яка з'єднувала провідні міста та регіони. Проте політична роздробленість уповільнювала економічне зростання, адже для підприємців і підприємств та промисловців дедалі більшою проблемою ставала наявність

митних кордонів усередині німецьких земель. Саме тому важливим кроком на шляху до єдності стало створення в **1834 р. Митного союзу** під проводом Пруссії. До нього приєдналася більшість німецьких держав, за винятком Австрії. Так було ліквідовано внутрішні митні бар'єри, що посилювало економічну інтеграцію та пришвидшило зближення німецьких держав.

Окремо варто окреслити політичні причини. Адже Європа після наполеонівських війн переживала піднесення революційних і національно-визвольних рухів. У Німеччині ідеї єдності почали активно поширюватися під час «Весни народів». Тоді у Франкфурті-на-Майні зібрався перший загальнонімецький парламент, який прагнув створити конституційну монархію та об'єднану державу. Хоча через розрізненість ліберальних і консервативних сил цей проєкт зазнав поразки, він заклав підвалини національної свідомості та довів необхідність сильного політичного центру.

У цей час зростає вплив Пруссії, яка перетворилася на головну силу, здатну очолити об'єднавчий процес. Ця держава мала найрозвиненішу економіку, потужну армію та ефективний державний апарат. Пруські політики вважали, що у них є достатньо ресурсів для об'єднання Німеччини, проте мали рахуватися з міжнародним впливом Австрійської імперії. Саме боротьба за лідерство між Австрією та Пруссією стала однією з ключових передумов майбутнього об'єднання.

Зростання національної самосвідомості німців також відігравало дедалі більшу роль. Література, філософія, музика та історичні дослідження XIX ст. активно пропагували ідеї єдності. Творчість **Йоганна Фіхте**, **братів Грім**, **Йоганна Вольфганга Гете** та **Людвіга ван Бетховена** акумулювала загальнонімецьку культурну спадщину і в такий спосіб формувала відчуття спільної ідентичності. Це сприяло поширенню думки про те, що роздробленість є тимчасовим і неприродним станом.

І хоча європейські держави після 1815 р. намагалися підтримувати баланс сил, аби запобігти утворенню нових великих держав, однак **Східна (Кримська) війна (1853–1856 рр.)** і подальші конфлікти послабили традиційних сильних гравців — Австрію та Францію. Така міжнародна ситуація стала сприятливою для процесів об'єднання Німеччини.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карту. Які переваги мала Пруссія, що сприяли ролі цієї держави в процесах об'єднання Німеччини?

Об'єднання Німеччини

2. ЯК БУЛО СТВОРЕНО ЄДИНУ НІМЕЧЧИНУ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому Німеччину, за словами Отто фон Бісмарка, було об'єднано «залізом і кров'ю»? Обґрунтуйте свої висновки відповідними матеріалами параграфа.

Австрія та Пруссія змагалися за провідну роль серед німецьких держав. Переломним моментом у цій боротьбі став 1862 р., коли прем'єр-міністром Пруссії призначили **Отто фон Бісмарка**. Саме з його політикою пов'язують вирішальний етап створення єдиної німецької держави.

У вересні 1862 р., виступаючи в Ландтазі (прусьському парламенті), Бісмарк заявив, що «великі питання часу вирішуються не промовами й резолюціями більшості, а залізом і кров'ю». Ця фраза стала програмною для його внутрішньої та зовнішньої політики. Бісмарк прагнув об'єднання Німеччини під керівництвом Пруссії, усунення Австрії від німецьких справ та зміцнення монархічних інститутів. Він відкидав ідеї лібералів про об'єднання через парламент і конституцію, вважаючи, що досягти бажаного можна силою армії та дипломатії.

Перш ніж реалізувати план об'єднання, Бісмарк забезпечив модернізацію пруської армії. Завдяки зусиллям військового міністра *Альбрехта фон Роона* та генерала *Гельмута фон Мольтке* було збільшено чисельність війська, покращено підготовлення офіцерів, рядовий склад забезпечено новітніми гвинтівками, модернізовано артилерії. Це створило підґрунтя для майбутніх перемог.

Першим випробуванням стала війна проти Данії. Пруссія мала наміри заволодіти Шлезвігом і Гольштейном, де жило багато німців. Тож Берлін уклав союз із Віднем, і дві держави розпочали бойові дії. Кампанія завершилася перемогою: Данія поступилася територіями, які перейшли під спільне управління союзників. Проте Бісмарк свідомо використав цю ситуацію, аби загострити протиріччя з Австрією.

Незабаром Пруссія спровокувала Австрію розпочати війну. Формальним приводом було управління Шлезвігом і Гольштейном, але справжньою метою — ліквідація австрійського впливу. Бісмарк заручився нейтралітетом Франції та підтримкою Італії, яка прагнула отримати Венецію. Пруська армія завдала нищівної поразки Австрії в битві біля Садової (липень 1866 р.). За умовами Празького мирного договору Австрія вийшла з Німецького союзу. Замість нього було створено Північнонімецький союз, який об'єднав 22 держави на півночі Німеччини під керівництвом Пруссії. Це стало першим етапом створення єдиної німецької держави.

У новому союзі керівну роль відігравав король Пруссії *Вільгельм I*, але реальну політику здійснював Бісмарк. Адже було прийнято конституцію, яка зберігала владу монарха, але водночас передбачала надання певних повноважень Рейхстагу. Його депутатів обирали на загальних виборах (зауважмо, що право голосу мали тільки чоловіки). Запровадження обмеженої монархії забезпечило Пруссії підтримку населення.

Останнім кроком до об'єднання стала війна із Францією. Імператор Наполеон III побоювався посилення Пруссії й намагався обмежити зростання її міжнародного впливу. Бісмарк умисно спровокував конфлікт, оприлюднивши зрадаговану Емську депешу, де йшлося про питання іспанського трону. Тон депеші був принизливим для французької влади — і в липні 1870 р. Париж оголосив Берліну війну.

Пруська армія, підкріплена військами Північнонімецького союзу та південних німецьких держав, здобула швидкі перемоги. Німецьке

військо було дисциплінованим, мало чисельну перевагу та діяло відповідно до завчасно підготовленого плану. Кульмінацією війни стала битва під Седаном, де Наполеон III потрапив у полон. Франція капітулювала, а німецькі війська увійшли до Парижу.

А вже 18 січня 1871 р. в Дзеркальній залі Версальського палацу відбулася урочиста церемонія: короля Пруссії Вільгельма I проголосили німецьким імператором. Бісмарк став першим канцлером нової держави. До імперії увійшли всі німецькі країни, окрім Австрії та Швейцарії. Столицею проголосили Берлін.

Створення Німецької імперії радикально змінило баланс сил у Європі. Об'єднана Німеччина швидко перетворилася на потужну індустріальну та військову державу. Її поява послабила позиції Франції та Австрії, а також вплинула на всю систему міжнародних відносин. Водночас внутрішня структура імперії поєднувала елементи парламентаризму із сильною монархічною владою, що забезпечувало стабільність, але обмежувало демократичний розвиток.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок із висловлювання Отто фон Бісмарка. Яку роль він уважав оптимальною для Німеччини у міжнародній сфері? Чому?

«Сила Німеччини полягає не в її наступальних війнах, а в умінні зберігати рівновагу у Європі. Ми не повинні перевищувати своїх можливостей: для Німеччини небезпечно намагатися грати роль, яка їй не призначена. Наше завдання — бути задоволеними своєю міццю та забезпечити мир, щоб жодна держава не насмілилася його порушити».

2. Розгляньте карикатуру 1866 р. Які особливості політики Бісмарка іронічно змалював автор?

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. У якому році постала об'єднана Німеччина?
2. Хто й чому очолив процес об'єднання німецьких держав?
3. З якими країнами воювала Пруссія протягом 1864–1870 рр.?
4. Покажи на карті на с. 65, де відбувалися найважливіші події об'єднання Німеччини.

Шам. «Використовуючи голку...». 1866 р.

5. Чому саме Пруссія стала лідером серед німецьких держав?
6. Які зовнішньополітичні фактори сприяли об'єднанню Німеччини?
7. Прокоментуй висловлювання Бісмарка: «Ми мали уникнути нищівної поразки Австрії; ми не мусили викликати в неї непотрібного відчуття гіркоти або бажання помсти; ми повинні були залишити можливість знову стати друзями з нашим нинішнім супротивником... Якщо Австрія зазнає важких втрат, вона стане союзником Франції чи будь-якого іншого нашого супротивника; вона навіть принесе в жертву свої антиросійські інтереси заради помсти Пруссії». Які особливості міжнародної ситуації використовував прусський канцлер для досягнення бажаного?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи інфографіку про роль особистостей у процесах об'єднання Італії та Німеччини.
2. Виконай завдання 9.1 і 9.2 до § 9 в е-додатку.

§ 10. США: ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА І РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Якось президент США Авраам Лінкольн зазначив: «Якщо виникає конфлікт між правами людини та правом власності, то права людини мають перемогти». Що, на вашу думку, мав на увазі Лінкольн? Чи є актуальним його висловлювання нині? Аргументуйте свої міркування.

1. ЯК РОЗВИВАЛИСЯ США В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. І ЧОМУ ЗАГОСТРИЛИСЯ ВІДНОСИНИ МІЖ ПІВНІЧЧЮ ТА ПІВДНЕМ

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом підручника визначте, чому Північ та Південь США розвивалися нерівномірно.

У першій половині ХІХ ст. США розвивалися дуже динамічно, відтак досить швидко перетворювалися на світову державу. Від початку ХІХ ст. ця країна розширила свої території, удосконалила політичну систему та модернізувала економіку. Проте ці процеси не були однорід-

ними, а оскільки регіони розвивалися нерівномірно, то з часом протиріччя між Північчю та Півднем стали критичними.

Чому територія США збільшувалася? У 1803 р. відбулася знаменита «купівля Луїзіани», коли Вашингтон придбав французькі володіння в Північній Америці площею у понад 2000 квадратних кілометрів. Нині це землі сучасних штатів Арканзас, Міссурі, Айова, Оклахома, Канзас, Небраска, а також південної частини штату Міннесота, великої частини штату Північна Дакота, практично всієї Південної Дакоти, північно-східної частини штату Нью-Мексико, частини штатів Монтана, Вайомінг, східна частини Колорадо та Луїзіани (обабіч річки Міссісіпі). Так територія країни збільшилася майже удвічі. Подальша експансія на захід супроводжувалася освоєнням нових земель, виникненням фермерських господарств, розвитком транспортної інфраструктури, особливо після будівництва каналів і залізниць. Так звана ідея явної долі (переконання в божественному призначенні американців поширюватися на захід) стала важливим ідеологічним підґрунтям цієї експансії.

Території зросли також після війни з Мексикою 1846–1848 рр. Вашингтон отримав величезні території, включно із сучасними штатами Каліфорнія, Невада, Аризона, Юта, а також частинами Нью-Мексико, Колорадо та Вайомінгу.

Такі значні територіальні надбання сприяли економічному зростанню. Зауважмо, що північні штати поступово перетворювалися на індустріальний регіон. Тут швидко розвивалася фабрично-заводська промисловість, зростали міста, зміцнювалася банківська система. Особливо важливим було впровадження парових машин та залізниць, які стимулювали розвиток торгівлі, транспорту й виробництва. У північних штатах також поширився рух за ліквідацію рабства й утвердження демократичних прав і свобод — **аболіціонізм**.

Південь же зберігав аграрний характер економіки. Основою його господарства були плантації, що спеціалізувалися на вирощуванні бавовни, тютюну й рису. Цей регіон майже повністю залежав від рабської праці афроамериканців. І потреба в дешевій робочій силі лише зростала, адже після винайдення бавовноочисної машини Елі Вітні в 1793 р. виробництво бавовни стало значно прибутковішим. Тож Південь прагнув розширення територій для розвитку плантацій і водночас захищав інститут рабства як основу свого добробуту.

Саме через це політичне життя країни ставало дедалі напруженішим. Коли до США приєднувалися нові землі, одразу поставало питання, будуть вони вільними від рабства чи рабовласницькими. Ця проблема стала центральним чинником політичного протистояння. Так, у 1820 р. було ухвалено Міссурійський компроміс, за яким Міссурі приймали до складу США як рабовласницький штат, а Мейн — як вільний. Одночасно було встановлено умовну лінію (36° 30' пн. ш.), на північ від якої

рабовласництво було заборонено. Це рішення тимчасово зменшило напругу, але не усунуло її.

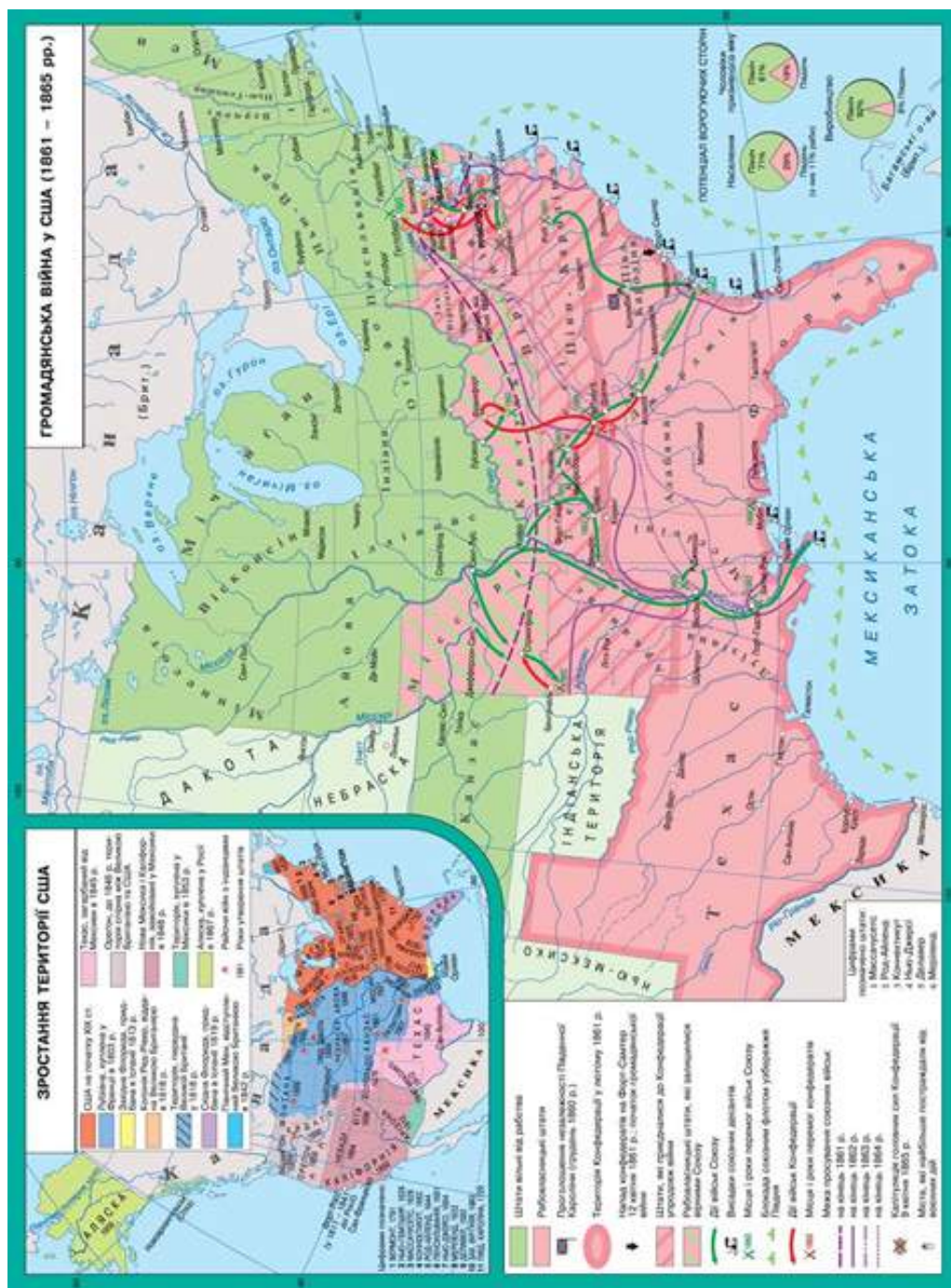
Зважаючи на політику лідерів південних штатів, зростала активність прихильників аболіціонізму. Його ідеологи, зокрема **Вільям Ллойд Гаррісон** та **Фредерік Дуглас**, виступали за повне звільнення темношкірих і надання їм рівних прав. У відповідь на це південні політики наполягали, що рабство є не лише економічною необхідністю, а й нібито «природним порядком». Проте прихильники та прихильниці рівності прагнули звільнити якомога більше людей із рабства і створили «Підпільну залізницю» — мережу таємних маршрутів і схованок для допомоги поневоленим у втечі на Північ. Зростання аболіціоністських настроїв посилювало напругу між Північчю та Півднем. Коли в **1850 р.** Конгрес ухвалив **Закон про рабів-втікачів**, який забороняв допомогу втікачам і посилював санкції навіть у вільних штатах, американська письменниця Гарріет Бічер-Стоу опублікувала свій роман «Хатина дядька Тома». Цей твір викликав широкий суспільний резонанс. Так ще до початку громадянської війни між Північчю і Півднем аболіціонізм перетворився на одну з головних причин непримиренних розбіжностей між регіонами.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте карту. Які нові можливості отримали США завдяки приєднанням у першій половині XIX ст. територіям?
2. Розгляньте фото. Поміркуйте, чому жінки, які не мали політичних прав і були обмежені в інших правах, долучалися до активної боротьби за звільнення рабів? Чому вони підтримували рух за права жінок? Чи актуальні ці проблеми нині? Чому?

Гарріет Табмен, Мері Мічем і Соджернер Трут — активні учасниці «Підпільної залізниці», завдяки яким звільнили сотні рабів і рабинь.

2. ЯКИМИ БУЛИ ПОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ У США

ПОМІРКУЙТЕ

Сформулюйте до тексту запитання, які починатимуться словами «хто», «навіщо», «як», «чому», які допоможуть краще зрозуміти особливості перебігу громадянської війни у США.

У XIX ст. у США закріпилася двопартійна політична система. Провідними силами стали Демократична партія (її підтримувало робітництво, міська біднота Півночі і плантатори Півдня) та Республіканська партія (її заснували представники буржуазії та власники ферм із Півночі, переважно противники рабства).

Напередодні виборів президента США у 1860 р. політична ситуація загострилася. У Демократичній партії стався розкол, а от республіканці зберігали єдність, категорично виступали проти розширення рабства на нові території. Ця позиція об'єднала більшість виборців Півночі, які не бажали конкурувати з рабською працею й підтримували ідеї розширення прав людини та вільного економічного розвитку. Крім того, Республіканська партія запропонувала такі економічні реформи, що були привабливими для Півночі, як-от фінансування урядом розбудови трансконтинентальної залізниці та надання безкоштовних ділянок землі для переселенців.

Не дивно, що саме лідера республіканців, відомого юриста і громадського діяча *Авраама Лінкольна* обрали президентом США в 1860 р. Це і стало переломним моментом в історії країни, який відіграв роль каталізатора початку громадянської війни. І хоча Лінкольн на момент обрання не мав наміру одразу скасувати рабство в тих штатах, де воно вже існувало, сама ідея обмеження прав рабовласників сприймалася Півднем як загроза їхньому способу життя. Південь відчував себе ізольованим і втраченим. У результаті в грудні 1860 р. про вихід зі складу США оголосила Південна Кароліна, а протягом кількох наступних місяців ще 10 штатів наслідували її приклад і створили **Конфедеративні Штати Америки** на чолі з *Джефферсоном Девісом*.

Війна між Північчю та Півднем розпочалася у квітні 1861 р., коли війська Конфедерації обстріляли федеральний форт Самтер у Південній Кароліні. Лінкольн негайно закликав добровольців для придушення заколоту, що призвело до мобілізації обох сторін. Спочатку Північ зіткнулася з певними труднощами, бо конфедерати мали краще підготовлені війська, до того ж на їхньому боці виступали досвідчені офіцери. Тож сили Півдня здобули перемоги у битвах біля річки Булл-Ран поблизу міста Манассас у штаті Вірджинія в 1861 та 1862 рр. Однак з часом промисловий потенціал і чисельна перевага Півночі почали даватися взнаки.

Щоб залучити до армії Півночі більше добровольців, Лінкольн вдав-ся до важливих реформ. У травні 1862 р. Конгрес прийняв **Закон про гомстеди**, що відповідав давнім вимогам американського фермерства і робітництва. Кожен / кожна, хто бажав / бажала працювати на землі, мав / мала змогу отримати безкоштовно ділянку з державного фонду площею 160 акрів (це майже 65 гектарів, або 647,5 тисячі квадратних метрів). Через 5 років її освоєння і життя на ній утримувач ставав її повноправним власником. Закон про гомстеди став одним із головних політичних кроків, спрямованих на мобілізацію населення на підтримку військових зусиль Півночі.

1 січня 1863 р. набрав чинності **Закон про скасування рабства**. Він проголошував свободу невольникам і невольницям на територіях, що перебували під контролем Конфедерації. Цей крок змінив характер війни: тепер її вели не лише за збереження єдності США, а й за ліквідацію рабства. Крім того, це унеможливило офіційну підтримку Півдня з боку європейських держав, таких як Велика Британія чи Франція, які раніше симпатизували конфедератам, але рішуче засуджували рабовласницьку систему.

У 1863 р. вирішальними стали перемоги Півночі в битві поблизу міста Геттісберг у Пенсильванії та здобуття фортеці Віксберг на річці Міссісіпі. Після них Лінкольн виголосив знамениту Геттісберзьку промову, у якій йшлося про те, що війна є боротьбою за рівність і демократичні принципи. Генерал Улісс Грант, призначений головнокомандувачем армій Півночі, почав вести виснажливу кампанію проти армії генерала **Роберта Лі**.

Останні роки війни характеризувалися політикою «спаленої землі», яку застосовував генерал **Вільям Текумсе Шерман** у своєму «Марші до моря» в 1864 р. Так армія Півночі системно руйнувала економічні ресурси Півдня, підриваючи волю конфедератів до боротьби. У квітні 1865 р. армія Лі капітулювала біля Аппоматоксу у штаті Вірджинія, що фактично завершило громадянську війну.

Перемога Півночі зберегла єдність США та спричинила остаточну ліквідацію рабства, закріплену 13-ю поправкою до Конституції. Проте війна принесла колосальні жертви: понад 600 тисяч загиблих, величезні матеріальні руйнування на Півдні й тривалі соціальні наслідки, пов'язані з расовою нерівністю.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте текст Геттісберзької промови Авраама Лінкольна. Яку головну мету президент США заявляє для нації, що бореться у громадянській війні? Спираючись на яку ідею, згідно зі словами Лінкольна, було засновано американську націю? Які ідеї з цієї промови є актуальними для сучасного світу?

**Геттісберзька промова Авраама Лінкольна,
виголошена 19 листопада 1863 р.**

87 років тому наші батьки створили на цьому континенті нову націю, засновану в душі свободи й вірну принципам, що всі люди створені рівними.

Тепер ми залучені у велику громадянську війну, яка доведе, чи зможе довго витримати ця нація чи будь-яка інша нація, так народжена і віддана тій самій ідеї.

Ми зустрілися на великому полі битви цієї війни. Ми прийшли сюди для того, щоб освятити частину цього поля як місце останнього упокоєння для тих, хто віддав свої життя заради того, щоб ця нація могла жити. Цим ми лише гідно виконуємо свій обов'язок. Але ми не можемо в прямому сенсі ні відкрити, ні освятити, ні вшанувати цієї землі. Хоробрі люди, живі й мертві, які боролися тут, уже освятили її, і не в нашої слабкій волі що-небудь додати або відняти. Світ відзначить недовгою пам'яттю те, що ми тут говоримо, але він ніколи не зможе забути те, що здійснили ці люди. Для нас, які живуть, найкращий спосіб вшанувати пам'ять загиблих — присвятити себе з подвоєною відданістю завершенню цієї справи, яку вони так благородно почали, за яку вони тут воювали і за яку з честю померли, віддавши все, що могли.

Ми маємо урочисто постановити, що ці смерті не будуть марними, і наша нація під заступництвом Бога отримає нове джерело свободи, і цей уряд з народу, створений народом і для народу, не помре на землі.

*Джорж Гілі.
Авраам Лінкольн.
1869 р.*

3. ЯК ВІДБУВАЛАСЯ РЕКОНСТРУКЦІЯ ПІВДНЯ

ДОСЛІДІТЬ

Знайдіть у тексті параграфа аргументи на підтвердження чи спростування тези американського історика Еріка Фонера, зазначеної в його книзі «Реконструкція. Незавершена революція Америки», що наміри створити міжрасову демократію зазнали поразки через запеклий опір білого Півдня, відсутність стійкої політичної волі на Півночі та загальне виснаження нації після війни.

Період **реконструкції Півдня (1865–1877 рр.)** в історії США охоплює роки після громадянської війни, коли країна намагалася відновити єд-

ність і визначити місце звільнених рабів та рабинь у суспільстві. Це був складний і суперечливий час, адже уряд мав забезпечити інтеграцію Півдня в політичне, економічне та соціальне життя оновленої держави.

Після капітуляції Конфедерації у 1865 р. постало питання, як саме повертати південні штати до складу США. Президент Авраам Лінкольн пропонував «м'який» план, за яким достатньо було, щоб 10 % виборців штату присягнули на вірність США. Після вбивства Лінкольна його наступник *Ендрю Джонсон* підтримував такий поміркований курс і дозволив більшості колишніх конфедератів повернутися до влади, що викликало обурення Півночі.

У Конгресі контроль захопили так звані радикальні республіканці, які наполягали на глибших змінах. Вони прагнули не лише відновлення Союзу, а й повного забезпечення прав для звільнених афроамериканців. Саме під їхнім тиском було ухвалено три важливі поправки до Конституції:

- 13-та поправка 1865 р. скасувала рабство;
- 14-та поправка 1868 р. гарантувала рівний захист закону й громадянство для всіх, народжених у США;
- 15-та поправка 1870 р. забороняла обмежувати виборчі права за расовою ознакою.

У південних штатах було створено військові округи, де федеральна влада контролювала порядок. Афроамериканці вперше отримали право брати участь у політичному житті. Тож вони голосували, обиралися до місцевих органів влади, а деякі навіть ставали конгресменами. Це стало справжнім проривом, але водночас викликало спротив білого населення Півдня.

Економічна ж реконструкція проходила важко. Плантаційна система занепадала, проте рівноцінної альтернативи не виникло. Багато колишніх рабів стало орендарями землі або працювало за частку врожаю («шер-кропінг»), що фактично зберігало їхню залежність від білих землевласників. Промисловий розвиток Півдня йшов повільно, і регіон залишався значно біднішим за Північ.

Зауважимо, що був значний опір реформам. На Півдні виникли расистські організації, зокрема Ку-клукс-клан, які застосовували терор проти афроамериканців і прихильників реконструкції. Біле населення вимагало відновлення «традиційного порядку», а з часом у Північних штатах зменшувався ентузіазм підтримувати дорогі військові та соціальні програми, які забезпечували б громадський порядок на Півдні.

У 1877 р. внаслідок політичного компромісу між республіканцями й демократами федеральні війська було виведено з Півдня. Це означало завершення реконструкції. Формально права афроамериканців залишалися гарантованими урядом, але фактично їх почали обмежувати через закони Джима Кроу, які встановили систему расової сегрегації. Запро-

ваджені цими законами норми стосувалися майже всіх аспектів повсякденного життя та ділили суспільство за расовою ознакою. Серед найпоширеніших прикладів можемо назвати сегрегацію в громадських місцях (афроамериканцям було заборонено відвідувати ті самі школи, лікарні, ресторани, театри, громадські вбиральні, що відвідували білі, та чекати на тих самих залізничних станціях, де чекали й білі). Поширеною була й виборча дискримінація. Щоб позбавити афроамериканців права голосу, запроваджували податки на вибори (poll taxes) та іспити на грамотність (literacy tests), які були надзвичайно складними й практично неможливими для складання без попередньої підготовки. Запроваджували також заборону на міжрасові шлюби та інші форми соціальної взаємодії.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте малюнок. Поміркуйте, чому дискримінаційні закони зберігалися у США тривалий час після завершення громадянської війни. До яких кроків вдаються громадські активісти й активістки, щоб подолати дискримінацію в сучасному світі?

Дж. Т. Маккатчон.
Вагони «Білі» та «Джим Кроу». 1904 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви період громадянської війни у США, рік прийняття законів про гомсте-ди та скасування рабства.
2. Хто був президентом США під час громадянської війни?
3. У чому полягали відмінності й особливості порядків у південних і північних штатах у першій половині XIX ст.?
4. Скористайся картою на с. 71 та назви найважливіші події громадянської війни.
5. Які фактори зумовили перемогу Півночі?
6. Назви основні здобутки й прорахунки у здійсненні реконструкції Півдня.

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Вибери важливу подію громадянської війни чи реконструкції Півдня, створи (згенеруй за допомогою ШІ) малюнок або короткий комікс, який ілюстрував би її. Презентуй свої результати в класі.
2. Виконай завдання 10.1 і 10.2 до § 10 в е-додатку.

§ 11. УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Уругвайський журналіст і дослідник Едуардо Галеано у своїй книзі «Відкриті вени Латинської Америки» стверджував, що XIX ст. було часом, коли Латинська Америка здобула незалежність, але не свободу. Замість колоніального ярма іспанської корони вона опинилася під економічним пануванням нових імперій, які диктували умови через торгівлю та борги. Поміркуйте, які держави отримали значний вплив на країни Центральної та Південної Америки та чому це стало можливим.

1. ЯКИМ БУЛО СТАНОВИЩЕ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, які імперії контролювали землі Латинської Америки і яку політику вони провадили. Чи змінилася вона на початку XIX ст.?

Наприкінці XVIII ст. землі Латинської Америки перебували у складі двох колоніальних імперій — Іспанії та Португалії. Іспанська корона контролювала величезні простори від Мексики до Анд і Ріо-де-ла-Плати, тоді як Португалії належала сучасна Бразилія. За століття панування колонізаторів тут сформувалася жорстка система, заснована на суворій ієрархії. Але на початку XIX ст. з'явилися перші прояви політичної та соціальної кризи, що стала підґрунтям для майбутніх визвольних рухів.

Економіка Латинської Америки наприкінці XVIII ст. мала виразно колоніальний характер. Основу господарства становили видобуток срібла й золота (особливо в Мексиці та Перу), а також плантаційне виробництво цукру, кави, какао й тютюну, орієнтоване на європейські ринки. Колонії фактично виступали постачальниками сировини та коштовних металів, тоді як готові вироби завозили з метрополій. Монополія іспанських і португальських купців обмежувала розвиток місцевої промисловості й торгівлі.

У другій половині XVIII ст. посилювався вплив іноземних купців, особливо британських. Вони завозили (найчастіше нелегально) до Центральної та Південної Америки дешевші товари й поступово руйнували систему колоніальної монополії. Це посилювало залежність Латинської Америки від світової торгівлі, але водночас створювало нові економічні можливості для місцевих еліт.

Колоніальне суспільство мало складну ієрархію. На вершині стояли **пенінсуларес** — вихідці з Європи, які обіймали ключові адміністративні та церковні посади. Нижчий статус мали **креоли**, нащадки європейців, народжені в Америці. Вони володіли землею, займалися торгівлею й фактично були економічною опорою колоній, проте не могли розраховувати на найвищі адміністративні посади й відчували обмеження з боку метрополії. Саме в середовищі креолів зароджувалися та набували популярності ідеї незалежності.

Нижчі щаблі займали метиси, мулати, а також корінне населення та африканські раби. Індіанці ж зазнавали жорстких форм експлуатації і змушені були працювати на рудниках та в маєтках. Основою плантаційної економіки залишалася праця рабів, особливо в Карибському басейні та Бразилії. Соціальна нерівність і расова дискримінація створювали в регіоні атмосферу постійної напруги.

Кінець XVIII ст. став часом поширення нових ідей. Вплив Французької революції та перемоги у війні за незалежність був величезним. Ідеї свободи, рівності й народного суверенітету мали відгук серед креольської інтелігенції. В університетах та салонах студентство із захопленням читало праці Вольтера, Руссо, Монтеск'є. У колоніях з'являлися таємні товариства, учасники й учасниці яких прагнули популяризувати просвітницькі та республіканські ідеї.

Водночас іспанська корона намагалася модернізувати систему управління своїми колоніями. Так, реформи Бурбонів у XVIII ст. було спрямовано на посилення контролю над володіннями за океаном, збільшення податків і централізацію влади. Це, однак, викликало невдоволення креольських землевласників і купецтва, адже обмежувало їхні економічні інтереси.

Отже, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Латинська Америка була регіоном контрастів. З одного боку — величезні природні багатства й економічний потенціал, з другого — жорстка колоніальна експлуатація та соціальна нерівність. Креольська еліта прагнула отримати політичні права й економічні свободи, індіанці та раби піднімали локальні повстання в надії здобути свободу.

Додатковим каталізатором стали події у Європі, насамперед наполеонівські війни, окупація Іспанії та послаблення Португалії. Це створило «вікно можливостей» для американських колоній, які вже були готові підняти прапор незалежності.

ДОСЛІДІТЬ

Визначте основні причини незадоволення населення Латинської Америки своїм становищем. Чому саме в середовищі креолів поширювалися революційні ідеї?

2. ЯК КРАЇНИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ОТРИМАЛИ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

ПОМІРКУЙТЕ

Чи відрізнялися, на вашу думку, події, що передували здобуттю незалежності країнами Латинської Америки від подій 1775–1883 рр. у США? Порівняйте свої міркування з матеріалом параграфа.

Незадоволення колоніальною політикою метрополій зростало. Вирішальним чинником у боротьбі за їхню незалежність став крах іспанської монархії після наполеонівської окупації 1808 р., що створило вакуум влади в колоніях.

У результаті протягом 1810–1811 рр. всією Латинською Америкою пронеслася хвиля революцій. У Новій Гранаді (сучасні Колумбія, Венесуела, Еквадор) і Ріо-де-ла-Плата (сучасні Аргентина, Уругвай, частково Болівія) було створено перші **хунти** — органи самоврядування, що відмовлялися підкорятися іспанській владі. У Мексиці почалося велике народне повстання під проводом священника **Мігеля Ідальго**. І хоча цей виступ був придушений, події 1810–1811 рр. стали символом боротьби за незалежність.

Особливістю визвольних воєн у регіоні стала визначна роль харизматичних лідерів. Так, виходець із креольської родини **Симон Болівар**, відомий як Визволитель (нині — національний герой шести країн Південної Америки), очолив боротьбу у Венесуелі, Колумбії, Еквадорі, Перу та Болівії. Він відстоював проєкт створення єдиної федеративної держави в регіоні. Військовий **Хосе де Сан-Мартін**, виходець із Аргентини, організував успішні походи в Чилі та Перу. Обидва полководці в 1822 р. зустрілися в місті Гуаякіль, де узгоджували подальші дії визвольних армій, проте не змогли дійти згоди.

Прагнучи об'єднати іспансько-американські держави, Болівар у 1826 р. провів у Панамі конгрес їх представників. Та його прагнення не здобули бажаної підтримки. Після закінчення визвольної війни на противагу його централістичній політиці в регіоні посилювалися відцентрові тенденції. Тож Болівар очолював владу в Перу й Болівії лише протягом 1827–1830 рр.

Важливу роль у визвольній боротьбі також відіграли **Бернардо О'Хігінс** у Чилі та **Антоніо Хосе де Сукре** в Андських країнах. У Мексиці після загибелі Ідальго боротьбу продовжив **Хосе Марія Морелос**, а згодом генерал **Агустін де Ітурбіде** очолив рух до остаточного здобуття незалежності Мексикою у 1821 р.

Бойові дії тривали через раз. Іспанські війська часто відновлювали контроль над регіонами, але партизанський рух, складні природні умови

та широка підтримка населення сприяли успіху борців за незалежність. Важливими подіями стали битва поблизу річки Бояці (нині — територія Колумбії) 1819 р., яка відкрила шлях до визволення Нової Гранади. Перемога повстанців Аякучо (Перу) у 1824 р. стала переломним моментом у боротьбі проти Іспанії на континенті. У 1824–1826 рр. війська під керівництвом Антоніо Хосе де Сукре розбили останні іспанські гарнізони у Верхньому Перу. У результаті війни всі іспанські колонії в Америці, окрім Куби та Пуерто-Рико, здобули незалежність.

Зауважмо, що шлях Бразилії до створення власної держави був менш кривавим. У 1808 р. португальський король **Жуан VI** переніс свою столицю до Ріо-де-Жанейро, рятуючись від наполеонівської армії. Це надало Бразилії особливого статусу у складі імперії. Коли Жуан VI повернувся до Португалії на вимогу португальського парламенту, його син **Педру I** 7 вересня 1822 р. проголосив незалежність Бразилії, вигукнувши: «Незалежність або смерть!». Це поклало початок Бразильської імперії, що проіснувала до 1889 р., коли в країні було проголошено республіку.

Війни за незалежність радикально змінили політичну карту Америки. До середини 20-х років XIX ст. майже всі іспанські колонії стали суверенними державами. Проте визволення не принесло негайного вирішення соціальних проблем: расова дискримінація, нерівність та економічна залежність від зовнішніх ринків збереглися. Багато країн занурилося у внутрішні конфлікти, що відображало суперечність між прагненням свободи й реаліями постколоніального розвитку.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте портрет Симона Болівара. Якими рисами, на вашу думку, мав бути наділений лідер боротьби за незалежність країн Південної Америки? Про що свідчить думка британського історика Джона Лінча, який у книзі «Симон Болівар. Життя» стверджував, що полководець був водночас людиною своєї епохи та постаттю, яка випередила час: він мріяв про єдність Латинської Америки, але залишив після себе континент, поділений на держави, які не змогли втримати його ідеалів?
2. Розгляньте карту на с. 81. Визначте, які країни Латинської Америки здобули незалежність раніше, а які — пізніше?

Жуан Ловера.
Портрет Симона Болівара.
1827 р.

3. ЯК РОЗВИВАЛИСЯ НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ АМЕРИКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

З якими труднощами стикалися країни Латинської Америки після здобуття незалежності?

Війни за незалежність латиноамериканських народів, їхні перемоги та утворення самостійних держав мали велике історичне значення. Хоча в нових республіках індіанці та афроамериканці й надалі залишалися в залежному становищі, проте на рівні закону расову дискримінацію було заборонено.

Під час визвольної боротьби виникли дві федерації країн Латинської Америки, однак вони виявилися недовговічними. Незабаром держави, що входили до цих об'єднань, вийшли з них і проголосили власну незалежність: Венесуела, Еквадор, Колумбія, Гватемала, Коста-Рика, Нікарагуа, Гондурас і Сальвадор. Від середини XIX ст. кожна країна почала розвиватися власним шляхом, періодично вступаючи у прикордонні конфлікти із сусідами.

Іспанська колоніальна система залишила колишні володіння невідготовленими до ефективного самоврядування. Влада зосередилася у руках нечисленних привілейованих груп — європейців та метисів. Вони намагалися зберегти політичну та економічну владу, використовуючи для власного збагачення працю неписьменних селян. Поступово в частині новостворених держав формується олігархічна модель правління. Століття авторитарного панування Іспанії не виробили в місцевих еліт традиції мирного передавання влади, тому регіон опинився у вирі політичного безладу.

Ключову роль у політичному житті відігравали **каудильйо** — харизматичні військові вожді, які встановлювали жорсткі режими. Уважали, що «каудильйо відповідає лише перед Богом та історією». Їхня влада часто мала диктаторський характер, а сильного лідера уявляли цементувальним чинником державності. Прикладом є правління *Порфіріо Діаса*, героя війни за незалежність Мексики та її президента (згодом його стали вважати диктатором). Діас спирався на армію, жорстко придушував опозицію і встановив авторитарний режим, водночас активно сприяючи модернізації та залученню іноземного капіталу. Його правління поєднувало класичні риси каудильїзму: культ особи, військову дисципліну, концентрацію влади та сприйняття сильної руки як гаранта порядку.

Для нових держав Латинської Америки було типовим поєднання державного контролю над економікою із соціальним регулюванням, коли влада виступала посередником між роботодавцями та робітниками. Панування Католицької церкви зміцнювало патріархальні традиції та підтримувало авторитарні методи управління як «природні» для суспільного порядку.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. регіон став привабливим для європейських переселенців. До Аргентини та Бразилії вирушили тисячі італійців, німців, іспанців, а також українців із Галичини. Попри складні умови життя, українська громада прагнула зберегти свою ідентичність, засновуючи школи й культурні організації.

В економічному плані в регіоні посилювався вплив США. Так, на початку ХХ ст. господарське життя Латинської Америки визначали іноземні інвестиції та фінансовий капітал провідних індустріальних держав. Це явище мало подвійний характер: з одного боку, воно посилювало економічну залежність, з другого — сприяло модернізації, створенню підприємств у промисловості й сфері послуг, розвитку інфраструктури, появі робочих місць та формуванню нової верстви національних підприємців.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте фото Марка Ферреса. Дослідниця Хуаніта Солано Роа стверджує, що, оскільки рабство зберігалося у Бразилії до 1888 р., його виправдовували засобами візуального мистецтва. Чи погоджуєтеся ви з думкою дослідників про те, що автор приховує насильство рабства за допомогою візуальних стратегій, які допомагають підтримувати расистські соціальні ієрархії? Зокрема, фотограф створює відчуття гармонії між природою та цивілізованим суспільством. Феррес представляє кавові плантації як переважальну, впорядковану та природну систему виробництва. Він додає свою думку, що поневолена праця мала вирішальне значення для економічного успіху Бразилії. Які деталі зображень, на вашу думку, підтверджують чи спростовують ці міркування?

*Раби на кавовому дворі ферми у Вале-ду-Параїба, Сан-Паулу.
Фото Марка Ферреса. 1882 р.*

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви період війн за незалежність у Латинській Америці.
2. Хто з місцевих діячів активно включився в цю боротьбу?
3. Скористайся картою на с. 81 та назви держави, які здобули незалежність у першій половині ХІХ ст.

4. Які внутрішні причини та зовнішні обставини зумовили початок боротьби за незалежність народів іспанських колоній у Латинській Америці?
5. Чому в багатьох незалежних країнах регіону встановлювалися олігархічні режими?
6. З якими проблемами зіткнулися нові незалежні країни? Чому подолати ці виклики було досить складно?
7. Прочитай промт, який отримав ChatGPT. Розглянь зображення. Запропонуй такі зміни до промту, щоб воно більше відповідало реальному образу Болівара. Намалюй Сімона Болівара як комічний шарж, що випромінює героїзм, але з великою часткою гумору.

Зобрази його м'язистим, але трохи перебільшено кремезним — наче він щойно зліз із коня після десятиліття боїв. Його обличчя має бути енергійним, але добряче стомленим, з очима, що іскряться ідеями, але під якими видно мішки від безсонних ночей революції.

Він має носити військову форму, але не бездоганну: можливо, перекручена стрічка, трохи зім'ятий комір, шабля, що трохи заплуталася між ногами, наче він випадково спіткнувся. Його головний убір — двокутний капелюх (бікорн) — має бути злегка набік, прикрашений пером, що, можливо, теж трохи криве і розпатлане, наче його щойно обдмухав ураган.

Одну руку він може драматично витягнути вперед, ніби виголошуючи промову про свободу, але при цьому його пальці можуть бути трохи сплутані або розчепірені, а на обличчі — застигла гримаса, яка одночасно виражає натхнення та легке роздратування (можливо, він щойно забув наступне слово своєї промови, або хтось знову переплутав, де яка країна на мапі).

На задньому плані можуть бути маленькі, стилізовані гори Анди або крихтінний кондор, що пролітає повз, дивлячись на нього з нерозумінням. Загальний вигляд має бути таким: «Я звільнив пів континенту, але хто застелив мені ліжко сьогодні вранці?»

Погляд Болівара має бути сміливим, але з ноткою розгубленості, ніби він щойно усвідомив, наскільки багато ще роботи.

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Склади історичний портрет Сімона Болівара. Добери ілюстрації з відкритих джерел, які свідчать про його популярність нині.
2. Виконай завдання 11.1 і 11.2 до § 11 в е-додатку.

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 2

СТВОРЮЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтесь у групи. Напишіть сценарій науково-популярного відео для ваших однокласників за однією із запропонованих тем. Скористайтесь

наданим планом роботи або розробіть свій власний. Презентуйте сценарій у вигляді таймлайну — графічного плану, що показує, що і в якій послідовності має бути продемонстровано у відео.

Теми для відео:

- Суспільні наслідки індустріальної революції.
- Повсякденне життя та дозвілля людей індустріальної доби.
- Мода індустріальної доби.
- Літературні твори та фільми про добу революцій і національного об'єднання (1815–1870 рр.).
- «Весна народів». Революції 1848–1849 рр. у Західній і Центральній Європі.
- Отто фон Бісмарк — перший канцлер Німецької імперії.
- Джузеппе Гарібальді — «батько нації» та «герой двох світів».
- Авраам Лінкольн: втілення американської мрії.
- Від колоній до незалежних республік: труднощі народження нових держав Латинської Америки».

Орієнтовний план роботи:

1. Виберіть тему.
2. Дослідіть інформацію:
 - 1) зберіть надійні факти (з підручників, науково-популярних статей, перевірених сайтів);
 - 2) випишіть ключові поняття, події, імена, дати чи приклади;
 - 3) визначте, які наукові терміни потрібно пояснити простими словами.
3. Сформулюйте основної ідеї:
 - 1) складіть одне речення, яке передає головний зміст відео;
 - 2) визначте мету: поясніть, доведіть, покажіть, зацікавте.
4. Визначте структуру сценарію:
 - 1) вступ («гачок»): запитання, цікава історія, несподіваний факт, що одразу зацікавить глядача;
 - 2) основна частина: виклад фактів, пояснень і прикладів у логічному порядку;
 - 3) візуальні підказки (фото, малюнки, схеми, анімація чи відеофрагменти);
 - 4) висновок: коротке підбиття підсумків і підсилення головної ідеї.
5. Створіть таймлайн відповідно до структури сценарію.
6. Підготуйте презентацію матеріалів.

§ 12. Тенденції розвитку країн Європи та США. Завершення формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу. Емансипація

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

У книзі «Імперіалізм: дослідження» британський економіст Джон Аткінсон Гобсон стверджував: «...сучасна територіальна експансія метрополій різко відрізняється від колонізації малозаселених земель помірної зони, куди білі колоністи принесли із собою систему управління, промисловість та інші досягнення цивілізації рідної країни. "Зайняття" цих нових територій виражається в тому, що незначна меншість білих людей — чиновників, торговців і промисловців — здійснює свою політичну й економічну владу над величезними ордами людей, яких розглядають як нижчу расу, нездатну користуватися будь-якими реальними правами самоуправління в галузі політики чи індустрії». Як наявність чи відсутність колоній впливала на розвиток незалежних європейських держав?

1. ЯК КРАЇНИ ЄВРОПИ ТА США РОЗВИВАЛИСЯ У ДРУГІЙ ТРЕТИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні тенденції розвитку країн Європи та США за текстом. Що змінилося в порівнянні з попереднім історичним періодом?

Останню третину XIX — початок XX ст. у науковій спільноті вважають періодом бурхливих змін у країнах Європи та США. Це час другої індустріальної революції, коли науково-технічні відкриття, важливі суспільні перетворення та політичні події заклали основу сучасного світу. З одного боку, завдяки науково-технічному прогресу відбувалося безпрецедентне економічне зростання, пришвидшувалася урбанізація та активно розвивалася культура. Але водночас із позитивними змінами загострилися політичні конфлікти, соціальні проблеми й міжнародні суперечності, які врешті призвели до Першої світової війни.

В економічній сфері велику вагу й надалі мала індустріалізація. Так, якщо під час першого етапу промислової революції вирішальну роль відігравали парова енергія та нові відкриття у сфері текстильної промисловості, то під час другого багато важили вже електроенергія, відкриття у сфері хімічної промисловості, розвитку машинобудування та нафтогазової галузі. У цей час Європа стала лідером у виробництві сталі, локомотивів, електротехніки. Об'єднана Німеччина швидко перетворилася на потужний індустріальний центр. Велика Британія утримувала провідні позиції у світовій торгівлі та колоніальній експансії, проте поступово поступилася лідерством Німеччині та США.

США саме в цей період зробили величезний стрибок уперед. Завдяки значним природним ресурсам, швидкому зростанню населення, особливо за рахунок імміграції, та використанню інноваційних винаходів (а саме там було сконструйовано телефон, електричну лампочку, розпочалося масове виробництво автомобілів) вони стали однією з провідних економічних держав світу. Американська модель, коли завдяки приватній ініціативі стрімко розвивалася промисловість, створила базу для подальшого світового домінування у XX ст.

У другій половині XIX ст. починають з'являтися перші монополістичні об'єднання.

Першими формами монополістичних об'єднань стали **картелі** — угоди між незалежними підприємствами про спільну цінову політику та поділ ринків. Згодом з'явилися

Монополії — великі об'єднання банкірів, промисловців, торговців, які виникають за умов посилення конкурентної боротьби для концентрації капіталу та подолання конкуренції шляхом узгодження виробничої політики і збуту товарів для одержання максимальних прибутків.

більш стійкі **синдикати**, які зберігали виробничу самостійність, але об'єднували комерційну діяльність, зокрема збут продукції. Найвищою формою об'єднання був **трест**, де підприємства втрачали і виробничу, і комерційну самостійність, підпорядковуючись єдиному управлінню. Нарешті, **концерни** — об'єднання підприємств різних галузей, які мали спільну систему фінансового контролю. Поширення монополій ускладнило конкуренцію, перетворивши її на боротьбу між найбільшими економічними гігантами. З іншого боку, монополії пригнічували дрібне виробництво і вільну конкуренцію, установлювали невиправдано високі ціни на товари, що призводило до експлуатації споживачів. Крім того, монополії часто уповільнювали впровадження нових технологій, їхня діяльність призводила до погіршення якості продукції, оскільки відсутність конкуренції зменшувала стимули до інновацій.

Політична карта Європи теж зазнала значних змін. Об'єднання Німеччини та Італії порушило баланс сил, який був закладений у рішеннях Віденського конгресу 1815 р. Посилення Німеччини та прагнення Австро-Угорщини й Російської імперії збільшити свій вплив на Балканах зумовили зростання міжнародної напруги. Водночас тривала активна колоніальна експансія: зростали володіння Великої Британії та Франції в Африці й Азії, паралельно Німеччина та Бельгія включилися в «боротьбу за Африку». Це спричинило нові суперечності між великими державами.

На політичний розвиток США впливали зусилля, спрямовані на подолання наслідків громадянської війни (1861–1865) та інтеграцію нових територій. Зростали амбіції американського уряду щодо посилення впливу країни в регіоні. Це продемонструвала іспано-американська війна 1898 р. за право володіти територіями в Північній Америці й Тихоокеанському регіоні. США перемогли, і Мадрид був змушений передати Вашингтону контроль над Кубою, Пуерто-Рико, Гуамом та Філіппінами.

Звернімо увагу на те, що в зазначений період посилювався **імперіалізм** — політика великих держав, спрямована на захоплення нових територій і встановлення контролю над слабшими країнами. Його основою стало зростання великих підприємств, банків і монополій, які прагнули нових ринків збуту та джерел сировини. Провідні європейські країни, такі як Велика Британія, Франція, Німеччина, США, а згодом і Японія, провадили експансіоністську політику.

Світові лідери прагнули поширити свій вплив на якомога більше територій в Африці та Азії. Між провідними державами зросло суперництво за колонії, що призводило до конфліктів і посилення напруженості у світі. Імперіалісти

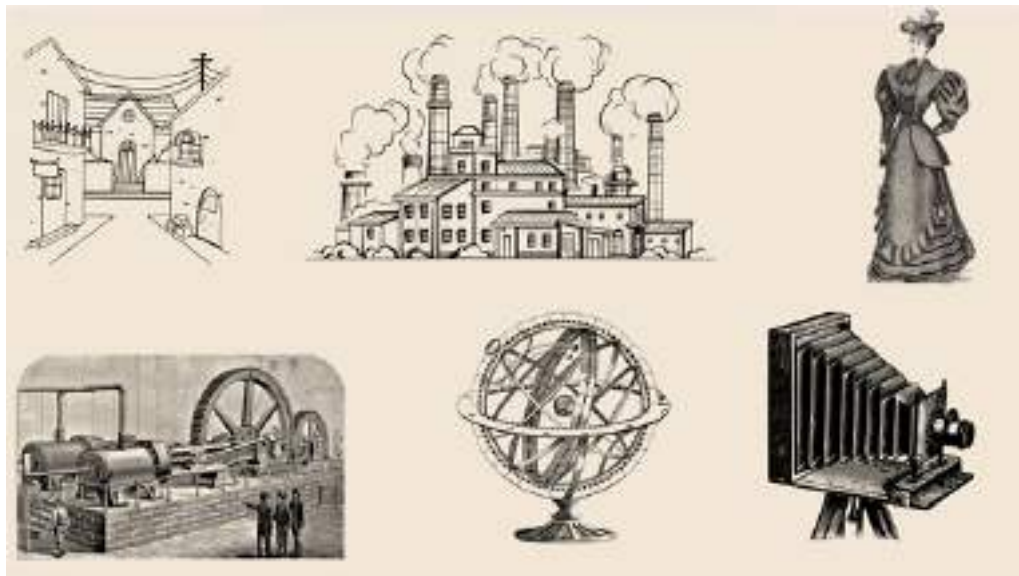
Експансіонізм — це зовнішньополітичний курс держави, спрямований на розширення її панування, впливу, території та ресурсів за рахунок інших держав або регіонів. Така політика може включати військове загарбання земель, економічну експансію (захоплення нових ринків збуту, колоній), а також політичне домінування.

виправдовували свої дії тим, що нібито несуть «цивілізацію» та прогрес «відсталим народам». Насправді ж колоніальні народи зазнавали експлуатації та пригнічення. Імперіалізм лише посилив економічну й політичну нерівність між країнами. Такі суперечності, зрештою, стали однією з головних причин Першої світової війни.

Проте жорстоко експлуатували колонії не тільки найбільші держави світу. Так, Бельгійське королівство, яке здобуло незалежність у 1830 р., у другій половині XIX ст. активно включилося в боротьбу за колоніальні володіння. Бельгійський імперіалізм проявився насамперед у захопленні Конго в Центральній Африці наприкінці XIX ст. Король Леопольд II перетворив Конго на свою приватну колонію, де місцеве населення жорстоко експлуатували заради видобутку каучуку та слонової кістки. Панування Бельгії в Конго супроводжувалося насильством і загибеллю мільйонів людей, що стало одним із найтемніших прикладів колоніальної політики того часу.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте інфографіку. Які визначені вами основні тенденції розвитку країни Європи та США символізують представлені зображення? Які підписи до них варто зробити? Які зображення ви додали б? Поясніть свій вибір.

2. Розгляньте картосхему. Які держави мали найбільші колоніальні володіння наприкінці XIX ст.? Поміркуйте, як наявність колоній впливала на їхній економічний розвиток.

2. ЯКІ НАСЛІДКИ МАЛО ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА В РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ СВІТУ. ЕМАНСИПАЦІЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Прочитайте уривок із дослідження американського науковця Шона Адамса «Економіка пізнього XIX ст.». Які негативні риси індустріалізації схарактеризував автор? За текстом визначте позитивні риси формування індустріального суспільства.

Шон Адамс Економіка пізнього XIX ст. (уривок)

Однак надмірності американського підходу до індустріалізації — залежність від великих корпорацій, використання федеральної влади для обмеження колективних прав профспілок і поблажливе ставлення до регулювання — призвели до того, що багато американських робітників зазнавало найвищих у світі рівнів виробничого травматизму. Нерівність у багатстві також стала очевидною: у 1890 році 1 % найзаможніших сімей володів 51 % національного майна, тоді як 44 % найбідніших — лише 12 % власності в Сполучених Штатах.

Паралельно з потужними змінами в економіці завдяки індустріалізації відбувалися глибокі соціальні зміни. Зростала кількість робітництва, інтелігенції, власники і власниці виробництв, транспорту і капіталу прагнули збільшити свій політичний вплив. Робітничий клас організувався у профспілки і розпочав боротьбу за свої права: скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, надання працівникам і працівницям соціальних гарантій. Уряди провідних країн поступово змушені були приймати трудове законодавство, запроваджувати обов'язкову початкову освіту, поліпшувати умови життя міського населення. Плавню індустріальне суспільство почало набувати рис соціальної держави.

Важливою складовою цього періоду став розвиток світового ринку. Завдяки будівництву залізниць, пароплавів, телеграфу та зростанню міжнародної торгівлі світ дедалі тісніше інтегрувався в єдину економічну систему. Капітали, технології та товари вільніше переміщувалися між країнами, що сприяло поширенню індустріального способу виробництва за межі Європи.

Важливим явищем стало зростання міст і поширення масової культури. Європейські мегаполіси Париж, Лондон та Берлін і надалі розвивалися як потужні центри науки, моди, політики та інновацій. Усе популярнішими ставали такі нові дозвілля, як відвідування театрів чи спортивних змагань, зростав вплив преси. Водночас загострювалися соціальні проблеми, адже не вистачало зручного й дешевого житла, міська влада повільно й не завжди ефективно вирішувала проблеми антисанітарії та медичного забезпечення. Саме тому в цей час уряди вдавалися до соціальних реформ, а робітництво боролось за визнання профспілок. Через зростання майнової нерівності збільшувалася кількість прихильників і прихильниць соціалістичної ідеології.

Різні категорії населення почали активніше включатися в боротьбу за права людини. Так розпочалися процеси **емансипації** — боротьби за звільнення людей від тих чи тих форм дискримінації, несвободи, гноблення. Поступово змінювалося на краще становище жіноцтва, дітей, подекуди представників і представниць національних меншин. Проте цей рух не був лінійним, адже не завжди запроваджені позитивні зміни гарантували швидке покращення становища дискримінованих раніше.

У середині XIX ст. у провідних європейських країнах значно активізувався процес гендерних змін, який був тісно пов'язаний із завершенням формування індустріального суспільства. Потреба промисловості в нових робочих руках та зростання рівня освіти серед жінок створили економічні й інтелектуальні передумови для того, щоб жінки почали вимагати зміни своєї традиційної ролі. Це стосувалося не лише праці, а й поступового здобуття ними рівних прав із чоловіками, зокрема у тих формах суспільної діяльності, які раніше вважали винятково «чоловічими» сферами.

Так розпочалася поступова й мирна «гендерна революція». Її найпомітнішим проявом став **рух суфражизму**, спрямований на здобуття жінками політичних прав. Жінки-активістки наполегливо боролися за доступ до вищої освіти та професійної діяльності, формуючи новий образ освіченої та самостійної особистості. Кінцевим результатом цієї фази стало надання жінкам виборчого права та зрівняння їх в усіх громадянських і політичних правах із чоловіками. Відтак жінки отримали повноцінний доступ до суспільно-політичних практик, що надало їм статусу суб'єкта життєво важливих процесів у більшості галузей суспільної праці та політики. Цей етап став фундаментом для подальшої боротьби за повну гендерну рівність у XX ст.

Суфражистки на пікеті за виборчі права. Червень 1908 р.
Фото Крістін Брум

Суфражистки пікетують перед Білим домом.
1917 р.

До боротьби за права жіноцтва доєднувалися й чоловіки. Так, у 1869 р. Джон Стюарт Мілль опублікував працю «Поневолення жінок», у якій писав, що «підтримка законом підпорядкування однієї статі іншій шкідлива <...> і є однією з перешкод на шляху до загальнолюдського удосконалення». Саме такі ідеї поклали основу **фемінізму** — ідеології, заснованій на засадах та принципах рівності прав, можливостей, статусів чоловіків і жінок у всіх сферах.

ДОСЛІДІТЬ

1. Не завжди рух за права жіноцтва був ненасильницьким. Так, у Великій Британії, розчаровані повільними змінами лідерки суфражизму закликали своїх прихильниць вдаватися до радикальних дій: биття вікон, нападів на представників поліції і навіть підпалів. Розгляньте фото арешту Еммелін Панкгерст, яку спочатку критикували саме за її войовничу тактику, але з часом дослідники визнали її зусилля вирішальними у здобутті британками виборчих прав на початку XX ст. Які емоції викликає ця світлина? Як ви можете схарактеризувати стан Еммелін Панкгерст? Чому жіноцтво вдавалося до екс-

тремальних заходів у боротьбі за свої права? Які види протесту зображено на світлинах на с. 92?

Арешт Еммелін Панкгерст. Лютий 1908 р.

Наталія Кобринська. Поч. XX ст.

2. Розгляньте фото Наталії Кобринської, яку вважають засновницею жіночого руху в Україні. Вона була першою серед українок теоретичною фемінізму й першою жінкою, яка заснувала світську жіночу організацію. Поміркуйте, чому для багатьох українок XIX – початку XX ст. рух за права жіноцтва був тісно пов'язаний із процесами національного відродження?

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення понять «дискримінація», «експансіонізм», «колоніальна імперія», «монополія», «суфражизм», «фемінізм».
 2. Назви найбільші колоніальні імперії кінця XIX ст.
 3. Кількома реченнями схарактеризуй основні тенденції розвитку країн Європи та США в останній третині XIX ст.
-
4. Поміркуй, чому на початку XX ст. розгалужена залізнична мережа була одним із визначальних показників розвитку країни?
 5. Чому завершення індустріальної революції у провідних країнах світу мало і позитивні, і негативні наслідки? Які переважали?
 6. Схарактеризуй завдання, які ставили перед собою суфражистки і феміністки. Чи актуальні вони нині? Чому?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи інфографіку про емансипаційні рухи кінця XIX – початку XX ст. у провідних країнах світу.
2. Виконай завдання до § 12 в е-додатку.

§ 13. Якими були економіка, особливості суспільного життя, внутрішня та зовнішня політика провідних держав світу в останній третині XIX – на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Які держави вважали провідними у світі в останній третині XIX – на початку XX ст.? За якими критеріями, на вашу думку, визначали такий статус у той час?

1. ЯКИМ БУВ РОЗВИТОК ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, на чому ґрунтувалася могутність Великої Британії протягом XIX ст. За текстом параграфа визначте нові риси розвитку економіки, суспільного життя, внутрішньої та зовнішньої політики імперії.

Кінець XIX – початок XX ст. у Великій Британії — важливий період вікторіанської доби, яка почалася зі сходженням на престол королеви Вікторії. Незважаючи на те, що правителька мала велику повагу в суспільстві, її вплив на уряд був мінімальним. Зауважмо, що вікторіанська доба стала часом розвитку політичних партій, які діють і нині. Тоді ж формувалася виборча культура, зростала громадянська активність британців, а фігура монарха поступово перетворювалася на данину традиціям, символ могутності імперії.

Попри те, що Велика Британія залишалася «майстернею світу» і «королевою морів», в останній третині XIX – на початку XX ст. економіка імперії зіткнулася з низкою проблем. Вона поступово втрачала першість у промисловості, оскільки Німеччина та США випереджали її за темпами розвитку виробництва й технічними новаціями. Британська ж індустрія й надалі орієнтувалася на традиційні галузі — текстильну, вугільну, металургійну — і повільно впроваджувала нові технології. Зростала конкуренція на світових ринках, що зменшувало прибутки від експорту. Сільське господарство переживало кризу через притік дешевого зерна із США. Економічні труднощі зумовлювали посилення суперечностей між робітництвом та підприємцями і підприємцями.

Робітництво вимагало поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати та розширення політичних прав. У 70–90-х роках XIX ст. активно розвивався робітничий рух, утворювалися профспілки та виникла нова Лейбористська партія, яка представляла інтереси трудящих. Паралельно розширювалися виборчі права: відбулися виборчі реформи 1867 та 1884 рр. Змінювалися умови роботи парламенту: у 1911 р. спеціальним актом було обмежено владу Палати лордів. Відтоді її члени втрачали право накладати вето на законопроекти, що ухвалювала Палата громад. Палата громад, зі свого боку, здобула переважне право приймати закони. Середина XIX – початок XX ст. — це ще й період боротьби жінок за рівні політичні права — суфражистського руху, який, зрештою, привів до надання виборчого права жінкам після Першої світової війни.

Внутрішня політика Великої Британії була спрямована на зміцнення парламентської демократії та соціальне реформування. Консерватори (*Бенджамін Дізраелі*) і ліберали (*Вільям Гладстон*) по черзі перебували при владі, змагаючись у проведенні реформ: розширенні освіти, охороні здоров'я, поліпшенні умов життя робітництва. Наприкінці XIX ст. важливою проблемою стала «ірландська справа» — боротьба Ірландії за автономію.

У зовнішній політиці Велика Британія прагнула зберегти статус найбільшої колоніальної імперії. До початку XX ст. її володіння охоплювали Канаду, Австралію, Індію, значну частину Африки та Близького Сходу. Колонії забезпечували сировину, ринки збуту та військово-політичну присутність на світовій арені. Британський уряд не зупинявся на досягнутому і прагнув розширювати сферу свого впливу й надалі. Прикладом такої експансії можемо вважати англо-бурські війни 1880–1881 і 1899–1902 рр.

На кінець XIX ст. на території сучасної Південно-Африканської Республіки існували Капська колонія (належала Нідерландам), колонія Наталь та ще дві незалежні бурські держави: Трансвааль і Оранжева вільна держава. Виявлення в Трансваалі золотоносних родовищ, а на території Оранжевої вільної держави — алмазних сприяло притоку до них іноземців, переважно британців. У результаті протистояння Трансвааль і Оранжева вільна держава стали частинами Британської імперії.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте на с. 96 ілюстрації з британських журналів кінця XIX ст. Чому Велику Британію зображено у вигляді лева? Чи відображає образ, створений авторами, зовнішню політику британського уряду? Обґрунтуйте свої міркування.

«Fiat Justitia! Британський лев та афганські вовки», карикатура з журналу «Панч». 20 вересня 1879 р.

«Мої хлопці!», карикатура з австралійського журналу. 1885 р.

2. ЯКИМ БУЛО СТАНОВИЩЕ ФРАНЦІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, як розвивалася Франція у період із кінця XVIII ст. до 70-х років ХІХ ст. За текстом параграфа визначте нові риси розвитку економіки, суспільного життя, внутрішньої та зовнішньої політики цієї держави.

В останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. Франція переживала складні часи. Після поразки у франко-пруській війні 1870–1871 рр. і падіння Другої імперії Наполеона ІІІ країна опинилася в політичній, економічній та моральній кризі. Втрата Ельзасу й Лотарингії, проголошення Німецької імперії у Версалі та важкі умови Франкфуртського мирного договору болісно зачепили національну гідність французів. Водночас саме ці події стали поштовхом до формування нової політичної системи — **Третьої республіки**, яка проіснувала до 1940 року.

Влада у Третій республіці належала Національним зборам, Сенату й Раді міністрів. Хоча перші роки були нестабільними через протистояння між монархістами, бонапартистами та республіканцями, поступово республіканські ідеї утвердилися як основа державного ладу. Конституційні закони 1875 р. закріпили поділ влади, свободу слова та зібрань, а також гарантували політичні права громадян.

Франція поступово перетворилася на одну з найдемократичніших країн Європи того часу. Тут діяло загальне чоловіче виборче право, розвивалася система місцевого самоврядування. Водночас політичне життя залишалося напруженим. Велику суспільну дискусію викликала «справа Дрейфуса» (1894–1906).

У грудні 1894 р. капітана *Альфреда Дрейфуса*, артилерійського офіцера єврейського походження, неправомірно звинуватили у державній

зраді — передаванні військових таємниць Німеччині. На основі сфабрикованих доказів військовий суд визнав Дрейфуса винним та засудив до довічного ув'язнення на Чортовому острові (Французька Гвіана). Через два роки голова контррозвідки Жорж Пікар виявив, що справжнім шпигуном був майор Фердинанд Вальсін Естергазі. Вище військового керівництво, прагнучи приховати свою помилку та зберегти честь армії, сфальсифікувало додаткові документи, щоб підтвердити провину Дрейфуса. Скандальна справа розділила Францію на два ворогуючі табори: «дрейфусарів» (за ревізію та справедливість) та «антидрейфусарів» (за армію та проти євреїв).

Значний суспільний резонанс викликало відкрите звернення письменника Еміля Золя «Я обвинувачую!» (1898), яке викрило корупцію та антисемітизм у військових колах. У 1899 р. Дрейфуса помиливали, а в 1906 р. Верховний суд Франції остаточно визнав його цілковито невинним і реабілітував.

Справа Дрейфуса стала символом боротьби за індивідуальну справедливість проти державного свавілля та продемонструвала посилення антисемітизму у французькому суспільстві.

Після 1870 р. Франція поступово виплатила репарації Німеччині й здійснила глибоку модернізацію промисловості. Країна пережила другу промислову революцію, що базувалася на розвитку електротехніки, хімії, машинобудування та транспорту. У 80-х роках XIX ст. — на початку XX ст. активно розбудовували мережу залізниць, з'явилися перші автомобілі та метро в Парижі. Водночас французька промисловість розвивалася повільніше, ніж у Німеччині чи Великій Британії, що призводило до втрати лідерських позицій у Європі.

У сфері сільського господарства Франція зберігала традиції дрібного фермерства, але це гальмувало модернізацію сільського виробництва.

У фінансовій сфері французькі банки відігравали велику роль у міжнародному кредитуванні, особливо в Російській імперії. Париж залишався одним із найважливіших фінансових центрів світу.

Помітно зростає роль робітничого руху. Робітництво об'єднувалося у профспілки та соціалістичні партії, які вимагали поліпшення умов праці, скорочення робочого дня, соціальних гарантій. Популярності набули ідеї соціалізму та анархізму, прихильники й прихильниці яких організовували страйки та демонстрації.

Водночас у культурному житті панував дух інтелектуальної свободи. Париж залишався центром європейського мистецтва, літератури та науки. Саме у цей період творили *Еміль Золя*, *Гі де Мопассан*, *Клод Дебюссі*, *Огюст Роден*, а також діяли новатори в живописі — імпресіоністи *Моне*, *Ренуар*, *Дега*. Прем'єр-міністр *Жуль Феррі* провів освітню реформу й запровадив безкоштовну та обов'язкову початкову освіту, що сприяло підвищенню рівня грамотності та зміцненню республіканських ідеалів.

Після поразки у війні з Пруссією Франція прагнула відновити свій міжнародний престиж. Основним завданням її зовнішньої політики стало послаблення Німеччини та пошук союзників. Франція активно розширювала свою колоніальну імперію, особливо в Африці та Південно-Східній Азії. До початку XX ст. їй належали величезні території — Алжир, Туніс, Марокко, Індокитай, частина Західної та Екваторіальної Африки. Колонії забезпечували сировину, ринки збуту та робочу силу.

Однак колоніальна політика часто викликала критику з боку соціалістів і лібералів, які засуджували насильницькі методи управління та експлуатацію місцевого населення. Незважаючи на це, колоніальна експансія посилювала відчуття національної гордості та компенсувала втрату Ельзасу й Лотарингії.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карикатури з французьких журналів кінця XIX ст. Які особливості розвитку Франції висміювали художники? Чи можна стверджувати, що розвиток карикатур демонструє посилення демократії в цій країні? Чому?

Альбер Робіда.
Метро покращує Париж.
19 червня 1886 р.

Каран д'Аш. Сімейна вечерея.
Газета «Le Figaro».
14 лютого 1898 р.

3. ЯК НІМЕЧЧИНА РОЗПОЧАЛА БОРОТЬБУ ЗА СВІТОВЕ ЛІДЕРСТВО

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, як розвивалася Німеччина в період з кінця XVIII ст. до 70-х років XIX ст. За текстом параграфа визначте нові риси розвитку економіки, суспільного життя, внутрішньої та зовнішньої політики цієї держави.

В останній третині XIX – на початку XX ст. Німеччина перетворилася на одну з наймогутніших держав Європи. Після об'єднання німецьких земель у 1871 р. під владою Пруссії та проголошення Німецької імперії в Дзеркальній залі Версальського палацу почалася нова епоха німецької державності. Першим імператором став Вільгельм I, а головну роль у державному управлінні відігравав канцлер Отто фон Бісмарк, який визначав політичний і економічний курс держави протягом майже двох десятиліть.

Німецька імперія мала федеративний територіальний устрій. До її складу входило 25 держав — королівства, герцогства, князівства і вільні міста, серед яких провідне місце мала Пруссія. Імператор (кайзер) був главою держави, командував армією та призначав рейхсканцлера, який звітував монарху, а не парламенту. Законодавча влада належала Рейхстагу та Бундесрату (раді представників німецьких держав).

У 70–80-х роках XIX ст. Бісмарк доклав значних зусиль для зміцнення нової держави. Він обмежив вплив Католицької церкви через кампанію, відому як «культуркампф» («боротьба за культуру»), що мала на меті підпорядкувати духовенство державній владі. Зростання соціалістичного руху змусило уряд вдатися до антисоціалістичних законів (1878), які забороняли діяльність Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН). Водночас, щоб зменшити невдоволення робітництва, Бісмарк розпочав соціальні реформи. Насамперед уряд запровадив страхування від нещасних випадків і хвороб, що стало початком європейської системи соціального захисту.

Після відставки Бісмарка у 1890 р. політичний курс Німеччини змінився. Молодий імператор Вільгельм II прагнув посилити особисту владу й активніше за попередника втручався в політику. Його амбіції призвели до посилення мілітаризму та конфліктів із сусідами, що згодом стало однією з причин Першої світової війни.

В останній третині XIX ст. Німеччина пережила справжнє економічне піднесення. Вона швидко наздогнала, а подекуди й перевершила Велику Британію та Францію. Величезну роль у цьому відіграло створення Митного союзу (Цольферайну), що об'єднав економічний простір держав імперії.

Промисловість розвивалася стрімкими темпами, особливо успішними були металургія, машинобудування, хімічна й електротехнічна галузі. Виробництво сталі та вугілля в Рурському басейні зробило Німеччину індустріальним гігантом. Компанії «Siemens», «Krupp», «BASF», «Bayer» стали символами технічного прогресу. Величезні інвестиції в науку, освіту й технічну підготовку забезпечили країні лідерство в інноваціях.

Сільське господарство зберігало значення, але поступово модернізувалося. Великі землевласники (юнкери) продовжували відігравати важливу політичну роль, підтримуючи консервативні сили та військову еліту.

Завдяки швидкому економічному зростанню та розвитку торгівлі Німеччина стала однією з провідних експортних держав світу. Її товари — від машин до фармацевтичної продукції — постачали в усі куточки світу. Це викликало занепокоєння у Великій Британії, уряд якої прагнув обмежити вплив Німеччини на морях.

Економічні зміни супроводжувалися глибокими соціальними перетвореннями. Як і в інших країнах, робітництво прагнуло домогтися від влади кращих умов праці, вищих зарплат і ширших політичних прав. Незважаючи на заборони, Соціал-демократична партія Німеччини з кожним роком посилювала вплив і до початку XX ст. стала чи не найпотужнішою партією країни.

Водночас середній клас — службовці, інженери, учителі — зростав і формував нові суспільні цінності: освіченість, дисципліну, патріотизм. Завдяки цьому освіта в Німеччині досягла високого рівня, а університети в Берліні, Лейпцигу, Гейдельберзі стали провідними науковими центрами Європи. Успішно працювали німецькі науковці: важливі відкриття зробили фізики **Макс Планк** і **Вільгельм Рентген**, популярними стали ідеї філософа **Фрідріха Ніцше**. У суспільстві поширювалися ідеї національної єдності, дисципліни, сили — усе це формувало дух німецького мілітаризму.

За канцлера Бісмарка Німеччина дотримувалася обережної зовнішньої політики, спрямованої на збереження миру у Європі. Він прагнув уникати конфліктів і не допустити оточення держави ворогами. Було створено систему союзів — Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) і укладено договори з Росією, які забезпечували дипломатичну рівновагу.

Однак із приходом Вільгельма II ситуація змінилася. Імператор почав проводити політику «світової могутності», спрямовану на розбудову потужного військово-морського флоту й захоплення колоній. Німеччина взяла під свій контроль території в Африці (Німецька Східна Африка, Камерун, Того, Південно-Західна Африка) і Тихому океані. Це призвело до загострення суперечностей з Великою Британією та Францією.

Німецькі політики вважали себе несправедливо обділеними, адже Лондон і Париж захопили величезні колоніальні володіння й не бажали нічим поступатися Німеччині. Це питання зумовлювало напруження в міжнародних відносинах, і напередодні Першої світової війни Німеччина опинилася в центрі європейського конфлікту.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карикатури на політику Отто фон Бісмарка та Вільгельма II. Чи можемо ми стверджувати, що обидва діячі мали схожі наміри в міжнародній політиці? Які саме аспекти зовнішньополітичного курсу Німеччини висміювали художники?

Бісмарк балансує на земній кулі. 1870 р.

Жадібність кайзера Вільгельма II. 1915 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення поняття «вікторіанська доба».
2. Назви найважливіші зміни в розвитку Великої Британії, Франції та Німеччини.
3. Що таке «політика світової могутності» і яка країна почала дотримуватися цього курсу наприкінці XIX ст.?
4. Поміркуй, чому на початку XX ст. Велика Британія втратила світове лідерство в економічній сфері? Чи пов'язано це з наявністю величезних колоній? Чому?
5. Чому Францію називають однією з найдемократичніших держав того часу?
6. Які фактори сприяли стрімкому піднесенню економіки Німеччини наприкінці XIX – на початку XX ст.?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Порівняй розвиток Великої Британії, Франції та Німеччини в останній третині XIX – на початку XX ст. Накресли порівняльну таблицю за зразком у робочому зошиті й заповни її.

	Велика Британія	Франція	Німеччина
Спільне			
Відмінне			

2. Виконай завдання 13.1 і 13.2 до § 13 в е-додатку.

§ 14. Яким було становище Російської імперії в середині XIX – на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Американська славістка Ева Томпсон у книзі «Трубадури імперії» стверджує, що російський імперіалізм зазнав невдачі тому, що він більшою мірою і протягом тривалішого часу, ніж західний, спирався на вояків і гармати, а також тому, що йому не вдалося замінити гармати на ідеї. Чому для імперії важливо сформулювати власну ідеологію та поширювати її на всіх підданих?

1. ЧОМУ РЕФОРМИ ОЛЕКСАНДРА II 60–70-Х РОКІВ XIX СТ. НАЗИВАЮТЬ «ВЕЛИКИМИ» І ЧИ ВІДПОВІДАЄ ЦЯ НАЗВА ДІЙСНОСТІ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте з курсу історії України, чому царат зважився провести демократичні реформи й чи були вони послідовними. Порівняйте свої висновки з текстом параграфа.

Правління імператора *Олександра II* (1855–1881) стало епохою значних перетворень, які сучасники почали називати «великими реформами». Необхідність цих змін була зумовлена глибокою кризою економічної системи, яка ґрунтувалася на праці кріпаків, повільними темпами індустріалізації та відставанням Російської імперії від провідних країн світу. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр., у якій царат зазнав га-

небної поразки, продемонструвала невтішні наслідки такого становища, адже, маючи величезні ресурси, імперія Романових не мала технічних спроможностей використовувати їх більш ефективно. Архаїчне кріпосне право не тільки гальмувало розвиток промисловості й перешкоджало формуванню ринку вільної найманої праці, збереження особистої залежності селянства зумовлювало постійне зростання соціальної напруги. Усвідомлюючи небезпеку «революції знизу», Олександр II обрав шлях «реформ зверху» для зміцнення самодержавства та модернізації держави.

Центральною реформою комплексу масштабних перетворень стало скасування кріпосного права. **19 лютого 1861 р.** було оприлюднено маніфест про скасування кріпосного права («Маніфест 19 лютого 1861»), а також Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності, згідно з яким їм позбулися 22,5 мільйона осіб. Водночас за поміщиками зберігалися їхні землі. Вони були зобов'язані надавати селянським господарствам так званий садибний притулок і тимчасові обробіткові ділянки, розміри яких визначали спеціальними уставними грамотами. Селянська община, як і раніше, залишалася недоторканою.

Обмеження, які передбачала селянська реформа, зумовили її суперечливий, ледь не грабіжницький характер. Селянство отримувало земельні наділи не безкоштовно, а мусило їх викуповувати в поміщиків через складну систему платежів, розрахованих на 49 років. До повного викупу вони залишалися «тимчасовозобов'язаними». Зауважмо, що поміщики часто відрізали в селян частину наділів, необхідних для ведення господарства, що спричинило малоземелля і низький рівень життя на селі. Тож селянська реформа не зняла соціальної напруги.

Паралельно із селянською реформою відбулися й інші ключові перетворення. Так, **земська реформа 1864 р.** передбачала створення органів місцевого самоврядування на рівні повітів і губерній — земств. Ці органи, до яких обирали представників усіх станів (хоча й із перевагою дворянства), опікувалися місцевими господарськими питаннями (будівництвом доріг, шкіл і лікарень), значно покращуючи інфраструктуру та якість життя. Канадський історик українського походження Орест Субтельний слушно зауважив, що хоч земства й не були по-справжньому представницькими, вони відігравали дуже важливу функцію. Окрім сприяння піднесенню загального рівня життя на селі, вони привчали місцеве населення до обмеженого самоврядування.

Судову реформу 1864 р. вважають найбільш послідовною та прогресивною, оскільки було запроваджено принципи рівності всіх перед законом, гласності, незалежності суддів. Завдяки змагальності обвинувачення й захисту зріс вплив нової групи фахівців — адвокатів-юристів. Уперше запрацював суд присяжних, що стало великим кроком до формування правової держави.

Військова реформа 1874 р., полягала найперше в ліквідації архаїчного рекрутського набору та запровадженні загальної військової повинності. Було скорочено строки служби, модернізовано озброєння, тож боєздатність армії значно зросла.

Комплекс реформ доповнили **реформа міського самоврядування 1870 р.**, що запровадила міське самоврядування (міські думи), та **освітня реформа**, яка розширила автономію університетів і мережу навчальних закладів.

Загалом реформи сприяли модернізації та розвитку капіталістичних відносин. Прикметно, що на Наддніпрянщині ці процеси відбувалися швидше завдяки родючим землям, запасам природних копалин і вигідному розташуванню.

Українське селянство після реформи 1861 р. **отримало менше землі й сплачувало більші викупи**, ніж у центральних губерніях Росії.

Земське самоврядування на Наддніпрянщині до того ж **було обмежене впливом російської адміністрації**. Попри демократичність, під час реформ посилювався урядовий тиск на українську мову та культуру.

Половинчастість і непослідовність перетворень, особливо в аграрному секторі, а також збереження самодержавства та станового поділу залишили в країні величезний тягар соціальних і політичних проблем. Малоземелля селян та відсутність реальної політичної свободи призвели до радикалізації частини суспільства. Зрештою, це невдоволення вилилося у зростання революційного руху і вбивство самого Олександра II у 1881 р. Отже, реформи стали вирішальним, але не доведеним до кінця етапом трансформації, що заклав підґрунтя для майбутніх соціальних потрясінь.

ДОСЛІДІТЬ

1. Накресліть схему за зразком і доповніть її. Скористайтесь ілюстраціями як підказками.

Зміст реформ	Позитивні наслідки	Прорахунки
		
		

2. Розгляньте карикатуру. Які особливості реформи висміював автор?

Селянин на одній нозі. Карикатура на селянську реформу 1861 р. з журналу «Новий сатирикон». 1861 р.

*Поміщик: «Ти чому, мужичок, на одній нозі стоїш?»
Селянин: «Так другу, бач, поставити нікуди: всюди вашої милості землиця».*

2. ЯКОЮ БУЛА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Австрійський історик Андреас Каппелер у книзі «Росія як політична імперія» зазначив, що після реформ 60–70-х років XIX ст. найважливішими завданнями колоніальної політики визначали адміністративну уніфікацію та мовно-культурну русифікацію. Як, на вашу думку, це впливало на становище Наддніпрянщини?

У другій половині XIX – на початку XX ст. колоніальна політика Російської імперії набула системного характеру й поширювалася як на віддалені території Азії, Кавказу, Середньої Азії, так і на землі, що належали до «внутрішніх колоній» імперії — насамперед Україну, Білорусь, Балтику та Польщу. Головною метою цієї політики було зміцнення централізованої держави, економічне використання підкорених територій і русифікація неросійських народів для створення єдиного «великоруського» імперського простору.

Після скасування кріпацтва 1861 р. імперія активно розширювала свої володіння на сході, приєднуючи землі Кавказу, Середньої Азії та Далекого Сходу. Ці регіони розглядали не як рівноправні частини держави, а як колонії, що мали забезпечувати Росію сировиною, дешевою робочою силою та посилювати її стратегічні позиції. Тут діяли військово-адміністративні режими, а місцеве населення було позбавлене політичних прав. Росія завоювала Кокандське ханство, Бухарський емірат, Хівинське ханство, а також Туркменістан, закріпивши свій контроль над регіоном у 60-х та 80-х роках XIX ст. Завершивши завоювання Кавказу до початку 60-х років, царат окупував Вірменію, Чечню, Дагестан та Адигею.

Одночасно тривала експансія на Далекому Сході, де під контроль Петербурга було взято узбережжя річки Нижній Амур, Приморський край та острів Сахалін. Це призвело до конфліктів із Китаєм і Японією, кульмінацією яких стала **російсько-японська війна 1904–1905 рр.**

Російська імперія отримала в 1896 р. концесію на будівництво Китайсько-Східної залізниці та орендувала Квантунський півострів із Порт-Артуром. Це посилило вплив Петербурга на Далекому Сході і викликало сильне невдоволення Японії. Країну «сонця, що сходить» підтримали США і Велика Британія й надали Токіо ресурси для модернізації армії та флоту.

Війна почалася з блискавичного нападу японців на російський флот у Порт-Артурі. Після поразок під Ляояном, на річці Шахе та падіння Порт-Артура стратегічна перевага повністю перейшла до Японії. Вирішальними стали поразка російської армії під Мукденом та майже повне знищення Балтійської ескадри в Цусімській битві. За підписаною 5 вересня 1905 р. **Портсмутською угодою** Росія передала Японії Квантунський півострів та південну частину острова Сахалін.

На західних і південних землях імперії, зокрема в Україні, колоніальна політика мала не лише економічний, а й національний характер. Українські землі розглядали як важливу економічну базу імперії — «житницю» та джерело промислової сировини. Саме тут швидко розвивалися металургія, вугільна та цукрова промисловості, однак прибутки від цього розвитку осідали не в Україні, а в Петербурзі, Москві чи за кордоном.

Особливу роль відігравала **політика русифікації**. Вона мала на меті поступове знищення національної самобутності неросійських народів і створення «єдиної російської нації». В Україні ця політика проявлялася в забороні української мови у друці, освіті й публічному житті (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.), обмеженні діяльності культурних і освітніх товариств. Русифікацію насаджували через школи, армію, церкву й адміністрування.

На початку ХХ ст. Російська імперія залишалася типовою багатонаціональною колоніальною державою, у якій панівна нація — росіяни — мала політичну владу, а неросійські народи виконували роль підлеглих. Україна як одна з найбільш розвинутих частин імперії відігравала ключову економічну роль, але не мала жодних політичних прав і культурної автономії. Саме така політика стала однією з головних причин наростання національних рухів і революційних подій на початку ХХ ст., що врешті призвели до краху Російської імперії.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте карту. Знайдіть території, приєднані до імперії у другій половині XIX ст. Як, на вашу думку, розширення володінь впливало на розвиток імперії Романових?

2. Прочитайте уривок зі статті українських істориків Вікторії Михнутенко та Олександра Жукова. Знайдіть у тексті пояснення, чому урядовий курс імперії на Кавказі називають геноцидальною політикою.

Вікторія Михнутенко, Олександр Жуков
Кавказький регіон у системі національного супротиву колоніальній політиці Російської імперії в першій половині 19 ст.
(Уривок)

Період намісництва О. Єрмолова (1816–1827) як Кавказького генерал-губернатора, був одним із найкривавіших етапів у процесі підкорення Кавказу Російською імперією. Цей період характеризується жорстокою політикою російської влади щодо місцевих народів, які активно чинили опір російському пануванню, зокрема через численні повстання, партизанську боротьбу та війнні конфлікти. О. Єрмолов прагнув досягти стабільності і забезпечити контроль над територією через жорстку політику, яка включала численні репресії, депортації, спалення селищ, масові страти та інші форми насильства. Під час його правління сталися численні знищення цілих населених пунктів, коли військові частини російської армії обстрілювали, руйнували і спалювали поселення, які підозрювались у співпраці з ворогами Росії. Саме через таку жорстоку політику О. Єрмолов отримав прізвисько «каратель».

3. ЧОМУ ПОЧАЛАСЯ РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 РР. І ЯКИМИ БУЛИ ЇЇ НАСЛІДКИ

ПОМІРКУЙТЕ

Історик Сергій Плохій у книзі «Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності» назвав революцію 1905–1907 рр. незавершеною. Знайдіть у тексті параграфа аргументи на підтвердження чи спростування цієї думки.

Революція 1905–1907 рр. стала першим масштабним соціально-політичним вибухом у Російській імперії, який продемонстрував глибину кризи самодержавного ладу. Початок революції був зумовлений низкою економічних, політичних і соціальних чинників: поразкою Росії у війні з Японією, зубожінням селянства, тяжким становищем робітництва, невдоволення національних меншин та інтелігенції урядовим курсом у сфері внутрішньої політики. Царат опинився перед небезпекою втрати контролю над імперією.

Поштовхом до революції стали події «Кривавої неділі» 9 (22) січня 1905 р., коли мирна хода робітників до Зимового палацу в Петербурзі,

що мала на меті передати цареві петицію з вимогами покращення умов праці, закінчилася розстрілом демонстрантів. Загибель сотень беззбройних людей викликала хвилю обурення по всій імперії. Тож швидко поширився страйковий рух, спалахували селянські бунти, відбулися перші повстання серед військових (зокрема, на панцернику «Потьомкін»). Повсюди формувалися ради робітничих депутатів — нові органи самоврядування, що стали символом робітничої солідарності.

Протягом 1905 р. страйковий рух охопив усі великі промислові центри. У жовтні розпочався всезагальний політичний страйк, який паралізував роботу транспорту, зв'язку, заводів і банків. Цар *Микола II*, прагнучи зберегти владу, був змушений піти на поступки — 17 жовтня 1905 р. він підписав маніфест про вдосконалення державного порядку («Найвищий маніфест»). Влада пообіцяла надати підданам громадянські свободи (слова, друку, зборів, спілок) і створити Державну думу — представницький орган із законодавчими правами. Однак реформи були половинчастими: виборчі права отримала меншість повнолітніх чоловіків, а цар зберігав вирішальний вплив на законодавство.

У 1906–1907 рр. боротьба продовжувалася. Після розпуску першої та другої Державних дум посилювалися репресії, цензура, масові арешти. Селянські повстання жорстоко придушували військами. Водночас царський уряд почав аграрну реформу *Петра Столипіна*, намагаючись послабити соціальну напругу, створивши прошарок заможного селянства.

Чому ж революція 1905–1907 рр. зазнала поразки? Проголошуючи маніфест 17 жовтня, *Микола II* зумів домогтися розколу в опозиційному таборі. Для завершення революції не вистачало єдності та координації дій між робітництвом, селянством та національними рухами. Попри перші виступи, армія загалом залишалася вірною царю, який використовував військову силу для придушення повстань. Самодержавство збереглося, але вже втратило свій колишній авторитет і непорушність.

Історик Сергій Плохій вважає, що, попри свою незавершеність, революція 1905–1907 рр. стала поворотним моментом в історії українського національного руху Російської імперії. Уперше в імперії склалася така ситуація, коли українським діячам і діячкам удалося понести свої ідеї в народ і випробувати їхню силу та популярність. Вони могли легально звернутися до мас українською мовою і використовувати ЗМІ для популяризації своїх ідей. Лідери політичних партій формували українські клуби та засновували осередки товариства «Просвіта» по всій Україні. Але реакційна політика імперської влади, що спиралася на радикальний напрям російського націоналізму, залишила українські партії в стані хаосу й розчарування.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте картину відомого художника Іллі Рєпіна. Як цей твір мистецтва ілюструє різне ставлення підданих Російської імперії до «Маніфесту 17 жовтня»? Поясніть, чому митець зобразив на полотні людей із протилежними емоціями. Яких політичних поглядів могли дотримуватися зображені персоналії?

Ілля Рєпін. Маніфестація 17 жовтня 1905 року. 1907–1911 рр.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення поняття «великі реформи».
2. Назви найважливіші реформи 61–70-х років XIX ст.
3. Визнач напрямки колоніальної експансії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.
4. Назви причини поразки революції 1905–1907 рр.
5. Поміркуй, чому уряд Російської імперії проводив жорстку русифікацію.
6. Схарактеризуй колоніальну політику царату щодо Наддніпрянщини. Визнач, чи мала вона спільні риси з політикою Великої Британії щодо Ірландії. За потреби скористайся відкритими джерелами.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Склади ментальну карту «Розвиток Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.». Презентуй її в класі.
2. Виконай завдання 14.1 і 14.2 до §14 е-додатку.

§ 15. Яким було становище Австро-Угорщини у другій половині XIX – на початку XX ст. та як утворилися нові незалежні держави на Балканах

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Чому Австро-Угорщину називали Дунайською монархією? Висловіть припущення, з якими державами конкурувала ця імперія за вплив на Балканах.

1. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ІМПЕРІЯ ГАБСБУРГІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, як складалися відносини між Австрійською імперією та Пруссією у 60-х роках XIX ст. Як розвиток подій у цей час вплинув на становище Відня?

Через поразку у війні з Пруссією 1866 р. за Празьким миром Австрія втратила свою провідну роль у німецькому питанні, відмовилася від Венеційської області на користь Італії. Берлін заволодів Ганновером, Гольштейном, Шлезвігом, Гессен-Касселем, Нассау та Франкфуртом-на-Майні. Це, а також зростання впливу Росії та незалежницьких настроїв серед слов'янських народів занепокоїли угорських лідерів. Тактика «пасивного опору», якої вони дотримувалися після «Весни народів», втратила ефективність, позбавивши угорську еліту політичного впливу. З іншого боку, імператор Франц Йосиф I схилився до ідеї австро-угорського дуалізму як способу збереження імперії.

Австро-угорська угода 1867 р. й закони, що її оформили, перетворили єдину абсолютну монархію Габсбургів на дуалістичну монархію.

Нова система державного управління передбачала існування трьох урядів: австрійського, угорського та спільної австро-угорської адміністрації. Хоча влада Франца Йосифа

Дуалістична монархія — форма державного устрою, у якій влада поділена між двома рівноправними частинами держави, що мають власні уряди, парламенти та адміністрацію, але визнають спільного монарха й деякі загальні інститути (зазвичай армію, зовнішню політику та фінанси).

І була обмежена конституційними актами, він залишався найавторитетнішою об'єднавчою силою, яка контролювала збройні сили й зовнішню політику. Однак вплив монарха на внутрішні справи обох частин імперії був обмеженим.

Головним уразливим місцем імперії, яку недарма називали «клаптиковою», залишався її строкатий національний склад. Зауважмо, що слов'янські народи становили майже половину населення держави.

Після домовленостей 1867 р. зберігалася домінувальна роль німецької еліти в австрійській частині імперії, а мадярської — в угорській. Це викликало невдоволення інших народів, зокрема чехів, словаків, хорватів, румунів і русинів (українців), які вимагали ширшої автономії та національних прав.

В Австрії активно розвивалося партійне життя, формувалися ліберальні, католицькі, соціал-демократичні та національні рухи. Угорщина ж залишалася більш консервативною — Будапешт ігнорував національні проблеми на підконтрольних територіях.

На початку XX ст., попри спроби реформ, Австро-Угорщина була внутрішньо суперечливою державою, де національні протиріччя й політична нестабільність поступово ускладнювали як політичний, так і соціально-економічний розвиток.

Індустріально розвиненими регіонами імперії були Австрія і Чехія, де зосереджувалися основні промислові потужності (як-от «Wienerberger», компанія, заснована у 1819 р. у Відні, що виробляла цеглу та будівельні матеріали, яка збереглася до сьогодні як міжнародна корпорація, чи «Skoda Works», робота якої розпочалася у 1859 р. в Пльзені (Богемія) із заснування машинобудівного заводу і яка згодом стала одним із найбільших виробників зброї, машин та техніки в імперії). Німецькі фірми та банки активно інвестували в економіку Габсбурзької імперії, отримуючи значні прибутки за відсутності конкуренції з боку бізнесменів з інших країн.

Великі міста, такі як Прага, Відень і Будапешт, мали розвинену інфраструктуру: там були трамваї, системи очищення води та розбудовували електричне освітлення вулиць.

Як столиця великої багатонаціональної імперії Відень став головним центром економічної та політичної влади, що притягувало значні фінансові ресурси. Імператорський двір Габсбургів щедро фінансував оперні театри, оркестри та художників.

Масштабна реконструкція міста у другій половині XIX ст., включно зі зведенням розкішних будівель на бульварі Рингштрассе, створила ідеальну інфраструктуру для мистецтва. Було зведено такі знакові споруди, як Віденська державна опера та численні музеї, що фізично закріпили за містом статус культурного центру.

Водночас у сільській місцевості життя змінювалося надто повільно. Тут зберігалися низький рівень освіченості, примітивний побут і бідне

харчування населення, що підкреслювало глибоку соціально-економічну нерівність в імперії.

ДОСЛІДІТЬ

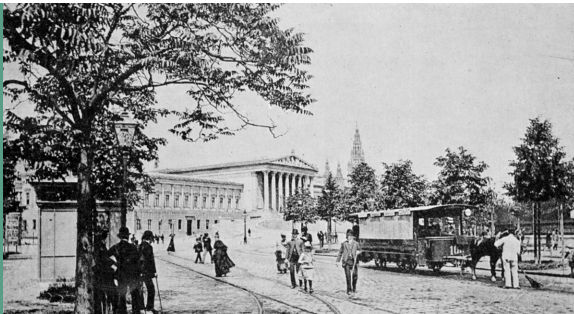
1. Прочитайте уривок зі статті української дослідниці Наталії Єфремової. Про які особливості внутрішньої політики Габсбургів йдеться в тексті? Чим така ситуація була вигідна Відню?

Наталія Єфремова

Дискурс об'єднаної Європи в контексті вирішення національного питання в Австро-Угорській монархії (Уривок)

Усі командні економічні та політичні посади, крім австрійців, тут були віддані польським магнатам, капіталістам, банкірам, а також польській інтелігенції (в освіті, охороні здоров'я, культурі тощо). Діючи в тісному контакті з австрійськими правлячими колами та під їхнім керівництвом, вони використовували австрійський державний апарат для збереження свого панування над українським населенням краю. Власне через таку політику в краї, де більшість населення була українською, панівна політична, економічна й культурна перевага належала полякам.

2. Розгляньте фото вулиць Відня другої половини XIX ст. Які деталі свідчать про високий рівень розвитку інфраструктури? Чи могли так само активно розвиватися Львів, Ужгород та Чернівці? Чому?

Будівля австрійського парламенту на Рингштрассе. 1890 р.

Ділянка Шоттенринг на Рингштрассе. 1875 р.

2. ЯК УТВОРИЛИСЯ НОВІ НЕЗАЛЕЖНІ ДЕРЖАВИ НА БАЛКАНАХ

ПОМІРКУЙТЕ

«Східне питання» виникло наприкінці XVIII ст. Так називали комплекс міжнародних суперечок XIX — початку XX ст., пов'язаних із занепадом Османської імперії. Ускладнення ситуації було зумовлене активізацією національно-визвольних рухів усередині імперії та боротьбою європейських великих держав (Росії, Австрії, Великої Британії, Франції) за контроль над володіннями султана, особливо на Балканах.

Османська імперія ослабла економічно й політично, і європейські держави прагнули скористатися цим: захопити нові ринки збуту товарів, отримати дешеву сировину та контролювати важливі стратегічні об'єкти (як-от протоку між Чорним і Середземним морями).

Боротьба за проголошення нових незалежних держав на Балканському півострові в той час стала одним із найбільш драматичних та вирішальних процесів в історії Європи. Цей шлях був зумовлений поєднанням двох потужних чинників: загостренням внутрішньої кризи в Османській імперії та активізацією національно-визвольних рухів серед слов'янських народів, у Греції та Румунії.

Сербія розпочала свій шлях із повстань (1804 та 1815 рр.), які призвели до встановлення автономії, а згодом, у 1878 р., і до її міжнародного визнання. Приклад Сербії надихнув інші народи. Ключовим моментом, що підірвав османське панування на Балканах, став успіх грецького національно-визвольного руху (1821–1829 рр.). Завдяки підтримці великих держав (Великої Британії, Франції та Росії), які вбачали в цьому геополітичну вигоду, Греція в 1830 р. стала першою повністю незалежною державою, яка позбулася влади Османської імперії.

Проте справжній переломний момент настав у другій половині XIX ст. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр., спровокована слов'янськими повстаннями в Боснії та Герцеговині, ще більше ускладнила становище Стамбула. Перемога Російської імперії призвела до укладення Сан-Стефанського мирного договору (1878 р.), який передбачав створення великої автономної Болгарії та визнання повної незалежності Сербії, Чорногорії та Румунії.

Посилення російського впливу викликав опір західних держав, зокрема Австро-Угорщини. Результати війни були переглянуті на Берлінському конгресі (1878 р.), який став вершиною дипломатичної боротьби за Балкани. Хоча конгрес підтвердив незалежність Румунії, Сербії та Чорногорії, відповідно до його рішень територію Болгарії було розділено, а Боснію та Герцеговину передано під окупацію Австро-Угорщини. Це рішення тимчасово лише законсервувало національні конфлікти та створило нові джерела напруги.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте карикатуру. Висловіть припущення, чому автор зобразив держави, які мали свої інтереси у врегулюванні «східного питання», у такому образі. Що, на вашу думку, символізує клубок?

Невідомий художник. Російська імперія, Велика Британія та Австро-Угорщина розв'язують «східне питання». 1878 р.

2. Розгляньте карту. Покажіть території новоутворених держав. Поміркуйте, які виклики їм доводилося долати, зважаючи на розташування.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення поняття «дуалістична монархія».
 2. У якому році Австрія та Угорщина домовилися про дуалістичну (двоїсту) Австро-Угорську монархію?
 3. Які балканські країни здобули незалежність наприкінці XIX ст., а які мали продовжувати боротьбу далі?
 4. Назви основні наслідки російсько-турецької війни 1877–1878 рр.
-
5. Визнач основні риси розвитку Австро-Угорщини наприкінці XIX — на початку XX ст.
 6. Чому Османську імперію називали «хворою людиною Європи»?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Підготуй повідомлення про те, чому Австро-Угорщину називали «клаптиковою монархією». Вислови свою думку щодо твердження про обмеженість реформ, які уряд імперії проводив для стабілізації ситуації.
2. Виконай завдання до § 15 в е-додатку.

§ 16. Яким був розвиток Китаю та Японії у XIX — на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

У XIX ст. формується ідеологія паназіатизму, прихильники якої вважали, що саме Схід є «колискою найстарішої цивілізації світу». Американська дослідниця японського походження Ері Хотта стверджує, що паназіатизм прагне прищепити азійську ідентичність самим азійцям, щоб досягти рівності із Заходом, який відвів Азії принизливу другорядну роль у політиці націй-держав. Які особливості колоніальної політики великих європейських держав, на вашу думку, сприяли виникненню такої ідеології?

1. ЯКИМИ БУЛИ ПРИЧИНИ Й НАСЛІДКИ КРИЗИ ТРАДИЦІЙНОЇ КИТАЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом параграфа визначте основні риси розвитку Китаю протягом зазначеного періоду.

XIX ст. стало для Китаю часом глибокої кризи, яка перетворила колишню могутню імперію на напівколоніальну державу, що боролася за своє існування. Період в історії цієї країни від 40-х років XIX ст. і аж до завершення Другої світової війни називають «століттям національного приниження». Його початок ознаменувало загострення внутрішньої кризи за правління *династії Цін* (маньчжурської династії, яка правила Китаєм протягом 1636–1912 рр.), представники і представниці якої виявилися неспроможними протистояти натиску західних держав, внутрішнім потрясінням та економічному занепаду. Імперія, що протягом століть вважала себе центром світу та носієм величезної культурної спадщини, постала перед викликами, до яких не була готова.

Каталізатором занепаду імперії Цін стали **опіумні війни**. Велика Британія, прагнучи вирівняти торговельний дисбаланс, масово імпортувала до Китаю опіум. Відтак піддані імперії масово вживали наркотичні речовини, ставали залежними й витрачали останнє на них. Торговці ж опіумом натомість вивозили з країни срібло, чим підживляли її економіку. Спроба китайського уряду силоміць припинити цю торгівлю призвела до **Першої опіумної війни (1839–1842 рр.)**. Китай, не маючи сучасної військової техніки, флоту та розвиненої промисловості, зазнав нищівної поразки і був змушений підписати **Нанкінський договір**. Цей документ став першою із нерівноправних угод і розпочав епоху колоніального тиску. За домовленостями з Лондоном, Китай відкрив кілька портів для іноземної торгівлі, віддав Гонконг Великій Британії та надав іноземцям такі права, які зробили їх недосяжними для китайського правосуддя.

Друга Опіумна війна (1856–1860 рр.) ще більше ускладнила ситуацію. Китай був змушений дозволити вільну торгівлю опіумом, легалізувати діяльність християнських місіонерів, а в самому Пекіні розпочали роботу дипломатичні представництва західних держав. Європейські армії навіть пограбували та спалили Літній імператорський палац — символ імператорської величі, що стало для китайців глибоким потрясінням.

У країні зростало невдоволення політикою уряду. Найбільшим потрясінням стало **Тайпінське повстання (1850–1864 рр.)**, яке очолив *Хун Сюцюань*. Він закликав до повалення імператорського дому Цін і встановлення Небесної держави великої рівноваги (Тайпін тяньго), що дало назву всьому руху тайпінів. Хун Сюцюань проголосив себе його вождем — Небесним князем (Тянь ван). Повстанці контролювали величезні території на півдні Китаю, заснували власну столицю в Нанкіні та провели радикальні соціальні реформи. Було заборонено опіум, запроваджено рівність чоловіків і жінок у сфері праці, скасовано приватну власність та створено спільні земельні фонди. І хоча Тайпінська держава проіснувала понад десятиліття, її остаточне придушення коштувало життя мільйонів людей. Ці трагічні події продемонстрували слабкість

центральної влади, яка ледве могла спиратися на власні війська і змушена була залучати місцеві міліції, що згодом перетворилися на напів-незалежні армії провінційних вождів.

На цьому тлі активізувалися й інші рухи — Нянцзюньське, Дунганське, Пантеївське повстання. Кожне з них по-своєму підривало єдність імперії, а місцева влада дедалі частіше діяла автономно, нехтуючи наказами Пекіна. Економіка країни занепадала, адже традиційні мануфактури не витримували конкуренції з європейськими фабриками, а сільське господарство страждало від надмірних податків і воєнних дій.

Сусідня Японія, яка століттями переймала прогресивні новації Китаю, обійшла імперію в розвитку. Після реформ європейського зразка Японія стрімко модернізувала промисловість, армію та флот. Це стало очевидним під час **Китайсько-японської війни 1894–1895 рр.**, у якій Пекін зазнав принизливої поразки. За Сімоносекським договором Китай втратив Тайвань, визнав незалежність Кореї та погодився виплатити величезні контрибуції. Відтоді західні держави — Велика Британія, Франція, Німеччина, Росія, — а також Японія почали активно ділити Китай на сфери впливу. Відтак китайські порти, залізниці, міста та цілі провінції переходили під контроль іноземних консулів і компаній, що фактично перетворювало країну на мозаїку колоніальних зон.

У відповідь на це представники китайської еліти спробували модернізувати державу. Прихильники руху «Самозміцнення» прагнули оновити армію, промисловість і систему освіти, але реформи просувалися надто повільно й наштовхувалися на опір консерваторів. Кульмінацією модернізаційних зусиль стали «Сто днів реформ» (1898 р.), ініційовані *імператором Гуансюем*. Було передбачено створення сучасної системи освіти, осучаснення армії, стимулювання промисловості та обмеження влади бюрократії. Однак колишня регентка, тітка Гуансюя, *імператриця-вдова Ци Сі*, спираючись на консервативні кола, швидко придушила реформи, фактично усунувши імператора від влади.

На межі століть вибухнуло ще й **Іхетуаньське повстання (1899–1901 рр.)**, відоме як «Повстання боксерів». Його основою став стихійний рух, спрямований проти іноземного впливу та християнських місій. Боксери вірили, що містичні практики зроблять їх невразливими до куль. Коли вони напали на дипломатичні квартали Пекіна, вісім держав — Росія, Японія, Велика Британія, США, Франція, Німеччина, Італія та Австро-Угорщина — увели війська, придушили повстання й окупували столицю. Китай змусили підписати так званий Боксерський протокол, який передбачав величезні контрибуції та розміщення іноземних гарнізонів у країні.

Незважаючи на те, що на початку XX ст. династія Цін нарешті розпочала низку реформ — від модернізації армії до створення парламенту, — країна була занадто ослаблена й розколота. Зростала націо-

нальна свідомість, поширювалися ідеї республіканізму та народного суверенітету. На цьому ґрунті в **1911 р.** вибухнула **Сіньхайська революція**, яка завершила більш ніж двотисячолітнє імператорське правління. Першим президентом став *Сунь Ятсен*, а Китай офіційно перетворився на республіку (1912 р.). І хоча країна залишалася слабкою та розділеною між регіональними військовими правителями, саме цей крок став початком довгого шляху до модернізації, національного відродження та боротьби за незалежність.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте ілюстрації. Визначте хронологічний порядок подій, які на них зображено, та з їх допомогою складіть стислу розповідь про найважливіші події в Китаї в XIX — на початку XX ст.

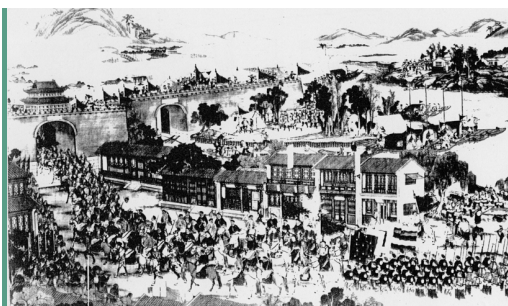
Анрі Мейєр. Карикатура
«Китай — торт королів
та... імператорів». 1898 р.

Сунь Ятсен та інші члени уряду
Китайської Республіки.
1912 р.

Едвард Дункан.
Британський корабель «Немесіс»
атакує цінські джонки. 1843 р.

Ву Юру. Війська Цін відвойовують
місто Сучжоу в тайпінів.
1886 р.

2. ЯК ЯПОНІЇ ВДАЛОСЯ ПРОВЕСТИ УСПІШНУ МОДЕРНІЗАЦІЮ В XIX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом параграфа визначте основні риси розвитку Японії протягом зазначеного періоду.

У XIX ст. життя Японії стрімко змінилося. Країна, яка протягом понад двохсот років жила майже повністю ізольовано від світу, потерпала від глибокої кризи, однак змогла скористатися шансом, модернізуватися і за кілька десятиліть перетворитися на потужну світову державу. Цей шлях був нелегким, але саме він заклав основи успішного розвитку японського суспільства та економіки у другій половині XX — XXI ст.

На початку XIX ст. Японією правила сьогунська *династія Токугава*. І хоча в Японії формально існував імператор, реальна політична сила й військова влада належала сьогуну. Токугави зберігали сувору ізоляцію: іноземцям майже не дозволяли в'їжджати до країни, а японцям — виїжджати. Така політика допомогла уникнути колонізації, але водночас стримувала розвиток науки, технологій та торгівлі. Світ стрімко змінювався, а Японія ніби застрягла в середньовіччі.

Усе змінилося в 1853 р., коли до берегів Японії прибули кораблі ко-модора *Метью Перрі* зі Сполучених Штатів. Американські пароплави, озброєні потужними гарматами, вразили японців. Перрі вимагав відкрити Японію для торгівлі, і сьогунат не міг йому протистояти. У 1854 р. було підписано Канагавську угоду — перший із так званих нерівноправних договорів. У результаті Японія відкрила порти для американців, а згодом і для європейців.

У середині XIX ст. в Японії почалося протистояння між тими, хто підтримував відкриття країни, і тими, хто вимагав вигнати іноземців та повернути владу імператору. Рух проти сьогунату набирив сили, а авторитет династії Токугава стрімко падав. І в 1868 р. відбулася зміна політичного режиму, відома як **Реставрація Мейдзі** (відновлення влади імператора). Державу очолив молодий *імператор Муцухіто*, який узяв девіз правління Мейдзі: «Просвічене правління». Насправді імператор не правив сам, але від його імені реформами керувала група прогресивно налаштованих державних діячів.

Новий уряд розпочав кардинальні реформи, розуміючи необхідність швидкої модернізації. Реформи Мейдзі охопили усі сфери суспільного життя: від політики до побуту. Було ліквідовано станову систему, скасовано привілеї самураїв, запроваджено загальну систему освіти, створено сучасну армію та флот. Самураї, які звикли до привілейованого становища, підняли у 1877 р. повстання під проводом впливового політика

й колишнього члена уряду Мейдзі — Сайго Такаморі, але уряд придушив цей виступ. Так завершилася епоха самураїв.

Щоб забезпечувати активний розвиток промисловості, уряд запрошував інженерів і науковців із Європи та США, закуповував обладнання, будував залізниці, фабрики, шахти. Японія швидко наздоганяла Захід. Менше ніж за 30 років ця аграрна країна перетворилася на успішну індустріальну державу. Зміни були настільки масштабними, що історики називають цей період «Японським дивом XIX ст.».

Однак модернізація не означала відмови від традицій. Японці намагалися поєднати західні технології зі своєю культурою. Наприклад, у школах навчалися за сучасними програмами, але зберігали повагу до імператора та традиційних цінностей — наполегливості, дисципліни, відданості родині й державі.

Наприкінці XIX ст. Японія розширила сферу свого впливу у Східній Азії за рахунок інших країн. Спочатку вона вступила у війну з Китаєм і перемогла. Успішним для Токіо було також протистояння з Російською імперією. Обидві держави змагалися за вплив у Манчжурії та Кореї. Це призвело до **російсько-японської війни 1904–1905 рр.**, у результаті якої вперше в новітній історії азійська держава перемогла європейську імперію. Японія отримала контроль над частинами Маньчжурії і встановила фактичний протекторат над Кореєю, яку в 1910 р. офіційно приєднала до своїх володінь.

У той час Японія переживала справжній підйом. Стрімко виростали міста, будували нові заводи, з'являлися перші автомобілі, трамваї, зростала популярність газет і журналів. Освіта стала доступною для більшості населення, а рівень грамотності швидко підвищувався. Країна намагалася бути сучасною, але водночас шанувала свої давні традиції — чайну церемонію, каліграфію, театр кабукі, бойові мистецтва.

Проте швидкий розвиток мав і зворотний бік. Японія мілітаризувалася, а її уряд став авторитарним. Більшість політичних рішень ухвалювали не демократичні інституції, а військові діячі та впливові політики. Уряд розумів, що для подальшого зростання їй потрібні дешеві ресурси та робота, які провідні європейські держави мали за рахунок колоній. Прагнення Токіо домінувати у Східній Азії призвело до конфліктів у першій половині XX ст.

Але загалом реформи Мейдзі не лише змінили життя мільйонів японців, а й показали всьому світу, що поєднання традицій і модернізації може привести до унікального й надзвичайно успішного розвитку країни.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте положення Клятви з п'яти статей (1868 р.) — загального формулювання цілей лідерів Мейдзі щодо підвищення морального духу та отримання фінансової підтримки для нового уряду. Яку мету, на вашу думку,

ставили перед собою автори документа? Чи досягла її Японія наприкінці XIX — на початку XX ст.? Чому?

Клятва з п'яти статей

1. Дорадчі збори мають бути масовими, а всі питання повинні вирішуватися шляхом публічного обговорення.
2. Усі стани, вищі й нижчі, повинні об'єднатися в енергійному здійсненні управління державними справами
3. Звичайним людям, не менше, ніж цивільним і військовим чиновникам, буде дозволено займатися справами відповідного до їхнього покликання, щоб не було невдоволення.
4. Злі звичаї минулого мають бути розірвані, а нові засновані на справедливих законах природи.
5. Знання потрібно шукати по всьому світу, щоб зміцнити основи імператорського правління.

2. Розгляньте зображення. Які традиції зберегли в Японії під час правління Мейдзі і що було запозичено у Заходу?

Утагава Хіросіге. Вулиця Гінза в Токіо. 1874 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви найважливіші події з історії Китаю XIX — початку XX ст.
2. Поясни, коли і чому Японія вийшла із самоізоляції.
3. Які реформи проводили в Китаї та Японії в XIX — початку XX ст.?

§ 17. Як розвивалися Індія та Османська імперія в XIX – на початку XX ст.

4. Стисло схарактеризуй політику західних країн щодо Китаю та Японії.
5. Чому Японії вдалося провести успішну модернізацію, тоді як Китай мусив долати значні труднощі на шляху до розбудови сучасної державності?
6. Які наслідки мали ідеї, висловлені в уривку з історичного джерела?

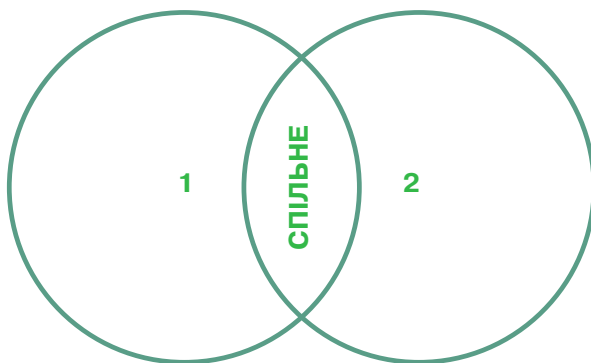
Вільям Р. Нестер
Влада через Тихий океан:
Дипломатична історія американських відносин з Японією
(уривок)

Ми колись так високо підніmemo національну міць Японії, що не тільки будемо управляти Китаєм і британською Індією, а й переберемо владу з рук англійців та одноосібно правитимемо в Азії.

Юкіті Фукузава, перший президент Токійської академії наук

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Накресли діаграму Вена й запиши у площині 1 унікальні особливості розвитку Китаю, у площині 2 — унікальні особливості розвитку Японії, а на перетині кіл — спільні риси.

2. Виконай завдання до § 16 в е-додатку.

§ 17. Як розвивалися Індія та Османська імперія в XIX – на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте, що вам відомо про історію Індії та Османської імперії в XIX ст. Які спільні проблеми чи виклики ускладнювали їхній розвиток?

1. ЧОМУ XIX СТ. СТАЛО ЧАСОМ ВИПРОБУВАНЬ І ЗМІН В ІНДІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть план тексту про Індію так, щоб за його допомогою можна було визначити найважливіші події, явища та процеси, які відбувалися в ній у XIX – на початку XX ст.

Протягом XIX – початку XX ст. розвиток Індії був складним: поглиблювалася економічна криза, розпочалися процеси модернізації і становлення національної свідомості. Традиційне суспільство потрапило під потужний європейський вплив, і господарський уклад, що зберігався століттями, зазнав важливих економічних перетворень, а неоднорідне суспільство зробило перші кроки у справі боротьби за незалежність.

На початку XX ст. могутня Ост-Індська компанія контролювала величезні території, здобуті переважно після воєн проти місцевих держав — Маратхів, князівств Декану, Майсуру та інших. Вона не лише вела активну торгівлю, а й фактично виконувала функції уряду на підвладних територіях: її представники збирали податки, мали ледь не власну армію, установлювали норми поведінки. Ост-Індська компанія прагнула отримати максимальні прибутки із цих земель, тому індійське населення потерпало від високих податків, економічного тиску та втручання в його традиційний спосіб життя. Водночас британці принесли із собою й нові знання — західну систему освіти, сучасні технології, наукові ідеї.

Так поступово в XIX ст. зростав вплив Великої Британії, що зумовило значні зміни в житті індійського суспільства. Певні реформи були гуманними, як, наприклад, скасування сати — традиції, коли вдова була змушена спалювати себе на вогнищі після смерті чоловіка. Цю жорстоку практику заборонили в 1829 р., що стало важливим кроком до поліпшення становища жінок. Британці також підтримували заборону дитячих шлюбів, реформували систему спадкування, сприяли появі перших шкіл для дівчат. Проте більшість реформ мала забезпечувати потреби колоніальної влади. Засновані заклади освіти були англійськими, бо готували місцевих чиновників для колоніальної адміністрації. На потреби Лондона працювали нові університети в Калькутті, Бомбеї, Мадрасі. Проте саме в середовищі освіченої молоді почали формуватися перші ідеї національного відродження.

Важливу роль у суспільних змінах відігравали індійські реформатори, наприклад *Радж Рам Моган Рой*, який виступав за оновлення індуїзму, відмову від забобонів і поширення освіти. Згодом з'являються популярні суспільно-політичні рухи «Арія-Самадж» і «Брахмо-Самадж», прихильники яких прагнули поєднати індійські традиції та здобутки Заходу.

Ситуація в економіці Індії була суперечливою. З одного боку, британці будували дороги, телеграф, зводили іригаційні системи та залізниці (першу гілку прокладено в 1853 р. між містами Бомбей і Тхане). І вже до кінця XIX ст. мережа залізниць в Індії стала однією з найбільших у світі. З другого — колоніальна політика була спрямована на захист інтересів Великої Британії, а не самої Індії. Так, багато традиційних ремесел занепали через конкуренцію з британськими фабриками. Виробники індійського текстилю, який колись був відомий у всьому світі, втрачали покупців через дешевизну англійських тканин. Унаслідок цього багато майстрів втратили роботу й засоби для існування. Натомість колоніальна влада заохочувала індійських селян вирощувати плантаційні культури — бавовну, індіго, чай, опіум. Це збільшувало прибутки Британії, але робило місцеву економіку залежною від експорту сировини до метрополії.

Час від часу Індія переживала голод, спричинений посухами, високими податками та невваженими економічними рішеннями колоніальної адміністрації. У результаті наприкінці XIX ст. він забрав мільйони життів.

Унаслідок посилення тиску колоніального уряду в **1857 р.** почалося **повстання сипаїв**. Сипаями називали індійських солдатів, які служили в армії Ост-Індської компанії. Вони були невдоволені низькою зарплатою, дискримінацією з боку британців, втручанням колонізаторів у традиційний уклад. Іскрою для вибуху стало використання у війську нових патронів, які треба було змащувати жиром корів і свиней. Відповідно до релігійних норм це було неприйнятним для індуїстів і мусульман.

Повстання охопило значні райони Північної Індії. До нього приєдналося багато князівств і міст, але їм не вдалося створити єдиний фронт. До 1859 р. із величезною жорстокістю британці придушили цей виступ. Однак наслідки повстання були дуже серйозні.

У 1858 р. британський парламент скасував владу Ост-Індської компанії, і Індія перейшла під керування Британської корони. Було створено посаду віцекороля, а індійським князівствам надали широку автономію в обмін на лояльність до Лондона. Британські урядовці пообіцяли не втручатися в релігію та звичаї населення, щоб уникнути нових конфліктів. Проте й надалі індійці фактично були відсторонені від високих посад, а економічні вигоди отримувала переважно метрополія.

У другій половині XIX ст. в Індії посилюється політична активність місцевого населення. Завдяки доступу до освіти формується новий прошарок інтелігенції, представники якої вимагали реформ. Вони прагнули ширшої участі індійців у керуванні країною та поліпшення економічної ситуації.

У 1885 р. було засновано **Індійський національний конгрес** — першу політичну партію загальноіндійського масштабу. Спочатку він вимагав

лише поміркованих реформ, але з часом став центром боротьби за незалежність. Саме з цієї організації вирости майбутні лідери Індії, такі як Махатма Ганді та Джавахарлал Неру.

У 1905 р. британська влада намагалася втілити проєкт розділу Бенгалії (відокремлення земель, де живуть індісти, від територій, заселених мусульманами). Це спричинило потужну хвилю протестів та бойкоту британських товарів, тож метрополія на певний час відклала це рішення. У 1909 р. британці все ж провели обмежені політичні реформи: запровадили індійські ради, що розширило участь індіців у місцевому самоврядуванні, та створили окремі виборчі округи для мусульман. Та ці поступки не задовольняли тих, хто прагнув покращити становище Індії.

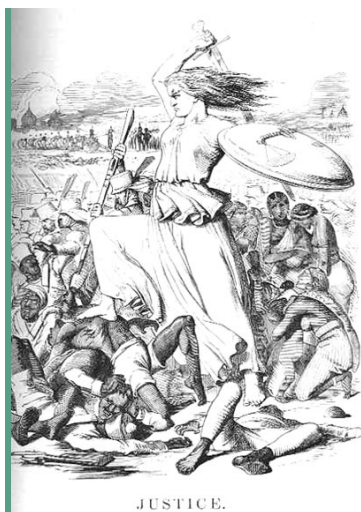
ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте уривок з історичного джерела та розгляньте ілюстрацію. Який образ повстанців — сипаїв та британців, які придушували повстання, створюють ці матеріали? Яку мету вони переслідували?

Зі спогадів Едварда Вайбарта, юного офіцера, чий батьки, молодші брати та дві сестри загинули під час Канпурської битви під час повстання сипаїв (уривок)

Було віддано наказ розстрілювати кожного <...> Це було буквально вбивство <...> Останнім часом я бачив багато кри-
жавих і жахливих сцен, але такого, як те, що я побачив учора, молюся, щоб ніколи більше не побачити. Жінок (індійських) усіх пощадили, але їхні крики, коли вони бачили, як їхніх чоловіків і синів убивають, були неймовірно болісними <...> Богу відомо, що я не відчуваю жалю, але коли приводять якогось старого, сивобородого чоловіка й розстрілюють просто перед твоїми очима — серце того, хто дивиться на це байдуже, повинно бути дуже жорстоким...»

(Із книги Вільяма Далрімпла
«Останній могол»)

Джон Тенніел.
Справедливість. 1857 р.

2. ЯКИМИ БУЛИ СПРОБИ МОДЕРНІЗУВАТИ ОСМАНСЬКУ ІМПЕРІЮ

ПОМІРКУЙТЕ

Висловіть припущення, якими були причини ослаблення Османської імперії в XIX ст. Порівняйте свої висновки з текстом підручника.

На початку XIX ст. Османська імперія перебувала у стані глибокої кризи. Оснащення її війська було значно гіршим від озброєння європейських армій, економіка залишалася аграрною, а державний апарат — корумпованим і застарілим. Влада мала значні проблеми з привілейованою військовою корпорацією — **яничарами**. Колись вони були елітними воїнами, але з часом перетворилися на групу, що живе за рахунок давніх привілеїв і протидіє будь-яким змінам.

Ослаблення війська призвело до того, що імперія постійно втрачала території. На Балканах усе більше підтримки здобували національно-визвольні рухи болгар, греків, сербів і румунів. Європейські держави, особливо Російська імперія, використовували це для власної вигоди. Саме тоді з'явився відомий вислів про Османську імперію як про «хвору людину Європи».

Султан Махмуд II (правив у 1808–1839 рр.) уважав: якщо імперія не зміниться — вона просто зникне. Правитель розпочав масштабні реформи і насамперед у 1826 р. знищив яничарський корпус. Після цього модернізував регулярну армію за європейським зразком.

Махмуд II також реформував уряд, створивши міністерства, змінив систему освіти — надав дозвіл відкривати світські школи. Стамбул тепер мав посольства у європейських столицях і прагнув запозичити прогресивний досвід Заходу. І хоча реформи зустрічали опір, вони стали першим кроком до модернізації.

Реформи продовжили наступники Махмуда II. Період із 1839 до 1876 р. отримав назву **Танзимат**, що означає «упорядкування», або «реорганізація». Метою реформ цього часу була побудова сучасної держави, яка могла б конкурувати з провідними країнами Європи.

Реформи мали втілити в життя такі принципи, як рівність усіх громадян незалежно від релігії, гарантії безпеки життя та збереження приватного майна. Уряд планував змінити судочинство, розділивши світську та релігійну юрисдикції, скасувати податки й заснувати нові світські школи, військові академії та технічні інститути.

У цей час було створено систему телеграфу, поштову службу, модернізовано управління провінціями. Османська влада намагалася зробити державу більш централізованою.

Та реформи не змогли зупинити втрату територій. У 1830 р. незалежність виборол Греція, а Франція почала зазіхати на Алжир. Сербія

поступово здобувала автономію, у Болгарії, Румунії та Чорногорії посилювався рух до незалежності.

Конфлікти з Російською імперією вилилися у Східну війну (1853–1856 рр.) та російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. Вони продемонстрували, що зусиль Танзимату було замало для врегулювання складної внутрішньої ситуації.

У 1876 р. в імперії вперше було ухвалено османську конституцію, яка проголошувала створення парламенту європейського зразка. Однак уже в 1878 р. султан *Абдул-Гамід II* призупинив дію конституції та запровадив авторитарне правління. Водночас він продовжив модернізацію: тривало будівництво нових залізниць, удосконалювали системи освіти та армійську.

Але дедалі більше народів імперії виступало проти централізації імперії. Вірмени, араби, курди, болгари й інші прагнули більшої автономії, а то й узагалі незалежності.

Усе це призвело до того, що на початку XX ст. Османську імперію охопила глибока криза. Молоді офіцери та інтелігенція (їх називали молодотурками), які об'єдналися в Комітет єдності і прогресу, виступили проти абсолютної влади султана. У 1908 р. вони здійснили революцію й відновили конституцію.

Настала доба **молодотурецького правління**. Молодотурки прагнули створити сильну централізовану державу, але їхня політика часто призводила до конфліктів з національними меншинами. Окрім того, після 1908 р. імперія пережила важкі випробування. Через поразку в італо-турецькій війні було втрачено Лівію, а під час Балканських війн (1912–1913 рр.) імперія втратила майже всі європейські території.

Варто зауважити, що політика провідних європейських держав сприяла ослабленню Османської імперії. Стамбул був змушений погодитися на низку торговельних договорів, які надавали іноземним торговцям значні привілеї та звільняли їх від місцевих податків. Це призвело до занепаду традиційних османських ремесел та зробило імперію ринком збуту для європейських промислових товарів і джерелом сировини. Імперія постійно потребувала коштів для ведення війн та модернізації, уряд брав великі позики у європейських банків (переважно британських і французьких). Зрештою Османська імперія оголосила **дефолт** (стан, коли боржник не може віддати позичене). Відтак у 1881 р. було створено **Управління османського державного боргу**, яке фактично передало контроль над османськими фінансами до рук європейських кредиторів.

Тож на початку XX ст. Османська імперія була значно слабшою, ніж раніше. Молодотурки прагнули зміцнити імперію, модернізувати армію та економіку, вони були невдоволені прагненням великих європейських держав скористатися слабкістю Стамбула й посилити власні позиції за рахунок володінь Османів.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карикатури. Які особливості становища Османської імперії вони ілюструють?

Джон Тенніел. Карикатура «Аргумент до кишені» з журналу «Пунш». 1880 р.
Напис: «Якби ви сплатили хоча б один відсоток за цими облігаціями, то мали б симпатію всієї Європи — незважаючи ні на що!!».

Невідомий художник. Ілюстрація із французького часопису «Льо Петі Журналь» про Боснійську кризу. 1908 р.
Напис: «Болгарія оголошує свою незалежність, а її принца Фердинанда називають царем, Австро-Угорщина в особі імператора Франца Йосифа анексує Боснію та Герцеговину, поки османський султан Абдул-Гамід II безпорадно спостерігає за цим».

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви найважливіші події з історії Індії XIX — початку XX ст.
2. Назви роки повстання сипаїв та «молодотурецької революції».
3. Поясни, чому Османська імперія прагнула модернізуватися?
4. Стисло схарактеризуй політику західних країн щодо Індії та Османської імперії.

5. Чому Індію називали «Діамантом у короні Британської Імперії»?
6. Які наслідки мали прогресивні реформи в Османській імперії?

АЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи сторінку вигаданого щоденника людини, яка подорожує між Індією та Османською імперією близько 1900 р. Кількома реченнями опиши реформи (в Індії — британське управління та індійський національний рух; в Османській імперії — модернізацію, Танзимат, ослаблення імперії). Також оціни, як ці зміни впливали на життя людей: що здивувало, що вразило, що викликало спротив у автора / авторки цього щоденникового запису.
2. Виконай завдання до § 17 в е-додатку.

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 3

СТВОРЮЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтеся в пари. Скористайся візуальною моделлю III та згенеруйте зображення для коміксів про найважливіші події з історії західних держав і країн Сходу другої половини XIX – початку XX ст. Кожна пара має представити два мінікомікси й запропонувати класу завдання до них.

Наприклад: Упізнайте діяча і зробіть такі підписи, які допоможуть визначити подію, зображену на ілюстрації.

§ 18. Міжнародні відносини наприкінці ХІХ ст. Троїстий союз і Антанта

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте, які протиріччя виникали між провідними світовими державами в ХІХ ст. Чи існував шанс вирішити найскладніші конфлікти мирним шляхом? Обґрунтуйте ваші міркування.

1. ЯК ФОРМУВАВСЯ ТРОЇСТИЙ СОЮЗ

ПОМІРКУЙТЕ

Висловіть припущення, які спільні інтереси пов'язували Німеччину та Австро-Угорщину. Перевірте свої міркування за текстом параграфа.

Формування Троїстого союзу — одного з ключових військово-політичних блоків кінця ХІХ – початку ХХ ст. — було результатом складного переплетіння стратегічних інтересів, дипломатичних розрахунків та регіональних суперечностей європейських держав. Цей союз став важливим елементом системи міжнародних відносин, що визначила баланс сил у Європі перед Першою світовою війною.

Першим кроком до створення Троїстого союзу було підписання у 1879 р. двосторонньої угоди між Німеччиною та Австро-Угорщиною, ві-

домого як **Двоїстий союз**. Його ініціатором виступив канцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк, який прагнув забезпечити стабільність новоствореної Німеччини та ізоляцію Франції після франко-пруської війни 1870–1871 рр. Бісмарк розумів, що Франція не пробачить втрати Ельзасу й Лотарингії, тож шукав шляхів запобігти формуванню ефективної антинімецької коаліції. Австро-Угорська імперія зі свого боку потребувала підтримки у протистоянні з Російською імперією на Балканах, де обидві держави змагалися за вплив на слов'янські народи.

Договір між Берліном і Віднем установлював взаємні зобов'язання щодо військової допомоги, що в умовах загального загострення європейських відносин зміцнювало позиції обох держав. Проте Бісмарк не обмежився двосторонніми домовленостями. Його стратегічне бачення передбачало створення ширшої системи союзів, яка перетворила б Німеччину на центр стабільності на континенті та убезпечила її становище.

Наступним кроком стало залучення до альянсу Італії. Чому Рим погодився до співпраці з Берліном і Віднем, зважаючи на протистояння з австрійцями в процесі Рисорджименто? Італія щойно завершила процес об'єднання і прагнула посилити свій міжнародний статус, тож потребувала впливових союзників. Ситуацію загострив дипломатичний конфлікт між Італією та Францією через Туніс, над яким Франція фактично встановила контроль у 1881 р. Італія ж розглядала цю північноафриканську країну як сферу свого впливу. Рим сприймав дії Парижа як приниження, і це викликало різке охолодження відносин із Францією.

Німеччина, яка прагнула запобігти зближенню Італії з Францією, убачала в цьому конфлікті можливість розширення свого дипломатичного впливу. Бісмарк майстерно використав невдоволення Італії, пропонує їй захист і політичне партнерство. Австро-Угорщина поставилася до цієї ідеї з певними застереженнями через спірні питання щодо Тіролю та інших територій, де жили італійці, але врешті погодилася. Остарх переважили стратегічні вигоди, адже союз з Італією зміцнював позиції Центральних держав (так називали Німеччину і Австро-Угорщину через їхнє розташування) і стримував вплив Франції у Середземномор'ї.

Так, у **1882 р.** після кількох місяців переговорів було укладено Троїстий союз. Договір мав оборонний характер і передбачав взаємну допомогу в разі агресії Франції, а також зобов'язував Італію зберігати нейтралітет, якщо Російська імперія атакує Австро-Угорщину. Союз було укладено на п'ять років із можливістю подальшого продовження, що регулярно й відбувалося — у 1887, 1891, 1902 та 1912 рр.

Зауважмо, що формування Троїстого союзу не усунуло всіх суперечностей між його учасниками. Відносини Італії та Австро-Угорщини залишалися прохолодними через територіальні претензії. Італійські націоналісти вимагали приєднання земель зі значним італійським населенням, які ще залишалися під владою Габсбургів.

Саме Німеччина була об'єднувальною силою союзу. Берлін підтримував і Австрію, й Італію, стримуючи їхні конфлікти та забезпечуючи

дипломатичний баланс. Без німецького посередництва союз навряд чи міг би існувати так довго. Проте з часом європейська політична ситуація змінювалася, і внутрішні суперечності ставали дедалі глибшими.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте карикатуру на Троїтій союз. Визначте, у яких образах художник зобразив учасників договору. Чому по центру автор розмістив зображення бочки з порохом?
2. Розгляньте картосхему. Визначте, які геополітичні переваги мало об'єднання Німеччини, Австро-Угорщини та Італії.

Жорж Тіре-Боне. Друзі миру.
Кін. XIX ст.

2. ЯК І ЧОМУ УТВОРИЛАСЯ АНТАНТА

ПОМІРКУЙТЕ

Дослідники й дослідниці стверджують, що слово «Антанта» утворилося від французького *Entente* — «згода» (*Entente Cordiale* — «Сердечна згода»). Які обставини, на вашу думку, сприяли об'єднанню Великої Британії, Франції та Росії, що неодноразово конфліктували одна з одною протягом XIX ст.?

На відміну від Троїстого союзу, який виник як чітка військово-політична коаліція, Антанта формувалася поступово, крок за кроком, через низку угод і компромісів. Держави-учасниці не прагнули створення формального військового блоку, однак зміни в міжнародному середовищі та загроза з боку Німеччини, Австро-Угорщини та їхніх союзників зробили зближення трьох великих держав неминучим.

Поштовхом до створення Антанти стало загострення міжнародної ситуації у Європі наприкінці XIX ст. Після утворення Німецької імперії у 1871 р. та її стрімкого економічного й військового зростання континент опинився перед новим центром сили. Канцлер Отто фон Бісмарк майстерно вибудував систему союзів, що мала стримувати Францію та не допустити оточення Німеччини. Проте після відставки Залізного канцлера в 1890 р. наступники провадили менш гнучку політику, що спричинило розрив із Росією та загострення суперництва з Великою Британією через колоніальні інтереси. Саме це зумовило перегруповування сил.

Першою важливою ланкою у формуванні Антанти стало франко-російське зближення. Франція, що після поразки у франко-пруській війні опинилася в дипломатичній ізоляції, шукала союзника, який міг би збалансувати силу Німеччини, що зростала. Росія зі свого боку була незадоволена німецькою політикою, особливо після того, як Берлін відмовився дотримуватися взаємного нейтралітету. Економічні інтереси також сприяли зближенню: французькі банки активно вкладали кошти в розвиток російської промисловості та залізниць.

У 1891–1893 рр. Франція і Росія уклали низку угод, що поступово перетворилися на франко-російський союз. Він мав військовий характер і передбачав взаємну допомогу в разі нападу Німеччини або Австро-Угорщини. Формально це не була ще Антанта, але саме цей союз став її фундаментом.

Наступним кроком було зближення Франції та Великої Британії. Протягом XIX ст. між цими державами тривало протистояння через колоніальні володіння в Африці та Азії. Криза у Фашоді (Єгипет) у 1898 р., коли французькі та британські війська ледве не розпочали війни, здавалося б, зробила союз неможливим. Однак згодом уряди обох держав усвідомили: їхні суперечки тьмянішають порівняно зі зростанням німецької загрози. А надто, що Берлін розпочав будівництво потужного флоту, який Лондон сприйняв як виклик своєму пануванню на морі.

У 1904 р. Франція та Велика Британія підписали «Сердечну згоду». Це була радше політична угода, спрямована на врегулювання колоніальних суперечностей. Франція сконцентрувалася на захопленні Марокко, Британія — Єгипту. Головним наслідком угоди стало подолання тривалого суперництва та створення підґрунтя для більш тісної співпраці.

Третім етапом стало зближення Великої Британії та Російської імперії. Для британців Росія тривалий час була головним суперником у Центральній Азії, де обидві держави прагнули контролювати стратегіч-

ні території, особливо Персію та Афганістан. Проте наприкінці XIX ст. вони усвідомили, що їхні конфлікти посилюють Німеччину. До того ж Росія зазнала поразки у війні з Японією 1904–1905 рр. і шукала шляхів стабілізації міжнародного становища.

У 1907 р. Лондон і Санкт-Петербург уклали угоду, що врегулювала суперечки в Азії: Персію поділили на сфери впливу, в Афганістані було закріплено британський контроль, а Тибет визначили нейтральною територією. Попри колоніальний характер домовленостей, вони відкрили шлях до політичного партнерства.

Саме після підписання англо-російської угоди трійка — Франція, Велика Британія та Росія — утворила Антанту. Формально це все ще не був військовий союз на кшталт Троїстого союзу, але де-факто учасниці взяли курс на координацію своїх дій у Європі та світі. Антанту зміцнили спільні інтереси: стримування німецької експансії, протидія зростанню австро-угорського впливу на Балканах та потреба в стабільності колоніальних володінь.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення. Чи відповідає образ Антанти реальним цілям країн — учасниць цього союзу? Обґрунтуйте свої міркування.

Невідомий художник.
Алегоричне зображення
Антанти, що тримає
в руках прапори
основних країн —
учасників блоку та їхніх
союзників. Поч. XX ст.

Невідомий художник.
Поштівка
«Франко-британська
виставка». Лондон.
1908 р.

Невідомий художник.
Російський плакат
«Згода».
1914 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви роки формування Антанти та Троїстого союзу.
 2. Які держави входили до складу Антанти та Троїстого союзу?
 3. Поясни, чому найбільші й найсильніші країни Європи об'єдналися у два воєнні союзи.
-
4. Стисло схарактеризуй, які конфліктні ситуації підштовхнули союзників об'єднатися для захисту власних інтересів?
 5. Чому Італію вважали найслабшою учасницею Троїстого союзу? Чи має історичне підґрунтя таке твердження?
 6. Розглянь карикатуру та запропонуй до неї підпис.

Невідомий художник.
Карикатура з берлінської газети. 1908 р.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Уяви, що ти — журналіст / журналістка європейської газети. У 1907 р. редактор поставив тобі завдання: написати коротку газетну замітку (8–10 речень), у якій потрібно пояснити читачам і читачкам:
 - що таке Троїстий союз і які держави до нього входять;
 - що таке Антанта і які держави її формують;
 - чому між цими двома блоками зростає напруга;
 - які можуть бути наслідки для Європи, якщо напруга продовжить посилюватися.

Вимоги: цікавий заголовок, публіцистичний стиль викладу матеріалу.

2. Виконай завдання до § 18 в е-додатку.

§ 19. Як починалася боротьба за переділ колоніального світу

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Українські дослідники Анатолій Гончаренко і Тетяна Афронова у статті про колоніальну систему Великої Британії стверджують, що наприкінці XIX – на початку XX ст. «нові індустріальні держави (Німеччина, Італія і Японія) прагнули до захоплення колоній заради підтвердження свого нового статусу в світі, великі ко-

лоніальні держави минулого (Іспанія, Португалія і Голландія) — до утримання того, що залишилося для збереження свого міжнародного престижу, Росія — до експансії. Найбільші ж колоніальні імперії Велика Британія та Франція були зацікавлені у збереженні status quo». Між якими країнами, на вашу думку, тривало найгарячіше протистояння за колонії?

1. ЧОМУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЗАГОСТРИЛОСЯ СУПЕРНИЦТВО МІЖ ПРОВІДНИМИ ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ДЕРЖАВАМИ

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте основні риси колоніалізму. Знайдіть у тексті параграфа ті його прояви, про які ви не читали раніше.

У другій половині ХІХ ст. європейські держави переживали значне піднесення економічного розвитку. Заводи й фабрики працювали на повну потужність, завдяки новим винаходам удосконалювали виробничі технології, розвивали залізниці й водний транспорт. Проте для збереження високих темпів економічного розвитку країнам потрібні були нові джерела сировини, дешева робоча сила та ринки збуту. Усе це вони прагнули знайти за межами Європи, передусім в Азії та Африці. Саме тому наприкінці ХІХ ст. відновилося боротьба за колонії.

Першими до активної колоніальної експансії долучилися Велика Британія та Франція, які ще з ХVІІ–ХVІІІ ст. мали величезні заморські володіння. Але наприкінці ХІХ ст. до боротьби приєдналися нові сильні гравці — Німеччина та Італія, які нещодавно об'єдналися в національні держави й прагнули довести світові, що вони теж заслуговують на «місце під сонцем». Особливо наполегливо діяла Німецька імперія, яка швидко нарощувала економічну та військову міць і вимагала «справедливого», як уважав її уряд, перерозподілу колоніального світу.

Боротьба за колонії була не просто змаганням за території. Вона впливала на міжнародну політику, викликала нові конфлікти, а інколи навіть підводила держави Європи до нової масштабної війни. Одним із найяскравіших прикладів стало «розчленування Африки», під час якого європейські країни поділили ледь не весь континент на колонії. Така політика активізувалася після Берлінської конференції 1884–1885 рр., яка фактично надала великим державам право «підкорювати й цивілізувати» африканські землі. Африка стала ареною суперництва між Францією, Великою Британією, Німеччиною, Бельгією, Італією та Португалією.

Загострення боротьби за колонії призводило до криз, які створювали напруженість між державами. Велика Британія та Франція були суперниками і прагнули розширити сфери свого впливу. Це протистояння виявлялося не тільки в боротьбі за колонії. Так, непростою є історія Суець-

кого каналу. Його проект розробив французький інженер і підприємець *Фердинанд де Лессепс*. Французи володіли більшістю акцій і намагалися утвердити там свій у Єгипті. Уряд Великої Британії спочатку скептично ставився до ідей де Лессепса, але коли будівництво таки розпочалося, швидко зрозумів стратегічне значення каналу, адже він істотно скорочував шлях до Індії — «перлини Британської імперії». Тому Велика Британія прагнула перехопити контроль. У 1875 р. Лондон викупив пакет акцій, що належав єгипетському хедіву Ісмаїлу. Суперництво за канал перепліталося з прагненням обох держав контролювати Єгипет. Франція здавна мала культурний та фінансовий вплив у цій країні. Велика Британія хотіла встановити там протекторат і контролювати всі шляхи до Індії. У **1882 р.** Лондон таки здобув **контроль над Єгиптом після військової інтервенції** проти повстання Арабі-паші. Франція виступала проти цього, але не була готова розпочати військове протистояння.

Також ви вже зустрічали інформацію про Фашодську кризу 1898 р., коли Франція та Велика Британія мало не розпочали війну через контроль над Верхнім Нілом в Африці. Велика Британія перемогла і забезпечила собі зверхність над Суданом та всією долиною Нілу, наблизившись до завершення свого проекту розбудови залізниці Кейптаун — Каїр, що мала перетинати Африку з півдня на північ, однак так і не була прокладена до кінця. Уряд Франції зрозумів, що все ще не може дозволити собі воювати проти Великої Британії за колоніальні володіння. Це привело до поступового зближення двох країн, яке згодом оформилося в Антанту.

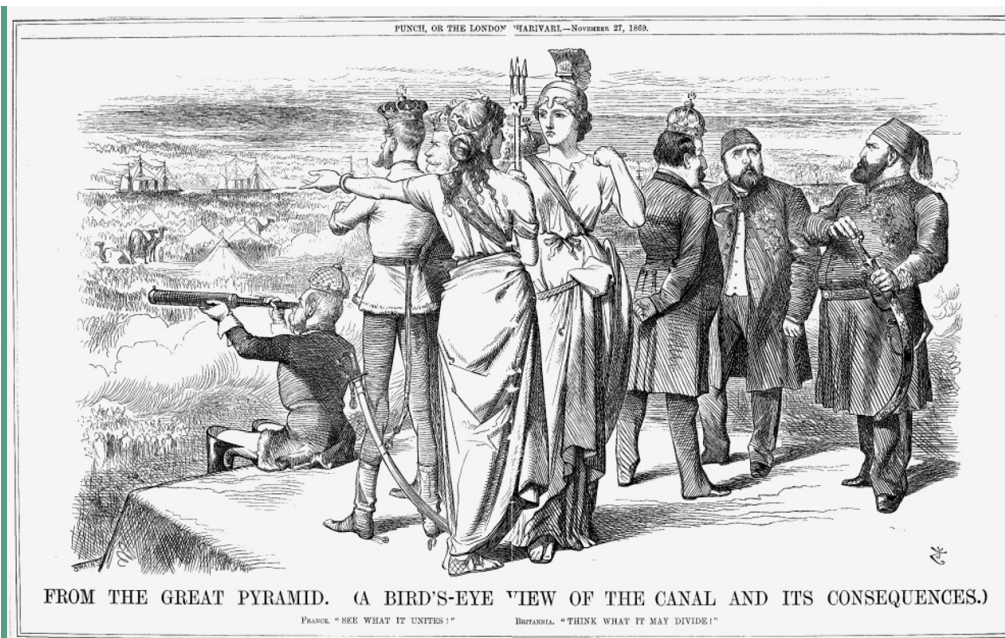
Німеччина і Франція ладні були розпочати нову війну через Марокко. Подібні конфлікти демонстрували, що прагнення до колоніального панування може легко перерости у тривале й виснажливе збройне протистояння.

Усе це змусило європейські держави шукати союзників. Саме колоніальні суперечності були однією з причин створення двох великих політичних блоків: Троїстого союзу та Антанти. Зрештою суперництво за колонії стало основою для формування двополярного світу, де два блоки дедалі більше не довіряли один одному та готувалися до можливої війни.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. захоплення нових колоній перетворилося на передвісника світового конфлікту. Європейські держави нарощували флот, модернізували зброю, збільшували армії та укладали нові договори. У суспільствах панувало відчуття, що великої війни уникнути майже неможливо.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте карикатуру, що зображує протистояння Великої Британії та Франції довкола Суецького каналу. Чи можна визначити, на чиєму боці був автор зображення? Чому?

Джон Тенніел. З великої піраміди. З висоти пташиного польоту. 1869 р.

2. ЯК КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ ВПЛИВАЛА НА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН?

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте за текстом основі осередки колоінального протистояння між великими державами.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. колоніальна експансія, яка спочатку була способом економічного збагачення, поступово перетворилася на головний чинник міжнародної політики. Саме прагнення зберегти наявні володіння та взяти під контроль нові території стало основою формування нової системи міжнародних відносин, де суперництво між країнами дедалі частіше виходило за межі дипломатії й наближалось до воєнних конфліктів.

Особливо гостро колоніальні протиріччя проявлялися в Африці та Азії. Найбільш яскравим прикладом стали **Марокканські кризи**, які двічі ставили Європу на межу війни. Першу кризу спровокувала Німеччина в **1905 р.** Берлін прагнув зупинити посилення Франції в Північній Африці, адже Париж планував поширити свою владу на Марокко. Кайзер Вільгельм II прибув до марокканського міста Танжера й публічно заявив

про підтримку незалежності північно африканської держави. Його виступ був доволі провокаційним і мав продемонструвати силу Німеччини.

У кризовій ситуації Велика Британія та Російська імперія підтримали Францію, що стало проявом зміцнення Антанти. На міжнародній конференції в Альхесирасі Франція зберегла свої позиції, а Німеччина фактично опинилася в дипломатичній ізоляції. Перша Марокканська криза засвідчила, що Європа вже поділена на два табори, конфронтація між якими дедалі посилювалася.

Ситуація ще більше загострилася в **1911 р.** під час **Другої Марокканської**, або Агадирської кризи. Цього разу Німеччина направила військовий корабель «Пантера» до марокканського порту Агадир, заявивши, що це потрібно для «захисту німецьких громадян». Насправді Берлін прагнув посилити тиск на Францію та вимагав компенсацій за її домінування в Марокко. Європейські держави сприйняли цей крок як пряму загрозу миру. Уряд Великої Британії особливо різко засудив дії Німеччини, оскільки вбачав у подіях 1911 р. можливість появи німецької військово-морської бази на Атлантичному узбережжі Африки.

Криза завершилася компромісом: Німеччина визнала право Франції контролювати Марокко, натомість отримала частину територій у Центральній Африці. Але головним результатом стала не зміна кордонів, а різке погіршення відносин між Німеччиною та Антантою. Європейці все чіткіше усвідомлювали неминучість великого зіткнення.

Ускладнилась ситуація і в Америці. Наприкінці XIX ст. між США та Іспанією загострилося суперництво через контроль над Карибським басейном, особливо через прагнення Куби отримати незалежність. США підтримували кубинських повстанців як політично, так і інформаційно, засуджували жорстку колоніальну політику Іспанії. 15 лютого 1898 р. в порту Гавани вибухнув американський крейсер «Мен», що призвело до загибелі 266 моряків і стало каталізатором іспансько-американської війни. Причини вибуху так остаточно і не встановили, хоча основні теорії вказують на зовнішній вибух (іспанська міна) або внутрішній чинник (самозагоряння вугілля). У процесі війни США швидко здобули військову перевагу як на морі, так і на суші. А Іспанія незабаром утратила свої останні великі колонії — Кубу, Пуерто-Рико, Гуам і Філіппіни, які перейшли під контроль Вашингтона. Ця перемога перетворила США на нову світову імперіалістичну державу й символізувала занепад колись величезної Іспанської імперії.

Паралельно зі зростанням напруги в Африці гострим осередком суперництва став Китай. У другій половині XIX ст. ця велика держава переживала внутрішній занепад і втрачала контроль над своїми територіями. Європейські держави — Велика Британія, Франція, Німеччина, Росія, а також США та Японія — почали активно втручатися в її справи. Китай формально не став колонією, але був поділений на так звані сфе-

ри впливу. Що це означало? Певна держава отримувала особливі права на економічне використання регіону: доступ до портів, можливість будувати залізниці, привілейовані умови торгівлі. Наприклад, Велика Британія домінувала на Півдні Китаю, контролюючи Гонконг і важливі торговельні центри, Франція — Індокитай і прилеглі території, Росія — Маньчжурію, Японія — острів Тайвань та Корейський півострів. Це був класичний прояв імперіалізму, коли великі держави використовували економічний та військовий тиск без прямої анексії.

Ситуація в Китаї продемонструвала, що колоніалізм набирає нових форм. Боротьбу вели не лише за території, а й за ринки, ресурси та транспортні шляхи. Країни прагнули не лише підкорювати чужі території, а й контролювати їхню економіку. Це ще більше посилювало глобальну напругу, адже держави змагалися за ті самі ресурси у різних частинах світу.

Усі ці конфлікти — марокканські кризи, боротьба за Китай, суперечки в Африці й Азії — сприяли формуванню нової системи міжнародних відносин. Ситуація у Європі ставала дедалі загрозливішою: гонка озброєнь прискорювалася, а недовіра зростала. Колоніальна експансія не лише змінила карту світу, а й зробила майбутню війну майже неминучою.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок із книги Кристофера Кларка «Сновиди: як Європа пішла на війну в 1914 р.» та поміркуйте, чому, попри взаємне невдоволення, уряди Великої Британії та Франції злагоджено протидіяли Німеччині.

Кристофер Кларк Сновиди: як Європа пішла на війну в 1914 р. (уривок)

Втручання Німеччини у 1905 р. було прямим викликом. Кайзер Вільгельм II, висадившись у Танжері, виголосив промову на підтримку незалежності султана Марокко, що було відвертим порушенням франко-британських домовленостей, оформлених в *Entente Cordiale* 1904 р. Це був перший тест на міцність новоствореного англо-французького союзу. Британська підтримка Франції на Альхесираській конференції 1906 р. мала вирішальне значення, оскільки вона продемонструвала Німеччині й чітко засвідчила, що *Entente Cordiale* — це більше, ніж просто колоніальна угода. Німеччина не досягла своєї мети (запобігання французькому контролю над Марокко), але успішно загострила напруженість у Європі, сприяючи подальшій консолідації Антанти.

2. Розгляньте карикатуру. Який процес зобразив автор? Чи можна було б зрозуміти без написів, які тварини символізують найсильніших держав того часу? Чому?

Невідомий художник. Справжні неприємності починаються після пробудження. Карикатура із американського сатиричного журналу «Пак». 1900 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення поняття «великі реформи».
2. Які причини й наслідки — Марокканських криз?
3. Назви нові риси колоніалізму, які з'явилися наприкінці XIX на початку XX ст.
4. Поміркуй, які фактори впливали на посилення британсько-німецьких і франко-німецьких протиріч на початку XX ст.
5. Чи можна стверджувати, що США наприкінці XIX ст. перетворилися на імперіалістичну державу? Аргументуй свої висновки.
6. Як боротьба за переділ колоніального світу впливала на систему міжнародних відносин?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Склади 2–3 тестових завдання за матеріалами параграфа. Запропонуй своїм однокласникам і однокласниками перевірити свої знання за допомогою цих завдань.
2. Виконай завдання до § 19 в е-додатку.

§ 20. Які причини зумовили міжнародні кризи і збройні конфлікти на початку ХХ ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте, чому навколо Балканського півострова розгорнулося тривале міжнародне протистояння і хто був учасником боротьби за контроль над цими територіями.

1. ЯК БАЛКАНСЬКІ КОНФЛІКТИ ВПЛИНУЛИ НА ЗАГОСТРЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ПРОТИРІЧ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте, чому Балкани називали «пороховою діжкою» Європи. Знайдіть у тексті підручника аргументи на підтвердження цієї назви.

На початку ХХ ст. ситуація на Балканах залишалася напруженою. За вплив на цю територію змагалися одразу кілька великих держав: Російська імперія, Австро-Угорщина та Османська імперія, а також нові балканські держави — Сербія, Болгарія, Чорногорія та Греція. Зауважмо, що кожна з них мала власні інтереси. Російська імперія обіцяла підтримувати слов'янські народи, проте насправді намагалася поширити свій вплив на півострові. Австро-Угорщина, навпаки, хотіла стримати посилення Сербії, яка мріяла об'єднати всі південні слов'янські землі. Османська імперія намагалася зберегти рештки своїх володінь у Європі.

Усі ці протиріччя призвели до двох військових конфліктів. Причиною **Першої Балканської війни (1912–1913 рр.)** було бажання балканських народів — сербів, болгар, греків і чорногорців — звільнити свої землі від влади Стамбула. Для цього вони утворили Балканський союз. Оскільки сили Османської імперії були ослаблені, союзники швидко витіснили її майже з усієї Європи. Важливо пам'ятати, що кожен народ уважав землі півострова своїми. Водночас тоді отримала незалежність Албанія, хоча фактично країна перебувала під протекторатом Австро-Угорщини та Італії. Греція, Чорногорія і Сербія були дуже невдоволені такою ситуацією, бо уряди цих держав хотіли розділити албанські території між собою. Тож після перемоги між учасниками Балканського союзу посилювалися суперечки про те, хто має отримати більше територій.

Саме це стало причиною **Другої Балканської війни (1913 р.)**. Варто зауважити, що помітну роль відіграли також наміри Німеччини та Австро-Угорщини розхитати Балканський союз ізсередини і цим самим зменшити російський вплив. Сербія та Греція у 1913 р. об'єдналися у таємний антиболгарський союз, до якого невдовзі приєдналась і Румунія. Уряд Російської імперії намагався завадити війні та ініціював проведення міжнародної конференції. Однак у червні 1913 р. болгарський *цар Фердинанд* віддав наказ про звільнення Македонії від сербів та греків. Та Друга балканська війна була нетривалою. Раптовість нападу не допомогла Болгарії — її військо вже в липні 1913 р. зазнало поразки від сербських та чорногорських військ, тож бойові дії відбувалися на болгарській території. Ситуацією скористалися румуни та османи: перші захопили Добруджу, а другі — Адріанополь. Болгарія капітулювала і втратила значні території на користь переможців.

У цей час у Європі зростали шовінізм і націоналізм. На Балканах це проявлялося особливо гостро: серби, болгари, греки й албанці прагнули створити власні національні держави та звільнити земляків, які жили під владою інших держав. У великих державах націоналістичні гасла також набували популярності. Австрійці та угорці побоювалися зростання слов'янських рухів, адже вони могли розвалити багатонаціональну імперію Габсбургів. Російська імперія, навпаки, використовувала ідеї слов'янської єдності для збільшення свого впливу. Шовінізм розпалював ненависть між народами, робив політику агресивнішою, а компроміси — майже неможливими.

Ситуація на Балканах вплинула й на українське питання, адже за рахунок українства ворогуючі сторони могли посилити власні позиції і послабити противника. Так, Німеччина прагнула відрізати Росію від Чорного моря та позбавити економічних ресурсів Півдня і Сходу України, які забезпечували імперію промисловими виробами та продовольством. Надніпрянщину Берлін розглядав як плацдарм для подальшої експансії на Схід. Для реалізації цих цілей Німеччина планувала підтримувати український визвольний рух.

Шовінізм — ідеологія, яка пропагує перевагу одного народу над іншими, виправдовуючи дискримінацію або пригнічення інших націй. Це проявляється у просуванні винятковості панівної нації, її права на домінування над іншими народами.

Австро-Угорщина остерігалася приєднувати 30 мільйонів українців до своєї монархії, тож зосередила інтереси на Волинській та Подільській губерніях Росії. Від Німеччини вона очікувала протекторату над Україною, що допомогло б поглибити російсько-німецькі протиріччя та нейтралізувати панславистські впливи Санкт-Петербурга на Балканах і у Східній Європі.

Росія прагнула завоювати Східну Галичину, Буковину та Закарпаття, покінчити з «мазепинським центром» (зосередженням сепаратистських

настроїв) на західноукраїнських землях та нейтралізувати польські впливи.

Захоплення західноукраїнських земель мало створити умови для подальшої експансії на Східну Європу та Балкани. Для цього Росія активно використовувала гасла панславізму та фінансувала москвофільський рух, щоб продемонструвати нібито бажання українців до «возз'єднання».

Усі ці фактори — суперництво великих держав на Балканах, результат Балканських війн, поширення шовінізму й боротьба за національні права — створили атмосферу сильної напруги у Європі. Будь-який конфлікт міг перерости у війну між Троїстим союзом та Антантою.

ДОСЛІДІТЬ

Скористайтеся картами і стисло схарактеризуйте перебіг Першої та Другої балканської війн.

Перша балканська війна

Друга балканська війна

2. ЯК ГОНКА ОЗБРОЄНЬ ПІДШТОВХУВАЛА КРАЇНИ ДО МАЙБУТНЬОГО СВІТОВОГО КОНФЛІКТУ

ПОМІРКУЙТЕ

Поставте кілька ключових запитань до тексту. Обмінуйтеся запитаннями із сусідом / сусідкою по партії.

На початку ХХ ст. більшість держав Європи вкладала значні кошти в посилення свого військового потенціалу. Вони нарощували армії, виробляли нові види озброєння та змагалися між собою за право бути найсильнішою. І хоча на зовнішньополітичній арені й надалі лунали заклики втримати мир, провідні держави готувалися до війни.

Першим проявом гонки озброєнь було швидке зростання особового складу війська й відповідних бюджетних видатків. Так, Німеччина створила одну з найкращих армій світу, запровадила загальну військову повинність і постійно модернізувала озброєння. Франція, яка не забула поразки у франко-пруській війні, також суттєво збільшила кількість солдатів і витрати на зброю. Російська імперія розширювала армію за рахунок величезного мобілізаційного ресурсу, а Австро-Угорщина нама-

галася зміцнити свою багатонаціональну армію, щоб мати сили стримати Сербію та протидіяти слов'янським рухам за незалежність.

Особливо гостро гонка озброєнь проявилася в морському суперництві між Великою Британією та Німеччиною. Лондон розбудував найсильніший флот у світі, який захищав її колонії та світову торгівлю. Але Берлін вирішив кинути виклик «Королеві морів». І з 1898 р. Німеччина почала будувати великий океанський флот, здатний змагатися з британським. У відповідь у 1906 р. британці спустили на воду новий тип лінкора — «Дредноут», характерною особливістю якого було оснащення артилерією одного великого калібру (раніше встановлювали різнокаліберні гармати). Кожен «Дредноут» коштував приблизно удвічі більше, ніж ескадрений панцерник попереднього покоління, але при цьому мав над ним принципову перевагу за тактичними якостями — швидкістю, захистом, ефективністю стрільби та здатністю до концентрації вогню артилерії. Успіхи Великої Британії змусили Німеччину та інші держави почати будувати такі ж потужні судна. До 1914 р. Британія мала 29 «Дредноутів», Німеччина — 17, й обидві країни продовжували розширювати свої флоти.

Зростання військової потужності супроводжувалося посиленням протистояння між двома великими блоками — Антантою та Троїстим союзом. Обидва активно планували спільні дії на випадок війни: розробляли військові стратегії, проводили навчання та розробляли плани мобілізації.

Гонка озброєнь торкнулася не лише армій, а й суспільства загалом. У багатьох країн урядова пропаганда формувала культ сили: газети прославляли армію, школи виховували дітей у дусі патріотизму, а політики готували громадськість до майбутньої війни. Посилювалися прояви шовінізму. У Німеччині проурядові ідеологи поширювали серед співгромадян думку про «місце під сонцем», тобто право Німеччини на колонії та світову владу. У Франції політики вимагали реваншу та повернення контролю над Ельзасом і Лотарингією. У Російській імперії популярною стала ідея захисту «слов'янських братів» на Балканах.

Усе це створювало атмосферу напруженості, у якій будь-який конфлікт міг перерости у війну. До 1914 р. військові плани стали настільки докладними, а армії — великими, що зупинити мілітаризацію стало практично неможливо.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте таблицю*. Які висновки про гонку озброєнь можна зробити на основі зазначених показників?

Країна	Чисельність військ у 1904 р.	Чисельність військ у 1914 р.	Військові витрати, млн фунтів стерлінгів у 1904 р.	Військові витрати, млн фунтів стерлінгів у 1913 р.
Росія	1 100 000	1 500 000	39,4	47
Німеччина	606 866	1 000 000	36,6	83,6
Велика Британія	209 460	4000 000	29,2	76,9
Франція	575 000	1 000 000	28,0	67,7
Австро-Угорщина	361 770	480 000	17,6	26,9
Італія	221 085	350 000	9,7	26,4
Османська імперія	280 000	400 000	7,8	-

* Укладено на основі інформації з Herrmann David G.: The Arming of Europe and the Making of the First World War. Princeton, 1996. P. 234; Stevenson David: Armaments and the Coming of War. Europe, 1904–1914. Oxford, 1996; The Cambridge History of the First World War. Cambridge University Press. 2016; Гай-Нижник П. Перша світова війна: державні витрати й фінансові наслідки для світової валютної системи // Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки / Наук. ред. д. і. н. проф. С. С. Трояна. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2018. С.410–425.

2. Розгляньте карикатуру. Які особливості гонки озброєнь на початку XX с. зобразив художник?

Невідомий художник. Гра в покер. Карикатура з журналу «Пак». 1908 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви дати балканських війн.
2. Поясни значення поняття «гонка озброєнь».
3. Визнач основні причини та наслідки конфліктів на Балканах.
4. Стисло схарактеризуй ставлення до «українського питання» урядів Російської та Австро-Угорської імперій.
5. Схарактеризуй колоніальну політику царату щодо Наддніпрянщини. Визнач, чи мала вона спільні риси з політикою Великої Британії щодо Ірландії. За потреби скористайся відкритими джерелами.
6. Розглянь карикатуру. Вислови припущення, які держави на ній зображено та кого підтримував її автор. Перевір свої висновки у відкритих джерелах.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи інфографіку, яка включатиме картосхему Європи з позначенням країн Антанти та Троїстого союзу; короткі підписи про міжнародні кризи у Європі; символи, що позначають гонку озброєнь, а також показують шовінізм і мілітаризм у суспільствах.
2. Виконай завдання до § 20 в е-додатку.

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 4

СТВОРЮЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтеся у п'ять груп і створіть мініполітичну презентацію від імені великих держав перед Першою світовою війною. Учасники й учасниці кожної групи виступають у ролі дипломатів і мають переконати нейтральну аудиторію підтримати саме їхній військово-політичний блок — Антанту або Троїстий союз.

Орієнтовний розподіл груп:

1. Дипломати Франції.	3. Дипломати Німеччини.
2. Дипломати Великої Британії.	4. Дипломати Австро-Угорщини.

Кожна команда має створити 5–7-хвилинний агітаційний виступ, у якому:

- представити державу: коротко описати її інтереси на початку XX ст.;
- пояснити цілі союзу (Антанти або Троїстого);
- висвітлити переваги саме цього союзу: військові ресурси, економічні можливості, колонії, військово-морський флот, геополітичні інтереси;
- навести історичні аргументи, чому нейтральні країни або аудиторія мають підтримати саме їх: колоніальні конфлікти, перебіг гонки озброєнь, міжнародні кризи та загрозу від суперників;
- створити коротке гасло або лозунг, який передає суть політики їхнього союзу;
- по змозі стилізувати виступ так, ніби промови виголошують реальні дипломати 1910–1914 рр. (без сучасних термінів).

Кожна група має підготувати:

- мініпромову (усну);
- візуальний матеріал (плакат, коротку презентацію або схему союзу);
- карту з позначенням союзників та потенційних супротивників;
- дипломатичну ноту — стислі письмові аргументи до аудиторії.

§ 21. Які особливості розвитку культури протягом «довгого XIX століття».

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Віктор Гюго стверджував, що «той, хто відчиняє двері школи, зачиняє двері в'язниці». Чи можемо ми стверджувати, що протягом «довгого XIX ст.» завдяки розширенню доступу до освіти, до споглядання і творення мистецтва людство стало гуманішим? Чому?

1. ЯК ЗМІНИЛАСЯ ОСВІТА У ПРОВІДНИХ КРАЇНАХ СВІТУ ПРОТЯГОМ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте спільні риси розвитку освіти у провідних країнах світу протягом «довгого XIX ст.». Чи відрізнялися вони від особливостей становлення освітньої системи на українських землях у складі Російської та Австро-Угорської імперій? Чому?

Кінець XVIII – початок XX ст. став періодом величезних перетворень у сфері освіти. Саме тоді сучасна школа, університети та система професійної підготовки почали набувати тих рис, які зберігаються до сьогодні. Індустріалізація, поширення ідей Просвітництва, революції й формування національних держав змусили уряди провідних держав світу

переосмислили значення освіти та поступово сприяли розширенню доступу до здобуття знань усіх категорій населення.

На межі XVIII–XIX ст. у Європі панували просвітницькі ідеї, автори яких наголошували на важливості знань, науки загалом та раціонального мислення. Під впливом Просвітництва поступово впроваджували державний контроль над освітою. У Пруссії, наприклад, ще в 1763 р. *Фрідріх II* почав формувати обов'язкову початкову школу. Протягом XIX ст. ця держава стала зразком для інших країн завдяки продуманій системі підготовки вчителів, мережі шкіл і моделі навчання, яка базувалася на дисципліні та високому рівні опанування знань. Саме пруська система згодом вплинула на розвиток освіти у США, Франції та Російській імперії.

У Франції після революції 1789–1799 рр. освіта стала важливою державною справою. Було створено ліцеї, технічні школи, оновлено статuti університетів. У XIX ст. влада Франції активно розширювала доступ населення до початкової освіти. У 80-х роках XIX ст. у процесі реформ *Жуль Феррі* запровадили безкоштовне, світське та обов'язкове навчання для дітей віком до 13 років. Це стало величезним кроком до підвищення рівня грамотності населення.

У Великій Британії початкові школи спочатку створювали благодійні організації та церкви. Лише в 1870 р. парламент ухвалив закон, який дозволив будувати державні школи там, де їх бракувало. У 1902 р. британська освітня система вже була більш централізованою, зросла кількість середніх шкіл і закладів, які готували кадри для промисловості. Хоча обов'язкове навчання в школі запроваджували поступово, Велика Британія стала однією з провідних країн, де більшість населення була грамотною.

У США на початку XIX ст. почали засновувати загальні школи, доступні для більшості дітей. У другій половині століття лідером шкільних реформ став політик і громадський діяч *Горас Манн*, який наголошував на важливості професійної підготовки вчителів, безкоштовності освіти та її доступності для всіх соціальних груп. Він же був президентом Антіохійського коледжу в Єллоу-Спрингс. Саме тоді вперше в історії США жінки та афроамериканці отримали змогу навчатися, а також обіймати викладацькі посади. Завдяки реформам до 1900 р. майже кожна дитина в США могла відвідувати школу, а система середньої освіти поступово підлаштовувалася під потреби індустріального суспільства.

Важливі зміни відбулися і в Російській імперії. У першій половині XIX ст. мережа початкових навчальних закладів була слабкою, але реформи 60-х років суттєво змінили ситуацію. Відкривали земські школи, розвивали народну освіту, створювали жіночі гімназії. Проте, попри прогрес, рівень грамотності населення залишався порівняно низьким, особливо в сільській місцевості. Водночас університети ставали більш

автономними центрами науки, а педагогічні інститути готували нове покоління вчителів.

У Японії після революції Мейдзі 1868 р. відбулася справжня «освітня революція». Країна орієнтувалася на Захід, тому вже у 1872 р. було введено загальне обов'язкове навчання, створено мережу шкіл за європейським зразком, запроваджено підготовку вчителів і відкрито сучасні університети. Це сприяло швидкій модернізації країни.

Загалом за період кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. освіта у світі стала більш доступною, системною та професійною. Зміцніла роль університетів як центрів науки й досліджень, зростала кількість світських шкіл, а грамотність стала ключовою вимогою індустріального суспільства. Саме в цей період сформувалися основи сучасної школи: обов'язковість середньої освіти, якісна підготовка вчителів та державна підтримка.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте зображення. Які спільні риси з навчанням у сучасній українській школі ви можете помітити? Чому вони зберігаються такий тривалий період?

*Клас початкової школи з культури корінних американців.
Фото Френсіс Бенджамін Джонстон. Кін. ХІХ ст.*

Жан Жоффруа. Урок малювання.
1895 р.

Учні початкової школи Японії.
Поч. XX ст.

2. ЯКІ НАЙВАЖЛИВІШІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ПЕРІОД «ДОВГОГО ХІХ СТОЛІТТЯ»

ПОМІРКУЙТЕ

Пригадайте три найважливіші, на вашу думку, тенденції розвитку української літератури кінця XVIII – початку XX ст. Чи актуальні вони для світової літератури? Чому?

У період «довгого ХІХ століття» література пережила суттєві зміни, коли зароджувалися й набували популярності нові стилі, теми і способи художнього мислення. Література стала ближчою до життя людей, відображала актуальні соціальні проблеми, внутрішній світ особистості та швидкі зміни в розвитку суспільства. Найважливіші тенденції цього періоду можна простежити через кілька ключових літературних напрямів.

Першою великою течією став **романтизм**, який виник наприкінці XVIII ст. як реакція на раціоналізм доби Просвітництва. Романтики наголошували на почуттях, індивідуальності, свободі й фантазії. Вони оспівували природу й людську душу, зверталися до фольклору та історії. Яскравими представниками стали *Йоганн Вольфганг Гете* з його «Фаустом», *Джордж Байрон* із «Паломництвом Чайльд Гарольда», *Віктор Гюґо* з романом «Собор Паризької Богоматері». Прихильники романтизму підтримували й обґрунтовували ідею національного відродження, що було важливо для народів Європи, зокрема і для українства — *Тарас Шевченко* та *Пантелеймон Куліш* теж творили в романтичному ключі.

У середині ХІХ ст. провідною стала нова тенденція — **реалізм**. Реалісти прагнули показати життя таким, яким воно є, без прикрас і міфів. Література стала соціальним дзеркалом, що відображало проблеми міст, промисловості, піднімали питання нерівності, бідності, станових

суперечностей. Відомими реалістами були *Оноре де Бальзак*, автор грандіозної «Людської комедії», де зображено суспільство у всій складності, *Чарльз Діккенс*, який у романах «Олівер Твіст» і «Чарльз Доріт» викривав несправедливість індустріальної Англії. Роман *Гюстава Флобера* «Пані Боварі» став зразком психологічного реалізму та глибокого аналізу людських ілюзій і самообману. *Елізабет Гаскелл* у романах «Північ і Південь» та «Мері Бартон» досліджувала стосунки між капіталістами й робітниками та становище жінок.

Поруч із реалізмом активно розвивався **натуралізм** — напрям, що намагався застосувати в літературі методи науки. Натуралісти уважно досліджували людину як частину соціального середовища та біологічної природи. Так, *Еміль Золя* у творчому циклі «Ругон-Маккари» показав життя різних верств Франції, наголошуючи на впливі спадковості та умов на формування характеру. Подібні ідеї розвивали також *Теодор Драйзер* і *Томас Гарді*.

Наприкінці ХІХ ст. література робить рішучий поворот до **модернізму**, який став реакцією на надмірний раціоналізм і «повчальність» реалізму. Письменники-модерністи прагнули передати внутрішній світ людини, складні емоції, підсвідомість, символи та алюзії. Важливим явищем кінця ХІХ ст. стали символізм, імпресіонізм, декаданс. *Поль Верлен* і *Шарль Бодлер* у Франції використовували символи й музичність мови, щоб передати нові естетичні переживання. *Оскар Вайлд* створив «Портрет Доріана Грея», який став класикою естетизму та критики моралі вікторіанської епохи.

Завдяки розвитку техніки та науки виник новий жанр — **наукова фантастика**. *Жуль Верн* у романах «20 000 льє під водою» та «Із Землі на Місяць» відкрив людям світ наукових пригод. *Герберт Веллс* у творах «Машина часу» й «Війна світів» показав темні сторони технічного прогресу та можливість глобальних катастроф. Фантастика стала способом осмислити майбутнє, небезпеки та потенціал науки.

Наприкінці ХІХ ст. посилюється ще одна тенденція — демократизація літератури. Зростання грамотності, здешевлення друку та поява масових газет зробили книжки доступними широкому загалу. Література перестала бути лише елітарним мистецтвом. З'являються пригодницькі романи, детективи (*Артур Конан Дойл* зі своїм Шерлоком Голмсом), дитяча література (*Марк Твен*), журналістські нариси та масові серії.

Жінки-письменниці ХІХ ст. також відіграли важливу роль у розвитку світової літератури, незважаючи на численні соціальні обмеження. *Сестри Бронте* — Шарлотта, Емілі та Енн — створили глибокі психологічні романи, серед яких «Джейн Ейр» та «Буремний перевал». Джейн Остін у своїх творах тонко аналізувала суспільні норми, стосунки та становище жінок, відкриваючи нові можливості для жіночого письма. *Луїза Мей Олкотт* у романі «Маленькі жінки» показала силу родини

та жіночої самореалізації у світі, що швидко змінювався. *Мері Шеллі* стала однією з перших авторок наукової фантастики, створивши роман «Франкенштейн, або Сучасний Прометей», який порушував питання відповідальності вченого та меж людських можливостей. Її творчість відкрила новий напрям у літературі та вплинула на формування жанру фантастики в наступні століття.

У Російській імперії *Марко Вовчок* стала однією з перших українських письменниць, яка порушувала соціальні та моральні проблеми. *Жорж Санд* у Франції сміливо ламала традиції — як у творчості, так і в особистому житті, пропагуючи незалежність жінки. Загалом письменниці XIX ст. розширили тематику літератури та довели, що жіночий голос здатний формувати культурні та інтелектуальні тенденції епохи.

ДОСЛІДІТЬ

У 2025 р. на «Netflix» випустив новий фільм за мотивами роману Мері Шеллі «Франкенштейн, або Сучасний Прометей», який письменниця написала в 1818 р. Чому цей сюжет зберігає популярність понад 100 років? Які ще твори літератури «довгого XIX століття» не втрачають актуальності нині? Чому?

3. ЯК РОЗВИВАЛОСЯ СВІТОВЕ МИСТЕЦТВО У ЧАСИ «ДОВГОГО XIX СТОЛІТТЯ»

ПОМІРКУЙТЕ

Філософ Георг Гегель уважав, що справжні безсмертні твори мистецтва залишаються доступними і дають насолоду у всі часи всім народам. Знайдіть у тексті параграфа аргументи на підтвердження чи спростування цієї думки.

«Довге XIX століття» стало часом глибоких змін у мистецтві. Протягом цих більш ніж ста років у художній культурі Європи та світу змінювалися ті самі стилі, що і в літературі. Це століття перетворило мистецтво з інструмента наслідування дійсності на сферу вільного творчого пошуку, експерименту й самовираження.

На межі XVIII–XIX ст. домінував **класичний академізм**, що спирався на античні ідеали гармонії, рівноваги й раціональності. Французький художник *Жак-Луї Давід*, автор «Смерті Марата» та «Клятви Гораціїв», став головною постаттю цього напрямку. Його картини з чіткою композицією та моральним пафосом відображали дух революційної доби та виховували громадянські чесноти.

На зміну академізму на прийшов романтизм, який акцентує увагу на емоціях, індивідуальності та драматичних переживаннях. Романтичні художники зображували природу як величну силу, людину — як склад-

ну духовну істоту, а історію — як арену боротьби та героїзму. У Великій Британії блискучим романтиком був *Вільям Тернер*, чиї полотна, як-от «Дощ, пара і швидкість», вражають експериментами зі світлом і кольором. У Франції яскравим представником романтизму був *Ежен Делакруа*, автор картини «Свобода, що веде народ», де романтичний пафос поєднався з політичною пристрастю. У Німеччині *Каспар Давид Фрідріх* створив символічні образи самотньої людини перед величчю природи, як у відомому «Мандрівнику над морем туману».

У середині ХІХ ст. образотворчі мистецтва захопив реалізм. Реалісти прагнули зображувати життя правдиво, без ідеалізації, звертаючи увагу на буденність і соціальні проблеми. *Гюстав Курбе* став засновником реалізму у Франції. Його робота «Похорон в Орнані» набула резонансу, бо художник зобразив не міфічних героїв, а простих людей — і зробив це на великому полотні, що було сміливим викликом академічним правилам. В Англії виник рух прерафаелітів (*Данте Габріель Россетті*, *Джон Мілле*), які прагнули чесності та деталізації в мистецтві, надихаючись середньовічною естетикою.

Наприкінці ХІХ ст. світ мистецтва пережив справжній переворот завдяки появі імпресіонізму. Французькі художники *Клод Моне*, *Огюст Ренуар*, *Едгар Дега* та *Каміль Піссарро* відмовилися від традиційної техніки та почали шукати способи передати миттєві враження — гру світла, кольору та руху. Картина Моне «Враження. Схід сонця» дала назву всьому напрямку. Імпресіоністи писали просто неба, використовували короткі мазки, експериментували з кольоровими тінями та натуральним освітленням. Це було мистецтво сучасності — швидке, мінливе, живе.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виріс новий напрям — **постімпресіонізм**, який проклав шлях до **авангарду**. Він об'єднував творчість художників із різними стилями, спільним для яких було прагнення відтворювати не лише зовнішність, а й внутрішній зміст предметів. Так, *Вінсент ван Гог* створив емоційно насичені полотна з енергійним мазком («Зоряна ніч»), *Поль Сезанн* розробив геометричні принципи побудови форми, що згодом вплинули на **кубізм**, а *Поль Гоген* шукав простоту та яскраву символіку в мистецтві Полінезії.

Паралельно розвивалося мистецтво **модерну**, або **ар нуво**, — стиль, що прагнув об'єднати красу й повсякденність. Він проявився в архітектурі *Антоніо Гауді* в Барселоні, у вишуканих плакатах *Альфонса Мухи*, у декоративних інтер'єрах європейських міст. Модерн прагнув створити гармонійну, естетичну реальність, де кожна деталь — від будинку до меблів — стала б витвором мистецтва.

У цей час музика також пережила величезний розквіт і стала одним із головних видів мистецтва, що виражав емоції та дух часу. Найсильніше змінив її романтизм, який підкреслював внутрішній світ митця та силу почуттів. *Людвіг ван Бетховен*, перехідна фігура між класицизмом

і романтизмом, створив симфонії, які розширили уявлення про музичну драматургію й свободу композитора. *Ференц Ліст* та *Фредерік Шопен* піднесли фортепіанну музику на новий рівень, перетворивши концерт виконавця на емоційну подію. *Ріхард Вагнер* реформував оперу, створивши грандіозні музичні драми, такі як цикл «Перстень Нібелунга». У другій половині XIX ст. композитори дедалі частіше зверталися до національних мотивів: так виникли твори *Бедржиха Сметани*, *Антоніа Дворжака* й *Едварда Гріга*. Наприкінці XIX ст. музика ставала більш експериментальною, як у творах *Клода Дебюссі*, що проклали шлях до модерністської музики XX ст.

Скульптура цієї доби спершу наслідувала класичні ідеали античності, підкреслюючи гармонію та шляхетність людської фігури. Яскравим прикладом є роботи *Антоніо Канови*, який створював мармурові статуї з ідеалізованими формами. Проте з розвитком реалізму скульптори почали зображувати життя правдивіше, уважно передаючи рухи, міміку та людські характери. Найвідомішим новатором став *Огюст Роден*, чії роботи «Мислитель» і «Громадяни Кале» продемонстрували нове бачення пластики — емоційне, драматичне й вільне. Наприкінці століття скульптура дедалі більше наближалася до модерну, з'являлися декоративні лінії та нові матеріали, що відкривали шлях контрастному мистецтву XX ст.

ДОСЛІДИТЬ

Розгляньте репродукції та фото творів мистецтва «довгого XIX століття». Визначте, до яких стилів вони належать та які характерні риси розвитку мистецтва можна простежити завдяки цим зображенням.

Елізабет Віже Лебрен.
Автопортрет із донькою.
1789 р.

Клод Моне. Враження. Схід сонця. 1872 р.

§ 21. Які особливості розвитку культури протягом «довгого ХІХ століття».

Марі Бракмон. Севр. На терасі. 1880 р.

Вінсент ван Гог. Зоряна ніч. 1889 р.

Гюстав Курбе. «Поховання в Орнані». 1849–1850 рр.

Вільям Тернер. Дощ, пара та швидкість. 1844 р.

Альфонс Муха.
Весна. 1896 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви основні стилі розвитку літератури та мистецтва «довгого XIX століття»
 2. Назви найвідоміших письменників і письменниць цього періоду.
 3. Які нові риси з'явилися в розвитку музичного мистецтва?
-
4. Поміркуй, які фактори впливали на розвиток культури «довгого XIX століття»
 5. Чому багато митців і мисткинь XIX ст. зверталися до історичної тематики?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи інфографіку, яка відображатиме основні риси розвитку літератури, живопису, скульптури, архітектури чи музики (на вибір) «довгого XIX століття». Представ свою роботу в класі.
2. Виконай завдання до § 21 в е-додатку.

§ 22. Як науково-технічна революція XIX–XX ст. впливала на суспільство й повсякденне життя людей

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

У середині XIX ст. промислова революція поширилася на увесь Європейський континент. Які винаходи й відкриття «довгого XIX століття» сприяли інтенсивному розвитку промисловості?

1. ЯК РОЗВИТОК НАУКИ ВПЛИНУВ НА РОЗГОРТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ЗЛАМІ XIX–XX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом параграфа складіть стислу схему про розвиток науки в XIX – на початку XX ст. та вплив цих процесів на хід індустріальної революції.

XIX ст. стало періодом значних змін у розвитку науки. Науковці й науковиці відкривали нові закони природи, опановували нові методи дослідження, створювали прилади й технології, що давали змогу глибше досліджувати світ. Саме ці фундаментальні відкриття підготували

ґрунт для **науково-технічної революції**, процеси якої активізувалися на межі XIX–XX ст. і докорінно змінили життя людства. Щоб зрозуміти, як це сталося, варто розглянути ключові напрями розвитку науки й ті практичні наслідки, які вони мали.

Важливі відкриття було здійснено у сфері фізики. У середині XIX ст. англійський дослідник *Майкл Фарадей* відкрив закони електромагнітної індукції. На їх основі німецький фізик *Вернер фон Сіменс* створив перші динамо-машини — пристрої, що виробляли електричний струм. Це стало основою для створення перших електростанцій уже наприкінці століття. Завдяки цьому світ почав переходити від газового освітлення до електричного, було сконструйовано та випущено у світ електричні трамваї, які полегшили роботу транспортної інфраструктури великих міст. Підприємства отримали змогу працювати на електричній енергії, що була набагато зручнішою та дешевшою за теплову. Отже, відкриття фізиків безпосередньо стимулювали технічний прогрес та пришвидшували розвиток виробництва.

Науково-технічна революція — революційні перетворення науки, техніки і технології, які зумовлюють докорінні зміни у взаємодії людини і природи, особистісних і речових факторів виробництва, системи продуктивних сил та її речової (техніко-економічної) форми, що зі свого боку детермінує перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу, принципові зміни ролі людини в суспільному виробництві.

Хімія була ще однією галуззю, що стрімко розвивалася в XIX ст. Німецький дослідник *Фрідріх Велер* у 1828 р. вперше отримав органічну речовину (сечовину) із неорганічних компонентів. Це довело, що органічна хімія підкоряється тим самим законам, що й неорганічна. Згодом інші хіміки створили перші штучні барвники, а наприкінці XIX ст. з'явилися синтетичні добрива, які різко збільшили врожаї в сільському господарстві. Хімічні заводи швидко перетворилися на одну з найважливіших галузей промисловості, а відкриття хіміків дали змогу створювати нові матеріали, вибухівку, ліки й багато іншого.

Не менш важливими були зміни у біології. У 1859 р. *Чарльз Дарвін* опублікував книгу «Походження видів», у якій виклав теорію еволюції. Це змусило людей по-новому подивитися на живу природу та її розвиток. Паралельно удосконалювали мікроскопи, що дало змогу німецьким ученим *Матіасу Шлейдену* та *Теодору Шванну* розробити клітинну теорію. Видатний французький учений *Луї Пастер* відкрив мікробіологічну суть бродіння й багатьох хвороб людини, став разом з *Фердинандом Коном* та *Робертом Кохом* одним з основоположників мікробіології та імунології. На основі його ідей у 80-х роках XIX ст. з'явилися перші вакцини, а в лікарнях стали активно впроваджувати дезінфекцію. Це реальний приклад того, як наука почала рятувати життя мільйонів людей.

Серйозні зміни відбувалися й у математиці, без якої не могли розвиватися фізика та інженерія. Математики XIX ст. створили основи математичного аналізу, теорії ймовірностей, неевклідової геометрії, а згодом і початки математичної логіки. *Карл Фрідріх Гаусс* зробив важливі відкриття в теорії чисел і математичній фізиці, зокрема розробив метод найменших квадратів, що й сьогодні використовують у статистиці та геодезії. *Адольф Кетле* започаткував застосування математичних методів у соціальних науках, створивши підґрунтя для сучасної демографії та соціальної статистики. *Джордж Буль* розробив булеву алгебру, яка стала основою для розвитку комп'ютерної логіки та цифрових технологій. *А Жозеф Фур'є* відкрив теорію рядів, що має величезне практичне значення у фізиці, обробці сигналів та інженерії.

Одним із найважливіших наслідків наукових відкриттів XIX ст. стало створення принципово нових машин і технологій. Наприклад, удосконалення парової машини дало змогу будувати швидкі поїзди та океанські пароплави. Згодом *Рудольф Дізель* і *Ніколаус Отто* сконструювали нові типи двигунів внутрішнього згоряння. Саме такі двигуни наприкінці XIX ст. почали встановлювати на перші автомобілі. Так народився новий вид транспорту, який уже на початку XX ст. став масовим.

Паралельно розвивалися засоби зв'язку. Завдяки дослідям *Майкла Фарадея* й *Джеймса Максвелла* у сфері вивчення електромагнетизму стало можливим створення телеграфу й телефону. Телеграфні дроти оперезали цілі континенти, а в 1876 р. *Олександр Белл* запатентував телефон, який досить швидко став чи не найпоширенішим засобом зв'язку. Наприкінці століття *Гульєльмо Марконі* здійснив першу радіопередачу — і світ вступив в епоху бездротового зв'язку.

Оскільки покращилася ситуація у сфері прав жіноцтва, зокрема розширився доступ до освіти, — важливий внесок у розвиток науки зробили й жінки, хоча їм часто доводилося долати упередження та обмеження свого часу. Так, англійську математикиню *Аду Лавлейс* вважають авторкою першої у світі комп'ютерної програми, адже вона створила алгоритм для аналітичної машини Беббіджа ще у 40-х роках XIX ст. Видатна фізикиня та хімікиня *Марія Склодовська-Кюрі* стала першою жінкою, яка отримала Нобелівську премію, і першою людиною, яка здобула її двічі (за дослідження радіоактивності).

Німецька астрономка *Кароліна Гершель* відкрила кілька комет і стала першою жінкою, яка отримала зарплату як професійна науковиця. Американська астрономка *Генрієтта Лівіт* відкрила залежність між періодом світності та яскравістю цефеїд, що згодом дало змогу виміряти відстані до галактик і стало ключовим для розвитку космології.

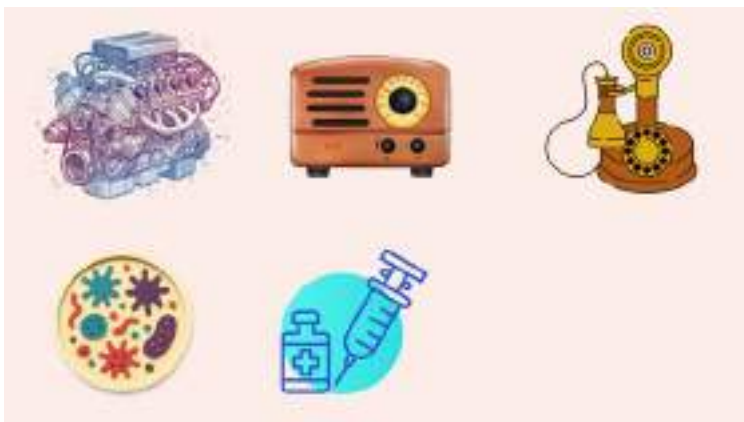
Біологиня *Мері Еннінг*, яка займалася палеонтологією, знайшла одні з перших повних скелетів іхтіозаврів і плезіозаврів, допомагаючи науці зрозуміти минуле Землі.

Завдяки своїй наполегливості та відкриттям жінки-вчені почали отримувати визнання, а наука — розвиватися швидше та динамічніше, незважаючи на нерівні можливості того часу.

Усі ці відкриття й винаходи підготували основу для науково-технічної революції. Стрімкі зміни стали можливими ще й тому, що наука й техніка почали розвиватися не окремо, а у взаємодії: наукові відкриття відразу знаходили застосування в техніці, а нові технічні прилади давали змогу проводити ще точніші наукові дослідження.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте інфографіку. Які винаходи й відкриття з представлених були дуже важливими для розвитку процесів науково-технічної революції? Які символи варто було б додати? Чому?

2. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУЛИСЯ В ЖИТТІ МІСТА Й СЕЛА В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Знайдіть у тексті імена вчених, які не були відомі вам раніше. Дізнайтеся про них більше з відкритих джерел і презентуйте в класі інформаційну довідку на 5–6 речень про їхні досягнення.

Упродовж XIX — першої половини XX ст. науково-технічна революція докорінно змінила розвиток суспільства та повсякденне життя людей у різних куточках світу. Наукові винаходи, використання нових видів транспорту, розвиток медицини та масового виробництва створили умови, у яких людство вперше почало жити значно швидше, комфортніше та безпечніше. Саме тоді почали формуватися основи сучасної індустріальної цивілізації, а зміни охопили практично всі сфери — від праці й побуту до культури та соціальної структури суспільства.

Однією з найпомітніших трансформацій став розвиток промисловості та машинного виробництва. Поява парових двигунів, а згодом і двигунів внутрішнього згоряння змінила виробничі процеси в цілому світі. Наприклад, у Великій Британії та Німеччині фабрики з масового виробництва тканин, металу та машин поступово витісняли традиційні ремісничі майстерні. На заводах Генрі Форда на початку XX ст. було впроваджено конвеєрну систему виробництва. Це дало змогу виготовляти автомобілі швидко й значно дешевше, що, врешті, зробило їх доступними для широких верств населення. Ритм праці став іншим — повторюваним, стандартизованим, але водночас продуктивнішим, що суттєво вплинуло на структуру робітничих професій та організацію праці.

Не менш важливим став прорив у галузі транспорту та комунікацій. Будівництво залізниць у США, Європі та Азії скоротило час подорожей із тижнів до днів. Так, перша трансконтинентальна залізниця в США (1869 р.) об'єднала схід і захід країни, прискоривши як економічний розвиток, так і міграційні процеси. У пізніший період революцію в пересуванні принесло автомобілебудування, адже вже в 1903 р. брати *Вілбер* та *Орвілл Райт* здійснили перший успішний політ на літаку. Це досягнення поклало початок розвитку авіації, яку використовували не лише у військових цілях, а й для пасажирських перевезень. Швидкість переміщення змінила спосіб життя людей: стало простіше подорожувати, перевозити товари, організовувати міжнародну торгівлю, вивчати світ та розвивати культурні контакти.

Розвиток комунікацій також прискорив темпи життя. Винайдення телеграфу *Семюелем Морзе*, а згодом і телефону *Олександром Беллом* дало змогу передавати інформацію на величезні відстані за лічені хвилини. Якщо раніше новини з Європи до Америки й назад йшли морем кілька тижнів, то прокладення першого трансатлантичного телеграфного кабелю (1866 р.) скоротило цей час практично до миттєвості. Це стало проривом у сферах дипломатії, торгівлі, науки та приватного спілкування. Згодом поява радіо зробила можливим масове передавання інформації, що змінило політику та культуру, створивши основу для сучасних медіа.

Науково-технічна революція глибоко вплинула і на повсякденне життя людей. Міста почали швидко рости, з'явилися нові види інфраструктури — електричне освітлення, каналізація, водогін. Париж та Лондон одними з перших запровадили газове, а згодом і електричне освітлення, що зробило вулиці безпечнішими та змінило ритм життя, дозволивши людям активно проводити час після заходу сонця. У США та Західній Європі розвиток електрифікації дав поштовх появі побутових приладів — електричних плит, прасок, пылесосів, які спрощували домашню працю, особливо для жінок, відкриваючи їм шлях до освіти та професійної діяльності.

У медицині прорив стався завдяки відкриттю вакцин, антисептиків та рентгенівських променів. Праці Луї Пастера та Роберта Коха започат-

кували мікробіологію та боротьбу з епідеміями. Наприклад, вакцинація проти сказу та відкриття збудника туберкульозу дали змогу рятувати мільйони життів. У 1895 р. Вільгельм Рентген оголосив, що відкрив Х-промені (раніше подібне відкриття описав український вчений *Іван Пулюй*). Це дало змогу лікарям діагностувати стани людського тіла без хірургічного втручання, що стало революцією в діагностиці.

Зміни торкнулися й освіти та культури. Масове виробництво паперу та друкарські технології зробили книги й газети доступнішими. У багатьох країнах, як-от Франції чи Японії після реформ Мейдзі, освіта стала обов'язковою, що збільшило рівень грамотності й сприяло поширенню нових знань.

Зауважмо, що на початку XX ст. науково-технічна революція суттєво прискорила модернізацію суспільно-політичних процесів, створивши умови для зростання масових рухів та політичної активності населення. Розвиток друкарства, телеграфу, телефону й радіо сприяв швидшому поширенню політичних ідей, що підсилювало вплив партій, профспілок і громадських організацій. Урбанізація та поява великих промислових центрів спричинили формування численного робітничого класу, який став важливою політичною силою та активно боровся за свої права. Крім того, технологічний прогрес у військовій сфері змінив характер міжнародних конфліктів і сприяв загостренню суперництва між державами, що, врешті, стало одним із чинників Першої світової війни.

ДОСЛІДИТЬ

Розгляньте фото. З їх допомогою складіть стислу розповідь про вплив науково-технічної революції на повсякденне життя людей.

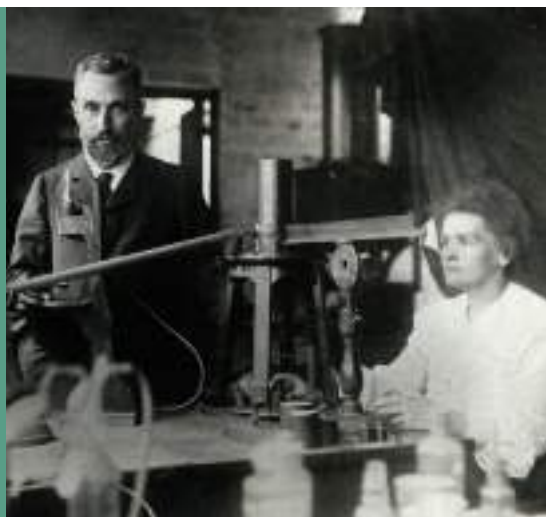
Прокладення
трансатлантичного кабелю.
1865 р.

Перший політ літака,
сконструйованого братами Райт.
17 грудня 1903 р.

Перша модель пилосмока, запатентована в 1908 р. Джеймсом Мюрреєм Спенглером та випущена на ринок компанією «Electric Suction Sweeper Company»

Марія і П'єр Кюрі у своїй паризькій лабораторії. До 1907 р.

Святкування завершення будівництва Першої трансконтинентальної залізниці, США. 1869 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви винаходи та технологічні нововведення, які найбільше вплинули на розвиток промисловості у XIX — на початку XX ст.
 2. Стисло схарактеризуй, як удосконалення транспорту й комунікацій змінило економічне та повсякденне життя людей у різних країнах світу.
 3. Яку роль відіграли відкриття в медицині в поліпшенні умов життя та боротьбі з хворобами?
-
4. Поміркуй, чому науково-технічна революція сприяла зростанню політичної активності населення та появі масових суспільних рухів на початку XX ст.?
 5. Як наукові й технічні досягнення XIX — початку XX ст., на твою думку, змінили уявлення про світ?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Підготуй стисле повідомлення про вплив науково-технічної революції на повсякденне життя українства в XIX — на початку XX ст. Визнач спільні та відмінні риси із загальносвітовими тенденціями. Презентуй свою роботу в класі.
2. Виконай завдання до § 22 в е-додатку.

§ 23. Як зароджувалася й розвивалася масова культура і як змінився зовнішній вигляд міст і сіл на початку XX ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Нині словосполучення масова культура часто вживають у негативному значенні. Пояснить, як ви розумієте значення цього поняття і висловіть своє ставлення до нього.

1. ЩО ТАКЕ МАСОВА КУЛЬТУРА, ЯК ВОНА ВИНИКЛА І ЯК ВПЛИВАЛА НА СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК

ПОМІРКУЙТЕ

За текстом підручника визначте, які найважливіші риси масової культури та як її поява вплинула на різні сфери суспільного життя.

Масова культура виникла наприкінці XIX – на початку XX ст. в умовах стрімкої урбанізації, зростання грамотності та появи нових технологій, які давали змогу швидко й дешево відтворювати інформацію. У цей час дедалі більше людей працювало на фабриках і жило у містах, тож потреба в спільних формах відпочинку та розваг стала масовою. Так почала формуватися культура, орієнтована не на еліту, а на пересічних мешканців індустріального суспільства.

Масова культура — це сукупність форм дозвілля, розваг і творчої діяльності, призначених для широкої аудиторії та поширюваних завдяки розвитку техніки й засобів комунікації.

Одним із найважливіших чинників появи масової культури стала **реклама**. Наприкінці XIX ст., із розвитком друкарства й комерції, вона перетворилася на самостійну галузь, що активно впливала на споживачські звички людей. Наприклад, у США компанія «Coca-Cola» вже у 90-х роках XIX ст. використовувала яскраві плакати та газетні оголошення для популяризації свого напою, створюючи впізнаваний образ бренду. Реклама не лише стимулювала попит на товари, а й формувала нові моделі поведінки: популяризувала певні стилі одягу, ідеї «сучасності», нові стандарти комфорту та успіху. Поступово вона стала важливим інструментом у культурному житті, оскільки впливала на смаки, бажання та навіть світогляд широких верств населення.

Іще одним проявом масової культури стало кіно. Після винаходу **кінематографа братами Люм'єр** у 1895 р. кіно швидко перетворилося на найдоступніший і найпопулярніший вид розваг. Уже на початку XX ст. кінотеатри відкривали в усіх великих містах Європи й Америки, а короткі фільми поступово перетворилися на повноцінні художні стрічки. Голлівуд став світовим центром кіноіндустрії, виробляючи кіно для мільйонів глядачів. Наприклад, фільм «Народження нації» (1915 р.) та комедії *Чарлі Чапліна* мали величезний вплив на суспільство, адже через екран формували уявлення про моралі, поведінку, соціальні проблеми й навіть політику. Кіно стало не лише розвагою, а й важливим засобом масового впливу, здатним поширювати ідеї та моделі поведінки за межі однієї країни.

Особливе місце в розвитку масової культури посіло відродження **Олімпійських ігор**. Ініціатор руху, барон *П'єр де Кубертен*, прагнув створити міжнародні змагання, які об'єднували б молодь різних країн через спорт. Перші сучасні Олімпійські ігри відбулися в Афінах у 1896 р. й одразу отримали широкий міжнародний розголос завдяки газетам і телеграфу. Змагання стали масштабною подією, що сприяла появі культури масового спорту — тепер спорт сприймали не лише як заняття для професіоналів чи аристократів, а як фізичну активність, важливу для кожної людини. Олімпійський рух популяризував у суспільстві ідеї миру, міжнародної співпраці, чесної конкуренції та здорового способу життя.

Масова культура мала значний вплив на розвиток літератури, моди та музичного мистецтва. Наприклад, зростання популярності газет і дешевих серійних видань сприяло появі **масових жанрів**: пригодницькі романи *Редьярда Кіплінга* чи *Генрі Райдера Хаггарда* публікували частинами в періодиці. Такі видання були читанням, доступним для робітництва і службовців, тож подібні серії залучали до читання все більше і більше людей. Паралельно розвивалася популярна **дитяча література** — «Острів скарбів» *Роберта Льюїса Стівенсона* став одним із перших бестселерів, орієнтованих на широке коло читачів.

Не всі письменники раділи такій популярності. Сер *Артур Конан Дойл*, до прикладу, уважав, що читацтво має цінувати його романи, а не оповідання про славетного детектива. Тож автор «убив» свого героя в оповіданні «**Остання справа Голмса**», яке було опубліковано у **грудні 1893 р.** в журналі «*The Strand Magazine*». Реакція читачів, особливо серед лондонських інтелектуалів і клерків, які стали палкими шанувальниками детективних оповідань, була **масовою та драматичною**. Люди були настільки засмучені втратою свого улюбленого детектива, що кілька тисяч читачів скасувало передплату на «*The Strand Magazine*». Клерки та молоді люди в Лондоні справді носили чорні траурні пов'язки на знак жалоби за вигаданим персонажем, що свідчить про неймовірну популярність Голмса. Урешті Конан Дойл повернув улюбленого героя.

У моді масова культура проявилася через поширення ілюстрованих журналів, як-от «*Vogue*» (заснований у 1892 р.), які активно формували смаки суспільства. Нові силуети — легші жіночі сукні, «морський стиль» для чоловіків і жінок, капелюшки з широкими крисами — швидко ставали популярними в містах Європи й Америки. Завдяки рекламі та промислового виробництву одяг став більш стандартизованим і доступним.

У музичному мистецтві масова культура сприяла поширенню легких жанрів — **кабаре, мюзик-холу та вар'єте**. У Парижі «Мулен Руж» та інші заклади стали символами нової культури розваг, де звучали популярні пісні *Іветт Гільбер* та *Арістіда Брюана*. Розвиток грамофона дозволив тиражувати музику, перетворюючи її на товар для масової аудиторії. Отже, наприкінці XIX ст. — до 1914 р. масова культура стала впливовою силою, яка формувала смаки, стиль життя та мистецькі вподобання суспільства.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте приклади рекламної продукції кінця XIX ст. Які риси масової культури вони демонструють?

«Подивіться на карту.
Короткі лінії Пенсильванії»
(реклама залізниці
в США). 1896 р.

Хікіфуда — традиційна японська рекламна листівка
кін. XIX — поч. XX ст.

Плакати, що рекламує спа-курорт Анг'єн-ле-Бен, Франція. Кін. XIX ст.

2. Прочитайте уривок зі статті українського дослідника Михайла Підлісного «Феномен масової культури». Про які тенденції розвитку цього явища ви вже знали, і що нового вам стало відомо з цього тексту.

Михайло Підлісний
Феномен масової культури
(уривок)

Що стосується джерел масової культури, то в культурології існують такі погляди:

1. Передумови масової культури формуються з моменту народження людства, у будь-якому випадку, на початку християнської цивілізації. У якості прикладу зазвичай наводяться спрощені варіанти Священних книг (наприклад, «Біблія для початківців»), що розраховані на масову аудиторію. Американський соціолог Д. Уайт та деякі інші вчені відносять появу масової культури до стародавніх часів, за яких ті ж бої римських гладіаторів приваблювали багатьох глядачів і становили явище чи елемент такої культури.

2. Витоки масової культури пов'язані з появою у європейській літературі XVII–XVIII ст. пригодницького, детективного, авантюрного роману, які значно розширили аудиторію читачів за рахунок шалених тиражів. Тут, як правило, наводять <...> творчість двох письменників: англійця Данієля Дефо (1600–1731) — автора широко відомого роману «Робінзон Крузо» та ще 481 життєписів про людей, так би мовити, ризикованих професій: слідчих, військових, крадіїв, повій і т. ін., та нашого співвітчизника Матвія Комарова (1730–1812) — творця бестселера X III XIX ст. «Повісті про пригоди англійського мілорда Георга» та інших не менш популярних книг. Книги обох авторів написані простою та зрозумілою мовою.

3. Великий вплив на розвиток масової культури мав прийнятий у 1870 р. у Великобританії Закон «Про обов'язкову загальну освіченість», що дозволив багатьом опанувати головний різновид художньої творчості XIX ст. — роман. Масова культура проявила себе в США на рубежі XIX–XX ст. Відомий американський політолог Збігнев Бжезинський любляв повторювати фразу, яка стала з часом популярною: «Якщо Рим дав світу право, Англія — парламентську діяльність, Франція — культуру та республіканський націоналізм, то сучасні США надали світу науково-технічну революцію та масову культуру».

2. ЯК ЗМІНИВСЯ ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД МІСТ І СІЛ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Які риси відрізняли розвиток міст і сіл у Європі, США та Японії від ситуації в Україні, а які - були спільними?

На початку XX ст. зовнішній вигляд міст і сіл у різних країнах світу зазнав суттєвих змін, спричинених індустріалізацією, розвитком транспорту, використанням нових будівельних технологій та зростанням населення. Проаналізуємо зміни, які відбувалися у Європі, США та Японії. Зауважмо, що скрізь міста модернізувалися швидше, тоді як села, хоч і зберігали традиційний характер, поступово інтегрувалися в індустріальну економіку, повільніше змінюючи свій вигляд і спосіб життя мешканців.

У Європі урбанізація була особливо помітною. Париж після реформ барона Османа наприкінці XIX ст. увійшов у XX ст. як місто з широкими бульварами, кам'яними будинками з уніфікованими фасадами, газовим, а згодом електричним освітленням. Набув популярності метрополітен, оскільки став найшвидшим видом транспорту в місті. На час його відкриття середній пасажиропотік за день становив понад 25 тисяч осіб.

До речі, перший у світі метрополітен запрацював у 1863 р. в Лондоні. Довжина його всієї першої лінії становила 6 км. Спочатку поїзди в метро курсували на паровозній тязі. З огляду на недостатню вентиляцію підземка була задимлена так, що найчастіше на станціях персоналу та пасажирів ставало важко дихати. що змінило структуру міського руху й дозволило розширити межі міста.

У Лондоні та Берліні активно будували нові вокзали, промислові квартали, електростанції та багатоквартирні будинки для робітників. На початку XX ст. у великих містах розбудовували трамвайні лінії, на вулицях з'явилися приватні автомобілі, увечері майоріли світлові вивіски, що створювало образ динамічного індустріального центру. Водночас європейські села зберігали традиційну архітектуру — фахверкові будинки в Німеччині, кам'яні ферми у Франції чи хатини з черепичними дахами в Італії, — але їхній вигляд поступово змінювали завдяки появі сучасних залізничних станцій, магазинів та шкіл.

У США зміни виявилися ще масштабнішими. Американські міста на початку XX ст. стали символом нової епохи хмарочосів. Нью-Йорк і Чикаго активно використовували в будівництві сталь і залізобетон, тож до 10-х років XX ст. їхні центри вже формувалися з десятків висотних споруд, як-от «Флетайрон-білдинг» (хмарочос-«праска», який нині є національною пам'яткою США) чи ранні будівлі компанії «Зінгер». Розвиток

вуличного транспорту (зокрема підземки Нью-Йорка, відкритої у 1904 р.) змінив структуру міста, роз'єднавши житлові та ділові райони. Американські міста також вирізнялися широкими дорогами, електричним освітленням, значною кількістю рекламних щитів і жвавим автомобільним рухом, який уже тоді ставав невід'ємною частиною повсякденності. У сільській місцевості США зміни торкнулися передусім фермерських господарств: на початку XX ст. вони отримали доступ до машинної техніки, як-от бензинові трактори, і телефонного зв'язку. Ферми ставали охайнішими і більшими, а нові сільські дороги полегшували доступ до міст.

У Японії, яка стрімко модернізувалася після реформ Мейдзі, трансформація міст була особливо інтенсивною. У Токіо та Осака на початку XX ст. традиційні японські дерев'яні квартали контрастували з новими «європейськими районами», де будували кам'яні банки, поштамти, урядові будівлі. У 1914 р. відкрили залізничний вокзал Токіо — монументальну кам'яну споруду у європейському стилі, що символізувала курс країни на модернізацію. У містах активно встановлювали електричні ліхтарі та запускали трамвайні лінії, завдяки чому вечірнє життя ставало яскравішим. Села Японії також змінювалися: хоча традиційні дерев'яні будинки зберігалися, селянські громади будували нові шляхи сполучення, школи та активно використовували сільськогосподарські машини.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок з книги філософа Мирослава Поповича «Нарис історії культури України» та визначте, як зміни, описані автором, впливали на розвиток міст і сіл.

Мирослав Попович Нарис історії культури України (уривок)

... дійсно колосального значення для Європи набула мережа залізниць, які з'єднали між собою скромні містечка глибокої провінції з великими культурно-господарськими центрами. Телеграф працював і удосконалювався вже давно, а з кінця 70-х років почав поширюватися телефонний зв'язок. Одночасно розпочалася ера електричної лампочки. В останнє десятиріччя XIX ст. новий переворот у технічній культурі Європи роблять електрика, хімія й нова будівельна техніка. Геніальний Едісон у своїх майстернях, які стали потім основою знаменитої «Дженерал електрик», розробляє всю техніку електроосвітлення від патрона і запобіжника до першої електростанції постійного струму (1882 р.).

На той час вже була розв’язана проблема електропередач на великій відстані. На вулицях Берліна з’являються у 80-х роках перші трамваї, а в 1897 р. Дізель реалізував свою давню ідею двигуна внутрішнього згоряння. Дизельний двигун починає історію автомобіля, трактора, комбайна, а згодом і літака. Вивчення електромагнітних коливань приводить до цілком несподіваного технічного результату: 1897 р. Гульєрмо Марконі запатентував радіо (патент на аналогічний і одночасний винахід О. С. Попов узав пізніше, 1901 р., коли Марконі вже здійснював радіопередачу через океан).

А найбільш зримим став якісний стрибок у техніці будівництва, пов’язаний з винаходом бетону, залізобетону, збірних конструкцій, цементу. Європа не мала потреби в американських хмарочосах, але масштаби і характер конструкцій у зв’язку з нечуваними запасами міцності перевищували фантазію.

2. Розгляньте фото і визначте, як відображаються на них основні тенденції розвитку міста, про які йшлося в параграфі.

Поїзд, що проїжджає через село Ердевен, Бретань, Франція. Поштівка. 1910 р.

Бродвей. Нью-Йорк. 1900 р.

Площа Пікаділлі-Серкус, Лондон, Англія. Між 1890 і 1900 рр.

Збирачі рису. Японія. Фото 1907 р.

Люсьєн Белак. Париж. Панорамний вид на Всесвітню виставку. 1900 р.

Вулиця Токіо, Японія. 23 листопада 1905 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Поясни значення поняття «масова культура».
 2. Назви три найважливіших зміни, які відбулися в містах на початку XX ст.
 3. Назви країни, у яких наприкінці XIX на початку XX ст. активно впроваджували електричний трамвай або будували метро.
-
4. Який вигляд мали міста Європи та США на початку XX ст.? Чи відрізнялися від них найбільші міста України? Чим саме?
 5. Поясни, як технічний розвиток сприяв появі масової культури.
 6. Опиши зміни, що відбулися у сільській місцевості різних країн.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи паперову чи цифрову **афішу або рекламний плакат**, який міг би з'явитися на вулицях міста чи села на початку XX ст. Вибери продукт, яким користувалися скрізь, або популярний сюжет для афіші. Стисло поясни свій вибір.
2. Виконай завдання до § 23 в е-додатку.

Узагальнюємо знання й уміння за розділом 5

СТВОРЮЄМО ПРОЄКТ

Виберіть постать видатної персоналії зі сфери культури чи науки «довгого ХІХ століття», дослідіть її біографію та представте найважливіші досягнення у вигляді презентації на 4–5 слайдів.

Дотримуйтеся таких рекомендацій:

1. використовуйте інформацію з різних джерел;
2. визначте і стисло схарактеризуйте основні досягнення;
3. наведіть цікаві факти або маловідомі деталі про труднощі, які довелося подолати цій персоналії;
4. доберіть ілюстративний матеріал до вашої презентації.

Презентуйте матеріал у класі. Час на виступ — до 5 хв.

Інтегроване узагальнення до курсу. «Довге ХІХ століття» в історії України та світу

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Які особливості модернізації ілюструють карикатури? Як ці два зображення змістом пов'язані одне з одним?

2. Досліджуючи тему модернізації, ви аналізували інфографіку про важливі винаходи першої половини ХІХ ст. Яку інформацію слід додати, щоб запропонована інфографіка ілюструвала особливості модернізації усього «довгого ХІХ століття»?

НАЙВАЖЛИВІШІ ТЕХНІЧНІ ВІНАХОДИ ХІХ СТ.

Алессандро Вольта

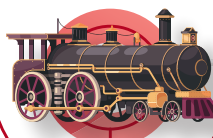
створив перший
гальванічний елемент,
який став прабатьком
сучасних батарей

1800 р.

Пітер Дюран
винайшов першу
консервну банку

1810 р.

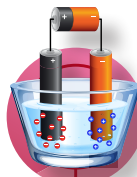

1804 р.

Річард Тревітік сконструював
першу модель паровоза (невдалу)

1825 р.

Джордж Стефенсон побудував
першу у світі громадську міжміську
залізничну лінію з використанням
локомотивів

1831 р.

Відкритий
Майклом Фарадеєм
принцип
електромагнітної
індукції став основою
для генерації
електроенергії

1. ЯК І ЧОМУ ЗМІНЮВАЛОСЯ ЖИТТЯ ЛЮДСТВА ПРОТЯГОМ «ДОВГОГО ХІХ СТОЛІТТЯ»

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте за текстом параграфа і стисло запишіть у робочий зошит основні риси «довгого ХІХ століття». Про які важливі процеси чи явища ви додали б інформацію? Чому? Поміркуйте і наведіть приклади, як ці особливості проявляли себе в розвитку українських земель. Обговоріть свої висновки із сусідом / сусідкою по парті.

Працюючи із цим підручником, ви ознайомилися з головними подіями і важливими процесами періоду історії від Французької революції до початку Першої світової війни, тобто «довгого ХІХ століття». Науков-

ці й науковиці вважають, що в цей час тривали ті суспільні, політичні й культурні зміни, які були започатковані ще в другій половині ХVІІІ ст. Такі перетворення, як розгортання промислової революції, формування нових верств населення, зростання ролі науки та освіти тривали й надалі. У Європі та США ці зміни вплинули на всі сфери життя, тому саме ХІХ ст. часто трактують як час масштабної модернізації.

А ще цю епоху інколи називають «століттям прогресу», бо нові технології, наприклад, не тільки пришвидшили подорожі й перевезення, а й передавання інформації: винайдення нових засобів комунікації (телеграфу, дешевої преси, згодом телефону) пришвидшило обмін новинами і змінило можливості впливу на суспільну думку. Тепер новини стали важливим інструментом політичної агітації і, як не прикро, маніпуляцій. Масштабні успіхи вчених та винахідників створили враження, що науково-технічний поступ є безмежним. Проте цей процес мав і суттєві недоліки. Індустріалізація розділила світ на дві частини: економічно розвинені держави Західної Європи перетворювалися на виробників промислової продукції, тоді як країни Сходу та Латинської Америки ставали джерелами сировини та ринками збуту. Через цю нерівність ХІХ ст. часто описують як «європейську добу».

Та пам'ятаймо, що навіть у Європі рівень індустриального розвитку помітно відрізнявся в різних регіонах однієї держави. Так, процес промислового перевороту в Австрійській імперії проходив нерівномірно. Якщо на території сучасної Чехії активно розвивалися промисловість і торгівля, то на сусідніх словацьких землях вони модернізувалися повільніше. Традиційні ремесла співіснували з новими фабриками, хоча при цьому будівництво залізниць сприяло активізації торгівлі та руху населення.

Західні держави, користуючись своєю економічною перевагою, у ХІХ ст. посилили втручання у справи країн Сходу, перетворюючи їх на колонії, залежні території або «сфери впливу». Найбільші колоніальні імперії створили Велика Британія, Франція та Нідерланди. Народи підкорених територій на посилення утисків відповідали хвилею національно-визвольних рухів. Тільки Японія завдяки рішучим реформам змогла відстояти свою державну незалежність, а от подібні модернізаційні спроби в Османській імперії не дали результатів.

Упродовж ХІХ ст. розпалася стара станова система. Соціальна позиція людини дедалі більше залежала не від походження, а від освіти, професії чи підприємницьких здібностей. Виникли нові соціальні групи — буржуазія, робітництво, середній клас, посилювалася роль інтелігенції. Підприємці домагалися політичних прав і поступових реформ, робітники боролися за поліпшення умов праці й захист своїх прав, організовуючи протести та страйки.

Індустріалізація змінила і повсякденне життя. Величезні потоки мігрантів переміщалися між регіонами та країнами. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. мільйони європейців та європейок емігрували до Америки, Австралії й інших частин світу. Міста стрімко зростали, та водночас зростали проблеми з їхньою інфраструктурою, адже там, де традиційний уклад розмивався, посилювалася антисанітарія, поширювалися хвороби, зростав рівень правопорушень.

Французька революція започаткувала ідеї громадянської участі в управлінні державою та продемонструвала можливості обмеження абсолютної влади монархів. У державах Західної Європи під впливом нових ідей починається формування правової держави, яка спиралася на принципи верховенства закону й політичних свобод. Це спричинило тривалі дискусії та боротьбу за запровадження конституцій. Різні країни йшли своїми шляхами — через реформи або через революції. Початок ХХ ст. приніс конституційні революції в Ірані, Китаї й Османській імперії; революційний рух прокотився і Російською імперією в 1905–1907 рр.

Зростання політичної активності населення призвело до формування партій — організацій, що прагнули впливати на державну політику. Головними напрямками політичної думки стали консерватизм, лібералізм, соціалістичний радикалізм і націоналізм.

ХІХ ст. було і століттям боротьби жінок за емансипацію — за подолання правових та соціальних обмежень. Попри опір суспільства, ці процеси тривали й у ХХ ст.

Паралельно активно розвивалися національні рухи. Французька революція, війни Наполеона, «Весна народів», національні держави в Латинській Америці, об'єднання Італії та Німеччини — усе це сприяло формуванню нових націй.

Отже, «довге ХІХ століття» стало переломним етапом світової історії. Старі суспільні порядки руйнувалися, натомість виникав новий устрій — з більшою роллю демократії, розвиненою промисловістю, новими соціальними групами та усвідомленням прав людини. Тиск Заходу на Схід поєднувався з поступовим пробудженням національних рухів — і саме цей складний комплекс процесів сформував модерний світ.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте фото. З їх допомогою складіть стислу розповідь про вплив науково-технічної революції на повсякденне життя людей.

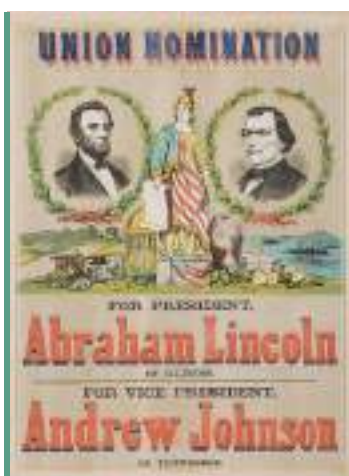
Вулиці Бомбею. Поштівка. Кін. ХІХ ст.

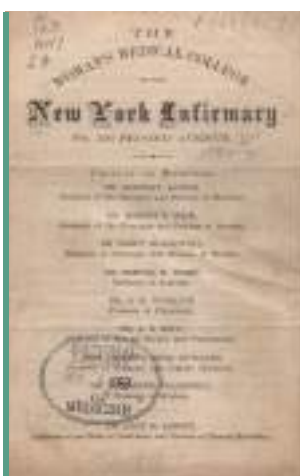
Театр в Ріо-де-Жанейро. 1909 р.

Клод Моне. Вокзал «Сен-Лазар». 1877 р.

Агітаційний плакат
Авраама Лінкольна.
1864 р.

Диплом Елізабет
Блеквелл

Елізабет Блеквелл,
американська лікарка,
есеїстка та піонерка
фемінізму, яка стала
першою жінкою,
що отримала вищу
медичну освіту в США

Додаток

РОБОТА ІЗ ДЖЕРЕЛАМИ

РОЗДІЛ 1. ЄВРОПА В ЧАСИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

Прочитайте уривок із книги французького історика Ернеста Лавісса «Наполеон. Батько Європейського союзу». Які причини поразки великої армії описує дослідник? Чому він порівнює Наполеона зі шведським королем Карлом XII?

Ернест Лавісс
Наполеон. Батько Європейського союзу
(уривок)

Наполеон почав непокоїтися: двічі поспіль його спіткала невдача [з командувачами двома російськими арміями] — з Багратіоном і з Барклайем. Він зрозумів, якою буде тактика росіян, раніше, ніж самі росіяни остаточно схилилися до неї: відходити вглиб імперії, залишаючи за собою пустелю. Мародерство, що викликало жорстокі розправи з боку роздратованих селян, дезертирство, хвороби, відсталі — усе це призводило до величезних втрат у великій армії. Від Німану до Двіни вона втратила близько ста п'ятдесяти тисяч осіб, здебільшого солдатів іноземних контингентів. Кавалерія [маршала] Мюрата з 22 000 зменшилася до 14 000 осіб; корпус [маршала] Нея — з 36 000 до 22 000; баварці Євгенія, яких спіткала епідемія, — з 27 000 до 13 000; італійська дивізія Піно, виснажена переходом у 600 миль, здійсненим за 3–4 місяці, з 11 000 спустилася до 5000; навіть молода імператорська гвардія в одній зі своїх дивізій втратила 4000 осіб із 7000; лише стара гвардія все стійко витримувала. Щоб підняти мужність, пробудити військову честь, повернути відсталих, а може, й дезертирів, необхідно було здобути якусь значну перемогу. Був момент, коли імператор міг на це сподіватися.

Битва під Смоленськом. Барклай і Багратіон прибули під Смоленськ. Вони скликали тут військову раду, у якій взяли участь великий князь Костянтин і багато генералів обох російських армій. Як завжди, Барклай висловився за відступ, Багратіон — за бій. Щоб задовольнити Багратіона, російські військові здійснили напад на передові позиції Мюрата й Нея, але йти вглиб не наважилися.

Зі свого боку велика армія також почала наступ. 14 серпня біля Красного Мюрат зіткнувся із силами Багратіона й завдав їм втрати в 1000–1200 осіб. Французи ледь не захопили зненацька і Смоленськ, але Багратіон і Барклай поспішили на захист цього міста. Тут Наполеону здалося, що нарешті настала та сама битва, якої він шукав. Вона тривала два дні (17 і 18 серпня 1812 року). Барклай знову відступив, змушуючи Багратіона слідувати за ним, залишивши французам охоплений полум'ям Смоленськ.

Французи втратили 6000–7000 осіб, росіяни — від 12 до 13 тисяч. На думку Наполеона, попри перемогу, ці дії не дали бажаного результату, оскільки йому не вдалося оточити й знищити жодну з двох російських армій. Зате його польські солдати раділи з приводу взяття цієї фортеці, яка в XVI і XVII століттях витримала стільки облог.

Переслідуючи росіян, Ней наздогнав біля Валутина корпус Тучкова, одного з помічників Барклая. Цей бій, «один із найкривавіших боїв століття» (Тьер), коштував кожній із ворожих армій життя 7000–8000 військових (тут загинув генерал Гюден [учень Наполеона]), не досягнувши жодного результату, якого прагнув Наполеон.

І все ж Наполеон став володарем Двіни й Дніпра, тобто двох річок, які колись були східним кордоном не власне Польщі, а об'єднаної Польсько-Литовської держави. Якби вистачило розважливості зупинитися на їхніх берегах, обмежившись укріпленням фортець, що панували над ними, — хто знає, якого б перебігу набула всесвітня історія. Польща була б відновлена повністю зі всіма своїми литовськими й руськими володіннями; Росія — зведена до кордонів часів Івана Грозного. Але Наполеон прагнув блискучого успіху, який би устрашив тремтячу Німеччину, Європу, саму Францію; прагнув якогось великого бою, урочистого заняття столиці. Як колись Карла XII, його тягнуло, вело вглиб російської держави.

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВИ ЄВРОПИ ТА США: ПОЛІТИЧНЕ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА (1815–1870 РР.)

1. Прочитайте уривки з історичного джерела й опишіть становище дітей і жіноцтва на виробництві.

**Акт, що регулює працю дітей і підлітків на фабриках
Сполученого Королівства від 29 серпня 1833 р.**

Установлюється, що з 1 січня 1834 р. жодній особі, молодшій 18 років, не буде дозволено працювати вночі у проміжку між 8 год 30 хв вечора і 5 год 30 хв ранку на будь-якій текстильній фабриці, розташованій у будь-якій частині Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії.

Жодна особа, що не досягла 18 років, не буде працювати на такій фабриці понад 12 год на день або понад 69 год на тиждень.

З 1 січня 1834 р. буде протизаконним використовувати на будь-якій текстильній фабриці, окрім підприємств із виробництва шовку, дитину, якій не виповнилося 9 років. Передбачається, що на шовкових фабриках дітям віком до 13 років буде дозволено працювати 10 год на день.

**Акт, що обмежує години праці підлітків і жінок на фабриках
від 8 червня 1847 р.**

З першого липня 1847 р. жодна особа, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці понад 11 год на день або понад 63 год на тиждень.

З 1 травня 1848 р. жодна особа, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці понад 10 год на день або понад 58 год на тиждень. Обмеження, що встановлюються цим актом стосовно праці осіб, які не досягли 18 років, будуть поширюватись і на жінок, старших 18 років.

2. Прочитайте уривок із нарису Діонео (псевдонім Ісаака Шиловського) «Англійські силуети» (1905 р.). Поміркуйте, як змінилося життя жіноцтва у зв'язку з промисловою революцією. Про що свідчить поділ робітниць фабрик на певні групи? Як ви вважаєте, на боці якої групи симпатії автора? Аргументуйте свою думку.

**Діонео
Англійські силуети
(уривок)**

«Зазираєть увечері до Майл-Енду, де скупчилися цукеркові й тютюнові фабрики із жіночим робітничим населенням. Тротуарами цілими десятками, тримаючи одна одну під руку, крокують розпатлані дівчата. На їхніх капелюшках гойдаються величезні пучки різнокольорового страусинового пір'я, переважно яскраво-червоного або ж зеленого кольорів.

Дівчата голосно і пронизливо регочуть. Інші співають пісеньку, що підслухали у дешевому мюзик-холі.

По суботах більшість цих дівчат йде під руку з молодими хлопцями в ізсунутих на потилицю капелюшках, з намотаними на шию кольоровими фулярами. Ці дівчата — типові фабричні робітниці, дочки докерів, каменярів. <...> З 13 років вони на фабриці. З 14 — вони абсолютно незалежні, оскільки платять своїм матерям за стіл і квартиру, але лише 5–6 шилінгів на тиждень...

Більшість із них швидко забуває ті невеликі знання, які отримала, навчаючись у початковій школі, що її зобов'язані відвідувати до 12 років. Якщо деякі зберегли любов до читання, то ця потреба задовольняється грубими та дешевими книжками «жахів»...

За ними йде прошарок фабричних дівчат, які суттєво відрізняються від щойно описаних. Вони належать до середніх класів. Це дочки клерків, які допомагають сім'ям, та їхні симпатії на боці середніх класів...

І третя категорія — жінки-робітниці. Це найбільш працелюбна частина працюючих жінок. Їхня робота на фабриці — наслідок нещасного сімейного життя. Ніколи порядний англійський робітник не дозволить своїй дружині працювати на фабриці, навіть якщо він отримує не більше 18 шилінгів на тиждень. Ті 10 шилінгів, які вона може принести, не покривають негараздів у господарстві, спричинених відсутністю матері й господині. Йдуть на фабрику лише ті, у кого чоловік — гіркий п'яниця або ж злочинець. Через це фабрична жінка постійно ходить на роботу побита, скривавлена. Одвічна сімейна драма озлоблює її безмежно.

3. Ознайомтеся з уривком з історичного дослідження. Проаналізуйте, які позитивні зміни відбулися в побутовому житті унаслідок промислової революції.

Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900– 1939 роках (уривок)

Найжвавіші шляхи сполучення пролягали між Європою і Америкою. В один бік лилися потоки переселенців та промислових товарів, в інший — сировина, продукти харчування, особливо пшениця, якою засівалися цілинні землі, що освоювалися залежно від будівництва залізниць та переміщення кордонів усе далі на захід. Із зростанням вантажопотоків ціна перевезення знижувалася з фантастичною швидкістю.

Дешевий імпорт «перевів» використання дорогих земель Європи з виробництва зернових на виробництво фруктів та овочів, які швидко псувалися <...> Завдяки доставці молока у цистернах залізницями поліпшилося постачання міст <...> Здешевів одяг <...> За рахунок доходу, що збільшився, поліпшилися також харчування. Недавнє соціальне завоювання — короткий робочий день по суботах — сприяло тому, що люди змогли відвідувати мюзик-холи, які з'являлися на той час, чи спортивні видовища <...> Різноманітнішим ставало харчування найманих робітників. Швидкісні морські перевезення дали змогу доповнити фруктами зростаюче внутрішнє виробництво сільськогосподарської продукції. Майже на кожному столі з'явилося варення.

4. Прочитайте уривок із Маніфесту Комуністичної партії Карла Маркса та Фрідріха Енгельса (1848 р.). Поміркуйте, які запропоновані заходи можна вважати демократичними, а які суперечать принципам демократії. Порівняйте принципи боротьби, висловлені Марксом та Енгельсом у Маніфесті та висловлювання їхніх сучасників Фердинанда Лассаля та Карла Каутського. Поміркуйте, чії ідеї та чому набули популярності серед соціал-демократів Європи.

Карл Маркс, Фрідріх Енгельс
Маніфест Комуністичної партії
(уривок)

Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб крок за кроком вирвати в буржуазії весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто організованого в пануючий клас пролетаріату, і якомога швидше збільшити масу продуктивних сил <...> Ці заходи, звичайно, будуть у різних країнах різні.

Проте в найбільш передових країнах можна буде майже скрізь вжити таких заходів:

- 1) експропріація земельної власності й повернення земельної ренти на державні видатки;
- 2) високий прогресивний податок;
- 3) скасування права спадкування;
- 4) конфіскація власності всіх емігрантів і бунтівників
- 5) централізація кредиту в руках держави за допомогою національного банку з державним капіталом і виключною монополією;
- 6) централізація всього транспорту в руках держави;

7) збільшення кількості державних фабрик, знарядь виробництва, перетворення земель на орні й поліпшення їх якості за загальним планом;

8) однакова обов'язковість праці для всіх, утворення промислових армій, особливо для землеробства.

<...> Місце старого буржуазного суспільства з його класами та класовими протилежностями посідає асоціація, у якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх.

<...> Комуністи вважають зайвим приховувати свої погляди й наміри. Вони відкрито заявляють, що їхні цілі можуть бути досягнуті тільки шляхом насильного повалення всього суспільного ладу, що існував досі. Нехай пануючі класи тремтять перед комуністичною революцією. Пролетарям нічого втрачати в ній, крім своїх кайданів. А здобудуть вони цілий світ.

«Загальне і пряме виборче право — це не лише ваш політичний, а й основний соціальний принцип, основна умова будь-якого соціального покращення. Ось прапор, під яким би ви перемогли, й іншого для вас немає!»

Фердинанд Лассаль

«В боях за <...> політичні права виникає сучасна демократія, зріє пролетаріат; разом з тим виникає новий фактор: охорона меншини, опозиції в державі. Демократія означає панування більшості. Але не меншою мірою вона означає охорону меншини».

Карл Каутський

РОЗДІЛ 3. МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА США В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. «ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ»

1. Пригадайте особливості перетворення Індії на колонію Великої Британії. Які з них описує історик та економіст Шарль де Сісмонді? Якою була реакція індійського населення на дії британського уряду?

Шарль де Сісмонді
Нариси з політичної економії
(уришок)

Правилом <...> було відбирати гроші у будь-кого і будь-яким чином. Директори [Ост-Індської компанії] у своїх листах не радили і не схвалювали жодних злочинів: навпаки, усі ці листи сповнені прекрасними, милосердними правилами політики, тільки всі закінчуються вимогою: «Надішліть нам грошей; керуйте милостиво, але надсилайте більше грошей; будьте справедливі й помірковані, але надсилайте більше грошей». Більше, більше грошей, — ось девіз тієї влади, до рук якої доля кинула мільйони народів Індії. Цей девіз <...> пояснює <...> чому так мало уваги приділялося освіті народу <...> пояснює він і те, чому у країні таке тяжке становище, чому зникли її фабрики, чому зменшилася родючість ґрунту: фабрики її могли заважати метрополії, для підтримки ґрунту треба було витрачати багато грошей, на що компанія не могла зважитися...

2. Прочитайте свідчення письменник Артура Конан-Дойла, свідка та учасника подій, про причини англо-бурської війни. Про що свідчить уришок із книги відомого письменника? Які ще країни реалізовували схожу політику щодо своїх колоній?

Артур Конан-Дойл
Причина і ведення війни в Південній Африці
(уришок)

1. Обкладання високими податками — вони становили приблизно сім восьмих національного доходу країни. Річний дохід Південно-Африканської Республіки (що становив 154 000 на 1886 році, коли були відкриті родовища золота) виріс в 1899 році до чотирьох мільйонів фунтів стерлінгів, і країна стараннями новоприбулих перетворилася з бідної в найбагатшу у світі (на душу населення).
2. Відсутність виборчого права у тієї більшої частини жителів країни, яка принесла їй процвітання, але жодним чином не могла впливати на розподіл великих сум, які нею надавалися. Подібного прецеденту — справляння податку без представництва — ще не існувало.

3. Відсутність права голосу при підборі посадових осіб і призначення їм заробітної плати. Люди із самими огидними особистостями якостями могли отримати необмежену владу над великими капіталовкладеннями. Одного разу міністр гірничодобувної промисловості спробував захопити рудник, коли йому за родом діяльності стало відомо про відсутність його назви у документах. У 1899 році сукупні офіційні виплати досягли суми, достатньої для плати по 40 фунтів усім чоловікам з бурського населення.

4. Відсутність контролю над освітою. Пан Джон Робінсон, керівник відділу освіти Йоганнесбурга, виділив на школи ойтландерів [переселенців з Великої Британії] 650 фунтів із загальної суми в 63 000, відведеної для цієї мети. Відповідно на одну дитину ойтландерів припала сума в один шилінг десять пенсів на рік, а на дитину бура — вісім фунтів шість шилінгів, тоді як ойтландерів, як завжди, внесли сім восьмих цільового капіталу...

3. Прочитайте уривок із листа керівника повстання племен череро Самуїло Махареродо до вождів інших племен. Які риси колоніальної політики описано у цитаті?

Лист Самуїло Махареродо до вождів племен (уривок)

Уся наша слухняність перед німцями й наше терпіння нам не допомогло, адже вони щодня кого-небудь розстрілюють ні за що, ні про що; і нехай ваше перше слово не означає відмови від повстання, нехай вся Африка воює проти німців; і краще ми загинемо всі разом, ніж будемо вмирати від нелюдського ставлення у в'язницях чи іншим чином...

РОЗДІЛ 4. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Прочитайте уривки з історичних джерел. Про які важливі події в них ідеться? Які слова засвідчують утворення військово-політичного союзу? Які цілі ставили перед собою провідні європейські держави?

«...імператор Німецький і Австрії вирішили укласти союз миру і взаємозахисту.

Стаття. 1. У разі коли б одна з імперій зазнала нападу з боку Росії, то сторони зобов'язані виступити на допомогу».

Із союзного договору між Німеччиною та Австро-Угорщиною 1879 р.

«Ст. 2. У разі якщо Італія <...> зазнала б нападу Франції <...> сторони зобов'язані надати атакованій стороні допомогу. Таке ж зобов'язання ляже на Італію у разі невикликаного прямо нападу Франції на Німеччину».

Із союзного договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією 1882 р.

1892 р. Із «Військової конвенції між Францією та Росією»

«1. Якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, підтриманої Німеччиною, Росія застосує всі війська, які вона може дати, для нападу на Німеччину.

Якщо Росія зазнає нападу Німеччини або Австрії, підтриманої Німеччиною, Франція застосує всі війська, які може дати, для нападу на Німеччину».

Із Військової конвенції між Францією та Росією 1892 р.

«Головна мета союзників — зламати могутність Німеччини та її претензії на панування, воєнне і політичне <...> Територіальні зміни повинні визначатись за національним принципом. Росія приєднує до себе нижню течію Німану і східну частину Галичини, а до Царства Польського вона приєднує Східну Познань, Сілезію та Західну частину Галичини. Франція отримає назад Ельзас-Лотарингію, додавши до неї <...> частину Рейнської Пруссії. Велика Британія, Франція та Японія розподіляють між собою німецькі колонії <...> Німеччина й Австрія виплатять воєнну контрибуцію».

Із виступу міністра закордонних справ Росії Сергія Сазонова про цілі Антанти 14 вересня 1914 р.

«Зближення з Англією важливе тому, що Англія є союзницею Франції, а ми також є союзниками Франції <...> конвенція більш вигідна Англії, ніж нам. Із завоюванням південних частин Кавказу вся північна частина Персії мала б стати <...> частиною великої Російської імперії <...> ми надаємо Англії значний вплив на північну частину Персії. Персію ми в майбутньому втратимо. Російська імперія може там лише грати роль поліцейського, та й то до часу, коли уряд Персії не встановить у країні належний порядок».

Зі «Спогадів» С. Вітте про англо-російську конвенцію

«...у Європі існують дві великі непримиренні, спрямовані одна проти одної сили, які прагнуть перетворити весь світ на своє володіння і брати з нього торговельне мито <...> Велика Британія та Німеччина <...> Німецький комівояжер та британський мандрівний торговець навперебій змагаються у кожному куточку земної кулі. Мільйони дрібних сутичок створюють привід до найбільшої війни, яку коли-небудь бачив світ...»

(Із британського журналу «Сатердей ревю», 1897 р.

РОЗДІЛ 5. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Прочитайте уривки зі свідчень очевидців про перші кіносеанси. Пригадайте, кого вважають винахідниками кінематографу. Поміркуйте, чому кіномистецтво швидко завоювало велику кількість прихильників. Чи всі фільми можна зарахувати до масової культури? Чому?

«Ми сиділи перед маленьким екраном <...> за якусь мить на ньому з'явилася нерухома фотографія, що зображує площу Белькур у Ліоні. Трохи здивований, я лише встиг сказати сусідові: “То це через проєкції нас потривожили? Я цим займаюся десять років...” Не встиг я закінчити фразу, як кінь, що тягнув віз, пішов на нас, а слідом за ним — інші екіпажі, потім — перехожі <...> Нам показали “Стіну” з хмарою пилу, “Прибуття поїзда”, “Сніданок дитини” на тлі дерев, які розгойдуються вітром, потім — “Вихід із фабрики Люм'єра”, нарешті — знаменитого “Политого поливальника”. Наприкінці вистави всі були в захваті, і кожен питав себе: як змогли досягти таких результатів?

Зі спогадів Жоржа Мельєса, французького підприємця, режисера, одного із засновників світового кінематографу, про сеанс, який увійшов в історію саме як «перший кіносеанс», що відбувся 28 грудня 1895 р. в Гранд-кафе на бульварі Капуцинок у Парижі

«У закритому літньому театрі комерційного саду демонструється нині синематограф (жива фотографія), який залучає порівняно багато публіки. Картини, відтворювані синематографом, досить великих розмірів і виходять дуже добре, а деякі з них прямо-таки доводять до ілюзії, примушуючи глядачів забути, що перед ними не реальність, а картини. Особливо нам сподобалися картини, які зображують “Англійських боксерів” і “Пожежу в Лондоні”, де самовідданий пожежник рятує з охопленого з усіх боків полум'ям будинку дитину, тримаючи її однією рукою, а за допомогою іншої спускається сходами. Хороший також “Міст через Темзу”, по якому здійснюється назад і вперед рух пішоходів і екіпажів, “Танець серпантин” тощо».

Відгук у газеті «Південний край». Кін. XIX ст.

Зміст

ВСТУП.

МОДЕРНА ДОБА В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА ТА УКРАЇНИ	4
1. Яке місце нового часу в історії людства та України	4
2. Періодизація нового часу. «Довге ХІХ століття» в історії людства та історії України	6
3. Які джерела допомагають досліджувати історію «Довгого ХІХ століття»	8

Розділ 1

ЄВРОПА В ЧАСИ

ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ТА НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

§ 1. Криза «старого порядку». Французька революція кінця ХVІІІ ст.	11
§ 2–3. Консульство та імперія у Франції. Наполеонівські війни. Віденський конгрес і священний союз	20
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 1	28

Розділ 2

ДЕРЖАВИ ЄВРОПИ ТА США:

ПОЛІТИЧНЕ Й СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ,

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА (1815–1870 РР.)

§ 4. Промислова (індустріальна) революція у країнах Західної Європи та її вплив на розвиток суспільства та світу в цілому	30
§ 5. Велика Британія в 1815–1870 рр.	39
§ 6. Франція у період реставрації Бурбонів. Липнева революція та її наслідки	45
§ 7. «Весна народів» та її прояви в Україні	52
§ 8. Об'єднання Італії	58
§ 9. Об'єднання Німеччини	63
§ 10. США: громадянська війна і реконструкція півдня	68
§ 11. Утворення незалежних держав у Латинській Америці	77
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 2	84

Розділ 3

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ ТА США

В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

«ПРОБУДЖЕННЯ АЗІЇ»

§12. Тенденції розвитку країн Європи та США. Завершення формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу. Емансипація	86
--	----

§ 13. Якими були економіка, особливості суспільного життя, внутрішня та зовнішня політика провідних держав світу в останній третині XIX – на початку XX ст.	94
§ 14. Яким було становище Російської імперії в середині XIX – на початку XX ст.	102
§ 15. Яким було становище Австро-Угорщини у другій половині XIX – на початку XX ст. та як утворилися нові незалежні держави на Балканах	111
§ 16. Яким був розвиток Китаю та Японії у XIX – на початку XX ст.	116
§ 17. Як розвивалися Індія та Османська імперія в XIX – на початку XX ст.	123
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 3	130

Розділ 4

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)	131
---	-----

§ 18. Міжнародні відносини наприкінці XIX ст. Троїстий союз і Антанта	131
§ 19. Як починалася боротьба за переділ колоніального світу	136
§ 20. Які причини зумовили міжнародні кризи і збройні конфлікти на початку XX ст.	143
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 4	149

Розділ 5

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ І ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)	151
---------------------------------------	-----

§ 21. Які особливості розвитку культури протягом «довгого XIX століття»	151
§ 22. Як науково-технічна революція XIX–XX ст. впливала на суспільство й повсякденне життя людей	160
§ 23. Як зароджувалася й розвивалася масова культура і як змінився зовнішній вигляд міст і сіл на початку XX ст.	167
§ 22. Російська імперія в другій половині XVIII ст.	163
§ 23. Міжнародні відносини. Поділи Речі Посполитої	169
Узагальнюємо знання й уміння за розділом 5	176

Інтегроване узагальнення до курсу. «Довге XIX століття» в історії України та світу	176
--	-----

Додаток	181
---------------	-----